A tizenkét legnagyobb orosz

A tizenkét legnagyobb orosz

Russica Pannonicana

A kötetet szerkesztette:
SZVÁK GYULA

© Szvák Gyula editor, 2009
© Russica Pannonicana, 2009

Oroszország választott

Oroszország választott. Ezúttal nem vezért, hanem nevet. Minden idők legnagyobb oroszát, akinek a posztmodern utáni korban a nagy nemzet „márkaneveként" kellene funkcionálnia. A több hónapon át tartó *Oroszország neve* (*Imja Rosszija*) című hatalmas választási verseny és show a végletekig felajzott, szép számú közönség számára bizony unalmas eredménnyel ért véget.

A háromfordulós verseny több hónapig tartott. Először egy 500 fős listát szűkítettek ötven főre, majd abból választotta ki a közönség közel 45 (!) millió internetes, majd SMS-ben küldött szavazat alapján a legjobb tizenkettőt. Ezt követően a nagy polémiákat kiváltó és a közvéleményt erősen megosztó verseny – amelynek egyes szakaszaiban hol Szergij Radonyezsszkij (egy 14. századi szent szerzetes), hol Lenin vagy Sztálin vezetett – a Rosszija nevű tévécsatornán folytatódott. A 12 „versenyzőt" 12 adásban 12 felkért, nem annyira dühös, mint inkább ihletett ember képviselte. E harmadik versenyszakaszban a mezőny hamar hármas bolyokra oszlott. Korán megszökött az Alekszandr Nyevszkij, Sztálin és Nagy Péter hármas, őket a Lenin, Puskin, Sztolipin üldöző trió követte. Erősen leszakadva következett Nagy Katalin, II. Sándor, a „reformer" cár és Szuvorov, a 18. századi nagy hadvezér. A mezőny végén Mengyelejev, Dosztojevszkij kullogott, míg az utolsó helyet tartósan IV. (Rettegett vagy Félelmetes) Iván foglalta el. Ez utóbbi számára már a döntőbe jutás is erőn felüli teljesítménynek számított, hiszen arról lemaradt Zsukov, a berlini győző, vagy – a magyarok számára még váratlanabbul – Lev Tolsztoj.

A finis hihetetlen izgalmakat és váratlan fordulatokat hozott. Az utolsó előtti héten Puskin néhány nap alatt megduplázta szavazatait, és élre tört, miközben Sztolipin is felzárkózott a harmadik helyre. A sokáig az élbolyban lévő Sztálin és Nagy Péter visszacsúszott a 4. és 5. helyre. És akkor következett az utolsó, a Sztolipinnek szentelt adás, ahol a múlt századelő „nemzeti liberális" monarchista, a forradalmárok ezreit lenya-

kaztató miniszterelnöke nevében a zsűri elnöke, a világhírű rendező és színész, Nyikita Mihalkov játszotta el a prókátor szerepét.

Itt azt hittük, hogy előre borítékolni lehet a végkifejletet. Amivel egyáltalán nem azt akarjuk állítani, hogy ez a közönségszavazásos verseny manipulatívabb lett volna, mint más internet- és SMS-szavazásokon alapuló szórakoztató show-műsorok, mint a más országokban is lezajlott „Legnagyobb"-választások. A mintát adó BBC például 2002-ben csak óriási nehézségek árán tudta kihozni – egyebek között – Diana ellenében Sir Winston Churchillt. Még nagyobb botrány volt Ukrajnában, ahol a sajtóhírek szerint a honvédő háború idején a „nemzeti függetlenségre" hivatkozva a nácikkal együttműködő és a holokausztban résztvevő hírhedett Bandera lett volna a biztos befutó, ha a szervezők nem térnek jobb belátásra és nem nyilvánítják Bölcs Jaroszláv fejedelmet győztesnek. A 2003-as egyesült államokbeli szavazás pedig még ennél is abszurdabb listát eredményezett, hiszen a győztes Ronald Reagenen kívül a top 10 még másik öt elnököt tartalmazott, a hatodik helyen a ma a népszerűségi listák legalján tanyázó George W. Bushsal ékesítve.

Az elemző inkább némi bizonytalanságot vélt felfedezni a műsor szervezőinek céljait, irányultságát tekintve. A hivatalos honlap szerint a korábbi fázisban sok millió szavazatot figyelmen kívül kellett hagyniuk, mert, egyebek mellett, Sztálin- és Szent Radonyezsszkij-vírusok intéztek támadást a rendszer ellen. A legjobb 12 „beszavazását" így Alekszandr Nyevszkij nyerte meg több mint 2 millió szavazattal Puskin és Dosztojevszkij előtt. Ekkor még szinte biztosnak tűnt, hogy vele akarják megnyeretni a finálét is, mert szinte végig vezetett – igaz, Sztálin állandóan ott lihegett a nyakában. A 90-es évek valamennyi közvélemény-kutatásának biztos győztese, I. Péter pedig egyre inkább lemaradt. Nem beszélve Leninről, aki pedig egy ideig – korrekt módszerekkel végzett – reprezentatív, országos felmérésen Sztálin és I. Péter mögött még biztos harmadik volt. Most azonban mint galambot a cilinderből, úgy varázsolták elő Sztolipint, aki pár órával a szavazás lezárása előtt még vezetett. Végül kevesebb mint 1000 szavazattal szorult az 524 575 voksot kapott Alekszandr Nyevszkij mögé. A harmadik helyre további négyezer szavazattal lemaradva Joszif Sztálin futott be.

A show a rendszerváltás utáni Oroszország legnagyobb szabású kísérlete volt arra, hogy a tömegek történetszemléletét egy kívánt irányba befolyásolja, hogy a szocializmussal elveszett identitását újjal cserélje fel.

A verseny lefolyása és végeredménye azt mutatja, hogy a tömegek ellenkező irányú nyomása alatt az elitek még mindig bizonytalanok a tekintetben, hogy a múlt mely értékeit szeretnék felmutatni a jelen számára.

Ha Angliának a politikai és médiahatalom erős ráhatásával a birodalmi nosztalgia jegyében Churchillre van szüksége, az Egyesült Államoknak pedig valamely elnökre vagy még inkább egy ügyeletes sztárra, Oroszországban ma a cári monarchia reformátora, Sztolipin fejezi ki leginkább az uralkodó elit ízlését. Bárki is lett a „győztes", egy bizonyos: a mai rendszer legitimációját, igazolását sokkal inkább képviseli Sztolipin a maga forradalom- és szocialistaellenes meggyőződésével, a tőkés magántulajdon és az orosz államnacionalizmus – tegyük hozzá, sikertelen – összeházasításával, mint bárki más a 12 jelölt közül. A negyedik Puskin mégiscsak az orosz kultúra szimbóluma, a „szabadság dalnoka" teljesen idegen az új üzleti és reklámkultúra szellemétől, de azért pozíciói igazán nem gyengék a mai orosz társadalomban. Az ötödik Nagy Péter – Sztolipinnel ellentétben – nem tekinthető a monarchia „demokratizálójának", sokkal inkább annak a Nyugat irányában túlságosan elkötelezett „konzerválója", a mai konzervatív államnacionalizmus másik irányzatának szimbóluma. Hogy végül mégsem Sztolipin lett a befutó, az talán viszonylagos ismeretlenségén és a tömegek ellenállásán múlott. Jöhetett a kompromisszumos megoldás: egy 13. századi fejedelem, a „jégmezők lovagja", aki tényleg nem fáj senkinek, hiszen németverő hős is, szent is, ráadásul jó régen élt. Akárcsak Bölcs Jaroszláv az ukránoknál.

A szavazás – bármennyire tekintsük is manipuláltnak a végeredményt – mutatja, hogy a politikai baloldal is megosztott. Leninnel szemben a birodalmi ambíciókat inkább preferáló Sztálin egyúttal az államszocialista múlt élőbb tradíciója, hiszen nevével összekapcsolódik a nagy honvédő háború sikeres megvívása. Lenin viszonylag „jó szereplése" (424 ezer szavazattal a hatodik) a baloldal nem nacionalista, szocialista irányzatának létezéséről tanúskodik. A baloldal e két reprezentánsára együttesen leadott szavazatok meglepő ellenállást mutatnak a fennálló tőkerendszerrel szemben, amin azért érdemes elgondolkodni azoknak is, akik a kapitalizmust az emberiség (mindenekelőtt persze Oroszország) számára végső megoldásnak tekintik. Ugyanakkor Lenin és Sztálin két különböző irányzat volt a baloldalon belül a múltban éppen úgy, mint ma.

Sztolipin mai hívei, az „új oroszok" tömegei a világválság feltételei

között a nacionalista tekintélyuralom modern formájában látják rendszerük fennmaradásának zálogát, elfeledkezve megint az alattvalókról, akiknek jó része aligha ül fel egy ilyen kísértésnek. Láthatólag más kihívások is léteznek: a szovjet korszak is velük élő történelem. Az *Oroszország neve* című történelmi valóságshow a virtuális térben és a történelmi múltban nagy sikerrel reprodukálta és szimulálta az orosz történelmet. Az Oroszország lelki egységét szolgálni szegődött műsor a mai politikai térben ismét monarchistákra és forradalmárokra osztotta az orosz társadalmat.

Egy igazi tévéshow azonban a piac szabályai szerint mindig hepiendes, és az eszközei is megvannak ahhoz, hogy a virtuális valóságban igazságot tegyen. Ám Alekszandr Nyevszkij 21. századi médiagyőzelme nemcsak Oroszország „lelki egységét", de a hatalom és az egyház szövetségét is kifejezi, amely egyúttal világosan „megüzeni" az orosz társadalomnak (és a világnak), hogy az orosz katonai vitézség megkérdőjelezhetetlen és szent. Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, hogy Nyevszkij alakja a sztálini korszakban, különösen a nagy honvédő háború idején megihlette a szovjet propagandát is, amely felnagyította és megszépítette valóságos történelmi teljesítményét. Eizenstein filmje (Prokofjev zenéjével) a *Jégmezők lovagjá*ról (1938) – amely Sztálin utasítására készült, és amelyet a magyarok idősebb generációi is láthattak az államszocialista korszakban – ezt a katonai tradíciót és egyszersmind Oroszország nagyságát és egységes államként való fennmaradását idézte meg.

Így lehetett hát *Oroszország neve* Alekszandr Nyevszkij, a pravoszláv egyház szentje, aki műsorbeli szószólója, Kirill metropolita, ideiglenes (mára már megválasztott) egyházfő áldásával békét hozott az Oroszország nevű tévécsatorna adásába. Már csak az a kérdés, hogy az Oroszország nevű állam polgárai megbékélnek-e ezzel.

Krausz Tamás – Szvák Gyula

1.

Alekszandr Nyevszkij

Alekszandr Nyevszkij
16. századi freskó

Az *Oroszország neve* televíziós show-műsor végeredményeként a 13. században élt Alekszandr Nyevszkij fejedelem győzedelmeskedett a legnagyobb orosz történelmi személyiség kitüntető címéért folytatott versengésben. A 4 és fél millió ember véleményét reprezentáló döntőbeli szavazáson Alekszandr Nyevszkij több mint félmillió szavazatot szerezve aratott diadalt.

A végeredmény kialakulásában nagy szerepet játszottak az egy-egy történelmi személyiség mellé rendelt, „védőként" fellépő közéleti személyiségek. Alekszandr Nyevszkijnek, az orosz ortodox egyház szentjének, szószólója az azóta moszkvai pátriárkává választott (a műsor idején szmolenszk-kalinyingrádi metropolita) Kirill volt.

Kirill metropolita hangsúlyozta, Alekszandr Nyevszkij a döntőbe jutott személyiségek közül az egyetlen, aki nem valamely céh képviselője, hanem olyan hős, „gyűjtőfigura", akinek életpályája egy egyetemes értelmezés lehetőségét rejti magában. Alekszandr az orosz civilizáció védelmezője. Ravasz diplomata (a diplomaták védőszentje!), zseniális stratéga, filozófus, hadvezér. Felismerte, hogy míg a tatároktól meg lehet szabadulni pénzzel, addig a Nyugat, Kirill szavaival, az „intellektuális Horda", a lelkek feletti uralmat akarta megszerezni. Kirill felhívta a figyelmet, hogy Nyevszkij alig 20-22 évesen aratta nagy győzelmeit a svédek és németek fölött (mi ez hát, ha nem isteni csoda?). Nyevszkij tettei messze túlmutattak saját korán, közvetve ő tette meg az első lépéseket az orosz birodalom megteremtéséhez azzal, hogy az Arany Horda fővárosában, a Volga-parti Szarajban püspökséget alapított, ő szakította el az Arany Hordát Mongóliától és hozta közelebb ezt a régiót az orosz civilizációhoz, mintegy előkészítve e térség csatlakozását Oroszországhoz.

A műsor más résztvevői párhuzamot vontak Alekszandr kora és a jelen Oroszországa közé, mondván, a 90-es évek Oroszországa éppen abban a helyzetben volt, mint a Rusz a tatárdúlás után. Egyesek az 1240-es svéd támadás és a 2008. augusztusi, Grúzia elleni ötnapos háború között véltek felfedezni történelmi analógiát, jelezve a program aktuálpolitikai jelentőségét, azt, hogy a hidegháborút elbukó és felbomló

Szovjetunió jogutódjában, a 90-es évek megaláztatásai után talpra álló Oroszországban a hatalmi elit – jobb híján – a történelemben fedezte fel azt az ideológiai támaszt, amelyre alapozva ki lehet alakítani egy új „nemzeti" identitást. Nyikita Mihalkov filmrendező szerint Nyevszkij nemcsak Oroszországot, de a Nyugatot is megmentette tevékenységével. Az általános egyetértés hangulatát csak Andrej Szaharov történész, akadémikus törte meg némileg kritikus álláspontjával, megjegyezve, Alekszandr nemcsak védekező, de támadó háborúkat is viselt a Nyugat ellen. Ugyanakkor patrióta és humanista volt, megbocsátott ellenféllé vált rokonainak, testvérének, fiának – húzta alá az akadémikus.

Kétségkívül nehéz feladatra vállalkoztak az Alekszandr Nyevszkij életművét megvitatni és értékelni akaró közszereplők és a megszólítandó közönség. A probléma nemcsak az, hogy nagyon kevés megbízható forrás maradt fenn Alekszandr Jaroszlavics „Nyevszkij" („a Névai") életéről, de az is, hogy ezek olykor homlokegyenest ellentmondanak egymásnak, eltérő értelmezéseket lehetővé téve.

Az elveszett aranykor

A gazdag középkori orosz irodalom egyik legérdekesebb darabja egy, a 13. század közepén íródott, de csak töredékesen fennmaradt, fájdalmas-lírai, múltba révedő elbeszélés a Rusz aranykoráról. A folyókkal, tavakkal, forrásokkal, tiszta mezőkkel, népes városokkal, falvakkal, virágzó kolostori kertekkel, templomokkal ékesített Rusz idilli leírása az *Elbeszélés az orosz föld pusztulásáról* című mű. A szomszédos pogány és nem pogány népek a dicső ruszbéli fejedelmek hatalmát, tekintélyét félték, még Konstantinápoly is… A szöveg itt megszakad, de a folytatás jól ismert: a keletről érkező minden addiginál erősebb és kegyetlenebb ellenség, a tatárok feltűnése után a vizek vérpatakká változtak, a tiszta mezőkön holtak csontjai fehérlettek, a városok, falvak után csak üszkös gerendák maradtak.

Ez a töredékes voltában is megrendítő mű Alekszandr Nyevszkij hagiografikus életírásának, *Legendá*jának bevezetőjeként maradt az utókorra, jelezve azt a történelmi alaphelyzetet, amelyben Alekszandr Jaroszlavics fejedelem tevékenysége zajlott.

Az aranykor persze már jóval korábban véget ért: a valaha egységes

Rusz politikai megosztottsága s az egykori központ, Kijev hanyatlása végérvényessé vált. A Rusz délnyugati részén Halics és Volhínia a magyar és lengyel beavatkozások, katolizációs kísérletek színtere lett. A 13. század elején már az északi Vlagyimir volt a nagyfejedelmi központ, délen Halics számított erőközpontnak, északnyugaton pedig a sajátos fejlődési utat bejáró, névlegesen egészen az Urálig terjedő földeket ellenőrző Novgorod képviselt önálló hatalmi centrumot. A Rusz politikai széttagolódása a pravoszláv egyház növekvő szerepéhez vezetett, az egyház válhatott a politikailag szétforgácsolódott térség fő integráns tényezőjévé.

A Ruszt elpusztító csapás keletről jött, noha a 13. század elején még úgy tűnt, leginkább a katolikus nyugat fenyegeti nemcsak a Ruszt, de a pravoszláv világ egészét. 1204-ben a nyugati keresztesek elfoglalták Konstantinápolyt, s a görög Bizánc helyén megalapították a Latin Császárságot. III. Ince pápa balti keresztes hadjáratra szólító bullája után a német lovagok megvetették a lábukat az akkor még pogány népek lakta Baltikumban. 1201-ben megalapították Rigát, majd a Kardtestvérek Rendjét. 1219-ben már a Finn-öbölig hatoltak, meghódítva (dán segítséggel) az észt földeket. 1224-ben elfoglalták a Bölcs Jaroszláv által 1030-ban alapított Jurjevet (ma: Tartu, Észtország; német neve Dorpat), ahol katolikus püspökséget hoztak létre. Róma sorozatos felhívásai keresztes háborúk indítására s a németek térítő akciói a legjelentősebb északi orosz fejedelemség, Novgorod reakcióját váltották ki, egyfajta „verseny" bontakozott ki Riga és Novgorod között a balti pogány népek megtérítéséért (1227 – a karélok megkeresztelése, hadjáratok a finn törzsek ellen, amely akciókat éppen Alekszandr apja, Jaroszlav Vszevolodics vezette).

A katolikus expanzió ereje nem kizárólag a kard hatalmán nyugodott: az egykor Novgorodhoz tartozó, ám a 12. században függetlenné vált Pszkovban a 20-as években a jelek szerint nem jelentéktelen befolyású „katolikus párt" kezdett formálódni. Szemmel láthatóvá vált Pszkov és Riga közeledése.

1223-ban azonban új, addig ismeretlen ellenség tűnt elő a Kakázusból: egy mongol hadtest Dzsebe és Szübőtej vezetésével Irán és Grúzia elpusztítása után, leereszkedve a kelet-európai sztyeppre, a Kalka folyó mellett súlyos vereséget mért az oroszok és kunok egyesült seregére. A tatárok ezt követően visszavonultak, de az Urál és a Volgai Bulgária

keleti peremvidékein továbbra is érezhető maradt jelenlétük. Az igazi csapás, a nagy Kelet-Európa elleni hadjárat csak 13 évvel később kezdődött.

Alekszandr Jaroszlavics, a majdani „Nyevszkij" születésekor tehát – amely a 18. századi orosz történetíró, Tatyiscsev egy nem ellenőrizhető értesülése szerint 1220. május 30-ra esett (Andrej Szaharov egyik legutóbbi közlése szerint 1221. május 13-át tekinthetjük Alekszandr születésnapjának) – még a nyugati expanzió tűnt a legfőbb veszedelemnek.

Novgorod Nagyságos Úr

Alekszandr Nyevszkij apai nagyapja Vszevolod Jurjevics „Nagy Fészek" (Bolsoje Gnyezdo) vlagyimir-szuzdali nagyfejedelem, édesapja Jaroszlav Vszevolodics novgorodi, majd (1238-tól) vlagyimiri (nagy)fejedelem volt. Édesanyja a halicsi Msztyiszlav Msztyiszlavics fejedelem lánya, Rosztyiszlava-Theodoszia (aki Kötöny kun fejedelem lányától született – így Alekszandr Nyevszkij egyik nagymamája kun volt, s egyik dédapja a Magyarországra 1239-ben beköltözött s 1241-ben Pesten a tömeg által felkoncolt Kötöny kun vezér volt).

A kisded Alekszandrról az első értesülés az 1228-as évnél található, apja novgorodiakkal vívott konfliktusai kapcsán.

Alekszandr Jaroszlavics gyermekkora egy részét az orosz észak legjelentősebb hatalmi központjában, az Ilmeny-tó közelében, a nagyjából a Tiszához hasonló nagyságú Volhov folyó partján fekvő Novgorod városában töltötte. Novgorodban legalábbis a 12. századtól kezdve sajátos fejlődési modell bontakozott ki, alulról szerveződő társadalommal, erős civil szférával, választott köztisztviselőkkel. Míg a 11. században Novgorod fontos szerepet játszott a Rusz politikai egységének megteremtésében, a 12. században már, szembeszegülve Kijevvel, saját fejedelmet választott, s 1156-tól a püspöki tisztség is választás útján dőlt el. A választott (meghívott) fejedelem mellett Novgorodnak választott politikai képviselői voltak (*poszadnyik, tiszjackij)*. A *vecsé*n (népgyűlés) zajlott a köztisztviselők kiválasztása, itt döntöttek háború és béke kérdésében. A vecse és a tiszjackij intézménye más óorosz városokból is ismert, ám a „vecserendszer" Novgorodban, Pszkovban és Vjatkában teljesedett ki leginkább.

A középkori Novgorodban európai mércével is jelentős kultúra bontakozott ki, amit nemcsak az építészeti emlékek – a Gyetyinyec (kreml) kőerődje; a középkori templomok; a 11. században épült Szent Szófia-székesegyház; a Jurjev-monostor 12. századi épületei; az 1133-ban elsőként említett, Volhovon keresztülívelő, rendszeresen karbantartott híd; a rendezett novgorodi városszerkezet, utcarendszer gondozott utcákkal (összesen 29 utcanév ismert a középkori Novgorodból) – bizonyítanak, de írott emlékek is. Novgorod volt a középkori orosz kultúra egyik központja, a legkorábbi óorosz írásos emlékek innen származnak, mint például az 1057-es eredetű Osztromir-evangélium, vagy a nemrég felfedezett, 11. század elejéről származó viasztábla, az ún. „novgorodi kódex". Novgorodban volt a középkori orosz történetírás egyik központja, s az óorosz törvénykezés alapjai is ide nyúlnak vissza. A középkori Novgorodban meglehetősen elterjedt volt az írni-olvasni tudás, amit nemcsak a Szófia-székesegyház falán lévő feliratok sokasága, de még inkább az először 1951-ben napvilágra került, s azóta immáron ezres nagyságrendben feltárt nyírfakéreg levelek bizonyítanak: a nyírfakéreg levelek nagy száma (jelenleg 957 nyírfakéreg levél ismert Novgorodból), az ezeken olvasható üzenetek banalitása az írni-olvasni tudás igen széles elterjedtségét feltételezik a középkori Novgorodban. Éppen egy novgorodi nyírfakéreg levélen került elő a középkori orosz írásbeliség egyik legérdekesebb emléke, egy 11. században élt nő szerelmeslevele.

A kereskedelmi útvonalak metszéspontjában fekvő Novgorod a nyugatiak által egyik legjobban látogatott ruszbeli város volt: ismert a norvég, német, gót kereskedelmi udvar jelenléte. Novgorodban volt varég (értsd: skandináv) utca, sőt varég templom is. Novgorod soknemzetiségű város volt, finnugor lakossággal, s erről nemcsak a finnugor hangzású személynevek tanúskodnak, hanem egy ókarél nyelvű novgorodi nyírfakéreg levél is. Novgorod az orosz észak ura volt (novgorodi expedíciók már a 11. században elérték az Urált), a messzire terjedő novgorodi földeken az oroszok mellett uráli nyelvrokonaink, karélok, izsórok, csúdok (vepszék), vótok is éltek.

De Novgorod mindenekelőtt szabad város volt, saját törvényekkel és szokásokkal. Hamarosan a városban cseperedő gyermek Alekszandr is megtapasztalhatta a novgorodi szabadság (*volnoszty*) igazi természetét.

1228-ban Jaroszlav Vszevolodics fejedelem hadjáratot tervezett Riga ellen, amiben számított a szomszédos Pszkov segítségére is. A Rigával

éppen csak védelmi szerződést kötő pszkoviak azonban nem kívántak fegyverrel menni a Kardtestvérek ellen. A novgorodiak viszont a pszkoviak nélkül nem voltak hajlandóak a katolikusok elleni hadjáratra. Jaroszlav fejedelem kénytelen volt meghátrálni Novgorod népe előtt, s Perejaszlavból hozott seregei dolgavégezetlenül tértek haza. A pszkoviak elkergették Jaroszlav fejedelem híveit városukból. A csalódott s bizonyára dühös Jaroszlav otthagyta Novgorodot, s Perejaszlavba távozott, fiait, Fjodort és Alekszandrt Novgorodban hagyta, de az egyik téli éjjel Jaroszlav Vszevolodics hívei, Fjodor Danyilovics, Jakim tyiun (szolga) és a fejedelmi gyermekek kénytelenek voltak elmenekülni.

A novgorodiak Csernyigovi Mihailt hívták meg fejedelemnek. Mihail novgorodi fejedelemsége szintén kérészéletűnek bizonyult, s a novgorodi polgárok 1230-ban ismét a korábban litvánok, finnek, karélok ellen fényes győzelmeket arató Jaroszlavot szerették volna fejedelmüknek. Jaroszlav Vszevolodovics 1230. december 30-án érkezett Novgorodba, az összehívott vecse színe előtt „megcsókolta a keresztet", azaz esküt tett, de nem sokáig maradt a városban, két hét után Perejaszlavba távozott, ismét Novgorodban hagyva két fiát, Fjodort és Alekszandrt.

A következő értesülés 1236-ból olvasható Alekszandrról. Apja ebben az évben Kijevbe távozott, ő pedig megkapta a novgorodi fejedelemséget. Minden bizonnyal már fejedelmi minőségében fogadhatta a németek Novgorodba érkező, a litvánok ellen katonai segélyt kérő követségét (a Rigával baráti viszonyban lévő Pszkov küldött is 200 embert). Ám ekkor valami olyasmi történt, ami jelentéktelenné degradálta a nyugati végeken a pogány népekkel vívott csetepatékat: megkezdődött a mongolok Kelet-Európa elleni hadjárata.

Az ellenállhatatlanul előrenyomuló mongol hadak letarolták a Volgai Bulgáriát (benne a keleti magyarokat), majd 1237 telén a Rusz ellen fordultak. Elfoglalták Rjazanyt, márciusban a Szity folyó mellett szétverték az orosz fejedelmi sereget (ahol Alekszandr Jaroszlavics nagybátyja, Jurij Vszevolodics nagyfejedelem is elesett). A tatárok lángba borították a vlagyimir-szuzdali földeket, majd továbbnyomulva nyugatra, elfoglalták Torzsok városát, s megindultak Novgorod ellen, de hirtelen visszafordultak. 1239-ben déli irányban folytatták hadműveleteiket, elfoglalva Csernyigovot, 1240-ben Kijevet, majd Halicsot és Volhíniát. Kijev eleste után pár hónappal a tatár seregek már az Adriai-tenger

partján táboroztak, átgázolva Magyarországon. A tatárok minden addigi tapasztalatot felülmúló kegyetlenséggel hatoltak előre, az ellenállókat megölték. Az orosz évkönyvek felégetett városokról, lemészárolt lakosokról adnak híreket. Ráadásul ezúttal a tatárok nem vonultak vissza, hanem tartós berendezkedésre készültek. A jelentős orosz városok közül csak Novgorod és Pszkov kerülte el a tatár fennhatóságot.

Alekszandr „Nyevszkij"

A tatárok éppen a csernyigovi földeket dúlták, amikor Alekszandr 1239-ben nősülésre adta a fejét: a polocki fejedelem lányát vette el. Ugyanebben az évben előrelátó módon a Novgorod védelmi vonalához tartozó Selony folyó mentén épített erődítéseket: figyelmeztető jel lehetett, hogy 1237-ben a Kardtestvérek rendje és a Német Lovagrend egyesülésével minden eddiginél erősebb szomszéd tűnt fel a nyugati végeken is.

1240-ben svédek, murmanok (norvégok), jemek és szumok (finn törzsek) özönlötték el a Néva és az Izsór folyó környékét. Az „északi rómaiak", ahogy az eseményeket legrészletesebben leíró *Legendá*ban olvasható (amelynek szerzője, elmondása szerint, magától Alekszandr fejedelemtől merítette csatára vonatkozó információit), „piszkupokkal", azaz térítő papokkal érkeztek. Miután eljutott a hír Novgorodba a svédek partraszállásáról, Alekszandr azonnal cselekedett. A Szent Szófia-székesegyházban elrebegett fohász után egy kisszámú novgorodi–ladogai csapattal megindult a Névához. A legenda szerint csata előtt egy megkeresztelkedett izsór vezető, Pelugij (keresztény nevén Filip) előtt megjelentek az első orosz szentek, Borisz és Gleb, égi támogatásukról biztosítva Alekszandr fejedelmet. Alekszandr július 15-én rajtaütött a svédeken, győzelmet aratva felettük. A novgorodiak összesen 20 embert vesztettek.

Alekszandr Jaroszlavics e győzelem után kapta neve mellé az *utókortól* a „Nyevszkij" magasztaló jelzőt, noha a jelek arra utalnak, hogy a névai csata legfeljebb regionális jelentőségű összetűzés volt. Nemhogy a nyugati (svéd) források nem tudnak a névai csatáról, az egykorú kútfők közül csak az északi (novgorodi) orosz hagyomány számol be róla, még az amúgy északi eseményekben jobban tájékozott *Lavrentyij évkönyv* is csak Alekszandr 1263-as évhez csatolt *Legendá*jában említi.

A győzelem édes ízét nem sokáig élvezhette a fejedelem, aki vala-

mely okból összeveszett a novgorodiakkal, elhagyta a várost, anyjával, feleségével és egész udvartartásával Perejeszlavlba távozott.

Ugyanekkor a Riga oldalára állt Jaroszlav Vlagyimirovics volt pszkovi fejedelem vezetésével a németek, a medvezsaniak, a jurjeviek elfoglalták Izborszkot, szétszórták az ellenük küldött pszkovi sereget, majd megindultak Pszkov ellen. A németek akadálytalanul jutottak el Pszkovig, a fellegvárat viszont csak azt követően sikerült bevenniük, hogy egy áruló, Tvjordil Ivankovics megnyitotta a németek előtt a bevehetetlen pszkovi erődítményt (1241). Pszkovban szakadás következett be, a városlakók egy része Novgorodba menekült.

Amikor a németek már messze behatolva a novgorodi területre a csúd és vót földeket adóztatták, s Koporjéhoz értek, Novgorod lakói egykori fejedelmükért, a Vlagyimirban székelő Jaroszlav Vszevolodovics nagyfejedelemhez fordultak segítségért, aki először Alekszandr testvérét, Andrejt küldte Novgorodba, Alekszandrt csak a novgorodiak második kérésére. A litvánok, németek és csúdok ekkor már elözönlötték a novgorodi földeket, letarolták a gabonát, elhajtották a jószágokat.

A Novgorodba visszatérő Alekszandr először Koporje ellen intézett sikeres csapást novgorodiakból, ladogaiakból, karélokból, izsórokból álló soknyelvű seregével. A foglyul ejtett németeket vagy Novgorodba vitette, vagy szabadon bocsátotta őket, a németek vót és csúd szövetségeseit viszont mint árulókat felakasztatta (utalva arra, hogy e népeket Novgorod a „sajátjainak" tekintette, s lojalitást várt el tőlük). A koporjei győzelem után Pszkov felé indította seregét, s április 5-én, egy szombati napon, a Csúd-tavon nagy győzelmet aratott a csúd–német csapatok felett. 400 német és számtalan csúd holtteste borította be a vöröslő jégmezőt, 50 német foglyot Novgorodba hurcoltak.

A történteket német szemszögből megörökítő *Livóniai Rímes Krónika* másként interpretálja az eseményeket. Eszerint a németek Pszkov elfoglalása után, minimális helyőrséget hátrahagyva visszavonultak, amikor bekövetkezett a novgorodi fejedelem támadása, Pszkov felszabadítása, majd ezt követően Alekszandr – a német krónika megnevezése szerint – szuzdali fejedelem akciója. A német forrás kiemeli az oroszok állítólagos – hatvanszoros – túlerejét, aminek ellenére, szerinte csak 20 német halt meg, hatan estek fogságba.

A németek békét kértek, a status quo fennmaradt, a felek fogolycserében állapodtak meg.

A források arra utalnak, nemcsak Alekszandr, hanem később tragikus sorsot szenvedett testvére, Andrej is jelentős szerepet vállalt az 1242-es győzelemben. A *Legenda* szerint Andrej is részt vett a győztes hadjáratban, a pszkovi krónika és a *Lavrentyij évkönyv* lényegében Andrej és Alekszandr közös győzelmeként tálalja az eseményeket, s mint láttuk, a *Livóniai Rímes Krónika* nem is tud arról, hogy Alekszandr szabadította fel Pszkovot.

A következő megpróbáltatás 1245-ben érte Novgorodot, ismét nyugati irányból, ám ezúttal a pogány litvánok voltak a támadók, akik Torzsokot és Novgorod egyik „megyéjét", a Bezseckaja pjatinát kerítették hatalmukba, egészen addig, amíg Alekszandr fejedelem legyőzte a békétlen szomszédokat.

Alekszandr Jaroszlavics tehát alig 20-25 évesen, novgorodi fejedelemként aratta élete legfényesebb győzelmeit. A harcmezőn, ahol jól láthatóan elvált egymástól barát és ellenség, Alekszandr legyőzhetetlennek bizonyult.

A 40-es évek második felétől másféle kihívás várt rá, a kompromisszumok és megalkuvások művészete, a diplomácia „csatatere", ám Alekszandr Nyevszkij a cselvetések és intrikák világában is megállta a helyét.

Kelet vagy Nyugat?

Alekszandr Nyevszkij apja, Jaroszlav Vszevolodics nagyfejedelem volt az első, aki „példát mutatott" a keleti politikából: ő volt az első, aki hódolatát tette Batu kánnál Szarajban, és 1243-ban nagyfejedelmi jarlikot (kinevezést) kapott az Arany Horda kánjától. 1246-ban Jaroszlav Vszevolodics nagyfejedelem a mongol fővárosban, Karakorumban tartózkodott, hogy részt vegyen Güjük nagykán beiktatási ceremóniáján. Az eseményen több nyugati megfigyelő is tiszteletét tette, mint például a pápa által Mongóliába küldött idős ferences, Plano Carpini, vagy IV. Béla magyar király követei. Igaz, ők épségben hazatértek, Alekszandr apját viszont megmérgezték. Jaroszlav Vszevolodics életének utolsó periódusa meglehetősen homályos más szempontból is: IV. Ince pápa 1248 elején Alekszandrhoz írott levelében azt közli (Carpinira hivatkozva), hogy, úgymond, Jaroszlav Vszevolodics szíve arra hajlott, hogy a római egyházhoz forduljon, és ebben csak a halál akadályozta meg (meg-

jegyzendő, hogy Plano Carpini ezt nem említi útleírásában, holott a halicsi Danyiil kapcsán beszámol arról, hogy az késznek mutatkozott a pápa főségének elismerésére). Plano Carpini szerint közvetlenül Jaroszlav Vszevolodics halála után a kán követeket menesztett Alekszandrhoz azzal, hogy látogasson el Mongóliába. Alekszandr – érthető módon – habozott eleget tenni az invitálásnak. Aztán mégis elindult Andrej testvérével együtt, az orosz krónikák szerint 1246–47-ben Tatárföldre ment. Csak 1249-ben tértek vissza a Jaroszlavics fivérek, Andrejt Vlagyimir, Alekszandrt Kijev élére nevezte ki a kán. A novgorodi évkönyv csak 1250-ben ad hírt arról, hogy Alekszandr visszatért Tatárföldről, „Novgorod nagy örömére".

A „kollaboráns" tatárpolitika alternatívája a nyugati orientáció lehetett volna. Ismert, hogy ténylegesen történt kapcsolatfelvétel ebben az időben Róma és a Rusz északi, valamint déli területei között.

Fennmaradt IV. Ince pápa két, Novgorodba küldött, Alekszandrhoz címzett levele. Az első, 1248 januárjában írott levélben a katolikus hit felvételére szólította fel a novgorodi fejedelmet, akinek mongolellenes szövetséget ajánlott. A második levél 1248. év végén íródott, amelyben a pápa dicséretben részesíti Alekszandr fejedelmet, amiért az Pszkovban lehetővé tette egy katolikus templom megnyitását! Alekszandr életrajzának egyik nagy kérdőjele ez a levélváltás, hiszen az orosz források egybehangzó állítása szerint ebben az időben Alekszandr Tatárföldön tartózkodott.

A pápa és Alekszandr kapcsolatáról a *Legenda* is beszámol (év nélkül), amely szerint a pápa, hallva Alekszandr vitézi hírét, két kardinálist, Agaldadát és Gemontot küldte Novgorodba azzal, hogy „meghallgasd, mit tanítanak a hitről". Alekszandr válaszképpen a pápának írott levelében közölte, kitűnően ismeri a keresztény tanításokat, a kardinálisokat pedig hazaküldte.

1251-ben a metropolita Novgorodba látogatott az ekkor súlyos beteg Alekszandrhoz, aki viszont 1252-ben viszont már Tatárföldre ment. Ez az év ismét tragikus eseményeket hozott: tizennégy év béke után lángba borult a vlagyimir-szuzdali föld. A nagyfejedelmi jarlikot kapott Andrej nagyfejedelem szövetségre lépett a széles (magyar, pápai részvételre is számító) tatárellenes koalíció tervét kovácsolgató halicsi Danyiil Romanovics fejedelemmel, ami végzetes politikai elhatározásnak bizonyult. Nevruj tatár seregei elpusztították a nagyfejedelemséget, Andrej

Svédországba menekült, s csak évekkel később tért haza. A történetírásban hosszú időkre visszamenő vita tárgyát képezi Alekszandr szerepe az 1252-es eseményekben, egyes feltételezések szerint ő maga provokálta ki az Andrej elleni fellépést, a nagyfejedelmi pozícióra vágyva. Egy biztos: Alekszandr a történtek után nagyfejedelmi jarlikot kapott a tatároktól, míg a novgorodi fejedelemséget fia, Vaszilij vette át, akinek hamarosan a litvánok, majd a 11 év után ismét aktivizálódó Német Lovagrend támadását kellett kivédeni – ezt sikerrel meg is tette.

A magára maradt halicsi Danyiil, továbbra is a tatárokat tartva a fő veszélynek, elfogadta a pápai koronát, s 1254-ben Drogicsinben (ma Belarusz) pápai koronával királlyá emelték (ez rövid időn belül a Vatikán második sikerét jelentette, tekintve, hogy 1251-ben a litván fejedelem, Mindovg felvette a katolicizmust). A pápai felhívás ellenére a várt segítség nem érkezett meg, a tatárok 1258-ban legázolták a déli Ruszt, majd Litvániát, később arra kényszerítették Danyiilt, hogy leszereltesse védműveit.

Észak és Dél tehát különféle válaszokat adott a Kelettel és Nyugattal való viszony kérdéseire. Egyetértve a kitűnő orosz történésszel, Georgij Vernadszkijjal, Észak, Alekszandr Nyevszkij válasza hosszú távon eredményesebbnek bizonyult a kihívásokra, hiszen Halics és Volhínia nemcsak semmit nem nyert a pápai szövetséggel, de hosszú időre politikai önállóságukat is elveszítették, s a katolikus Litvánia, majd Lengyelország könnyedén bekebelezte a déli Rusz területeit (beleértve Kijevet is), míg a tatár függés északon több szabadságot adott az egyháznak és nagyobb politikai mozgásteret a fejedelmeknek.

A nem sokkal Alekszandr halála után írt *Legenda* legfőbb ideológiai mondanivalója is az, hogy adott helyzetben a nyugati katolikus terjeszkedés jelentette a nagyobb veszélyt a Rusz számára. Ennek megfelelő hangsúlyt kap a *Legendá*ban Alekszandr keleti politikájának leírása – elhallgatva, megszépítve. A *Legenda* nyilvánvalóan azzal a céllal íródott, hogy mintaként mutassa be Alekszandr tevékenységét. Fontos körülmény, hogy írója Halicsból jött, s szemtanúja volt a délen történteknek, Danyiil bukásának, annak, hogy a nyugati szövetség ígérete éppen hogy nem mentette meg, hanem elsöpörte a Rusz déli régióit.

Alekszandr immáron nagyfejedelemként, háta mögött a tatárok támogatásával, ereje és hatalma tudatában nekilátott, hogy megzabolázza az őt és apját is megszégyenítő Novgorodot.

1255-ben ugyanis elmérgesedett a viszony Novgorod és Pszkov között. A novgorodiak az „Alsóföldekről" (azaz Vlagyimirból) érkezett Jaroszlav Jaroszlavics (Alekszandr testvére) helyett Alekszandr fiát, Vaszilijt ültették a fejedelmi trónra, ám a pszkoviak nem kértek a nyakukra ültetett Alekszandrovicsból, akit elűztek. Ekkor Alekszandr nagyfejedelem haddal érkezett Novgorodba.

Míg 1250-ben még nagy örömöt keltett Novgorodban Alekszandr hazatérte a messzi Tatárföldről, az évtized második felében megromlott az akkor már nagyfejedelem Alekszandr viszonya a várossal. Alekszandr a jelek szerint be akart avatkozni a novgorodi választások rendszerébe, a neki nem tetsző Onanyja választott poszadnyik eltávolítását és kiadatását követelte: „adjátok ki nekem Onanyja poszadnyikot, ha nem adjátok, nem vagyok többé fejedelmetek, s haddal megyek a városra" – idézi Alekszandr fenyegető szavait a novgorodi krónika. Klim tiszjackij és a novgorodi püspök hiába próbált közvetíteni, és csillapítani Alekszandr haragját, az továbbra is ragaszkodott a neki nem tetsző választott vezető eltávolításához. Végül az erőpolitika győzedelmeskedett. Onanyját elűzték, Alekszandr győztesként vonulhatott be Novgorodba.

1256-ban a 16 évvel korábbi események ismétlődtek, az északi népek, svédek, jemek, szumok seregei szálltak partra Narva környékén. A novgorodiak a nagyfejedelemért küldtek, s 1256-ban Alekszandr sikeres hadjáratot vezetett Jem ellen. Visszatérve a nagyfejedelmi székhelyre, fiát, Vaszilijt hagyta a novgorodi trónon, s a következő évben Tatárföldre ment.

Ekkor komisz hírek kezdtek szállingózni a Volhov partján. Híre ment, hogy a tatárok adót akarnak kivetni a városra. A kedélyeket borzolta, hogy meghalt az Alekszandr-ellenes pártot vezető Onanyja poszadnyik, a novgorodiak pedig megölték az Alekszandr által kinevezett Mihalkót (bár az okok ismeretlenek, de a krónika fogalmazása arról árulkodik, hogy összefüggés lehet a két esemény között: „aki jót tett, az jóra számíthat, ám aki másnak ás vermet, maga esik bele" – fogalmaz sokat sejtetően a novgorodi krónika). Télen pedig megjelentek a rettegett tatárok követei, méghozzá maga Alekszandr nagyfejedelem kíséretében. Úgy látszik, ezt már Vaszilij fejedelem sem tudta elviselni, mert Pszkovba menekült – apa és fia között konfliktus robbant ki.

Alekszandr habozás nélkül leszámolt Vaszilijjal, elkergette Pszkovból, őt magát az „Alsó földekre" küldte, tanácsadóit kivégeztette, a „sze-

rencsésebbek" orruk levágásával, szemük kitolásával bűnhődtek. Novgorodba pedig Ladogából hozott új poszadnyikot ültetett.

1259-ben a tatárok ismét megjelentek a fegyverrel soha meg nem hódított Novgorod falai között: Berkej és Kaszacsik, a novgorodi krónika szavai szerint „sajtevő tatárok", feleségeikkel és másokkal együtt azért érkeztek, hogy a Möngke nagykán utasításának megfelelően összeírják a népességet. Novgorodban tatárellenes megmozdulások kezdődtek, a rémült idegenek Alekszandr segítségét kérték. A fejedelem utasította is a poszadnyikot és a bojárokat, hogy gondoskodjanak a tatárok biztonságáról, akik végül összeírták a lakosságot.

Alekszandr lojalitását tolerálták a tatárok: 1261-ben megalakulhatott az Arany Hordában a pravoszláv szaráji püspökség.

1262-ben Novgorod szövetséget kötött a németek ellen harcoló litvánokkal, Dmitrij Alekszandrovics pedig sikeres hadjáratot vezetett Jurjev ellen. A *Legenda* szerint Alekszandr volt a hadjárat ötletgazdája, és saját katonáit is fia rendelkezésére bocsátotta. Miután a novgorodiak elérték, amit akartak, kereskedelmi megállapodást kötöttek a németekkel. Ugyanebben az évben felkelés kezdődött a Rusz városaiban, Rosztovban, Vlagyimirban, Szuzdalban a böszörmény (muzulmán) adóbehajtók (tkp. a tatár uralom) ellen. Alekszandr kénytelen volt az Arany Hordába utazni Berke kánhoz. Egyes vélekedések szerint azért ment immár negyedszerre a tatárokhoz, hogy megnyugtassa Berkét a városok lázadása miatt, a *Legenda* szerint viszont azért, mert a pogányok arra kényszerítették a kereszténye ket, hogy velük együtt harcoljanak, s ezt akarta meggátolni.

Ez volt Alekszandr Nyevszkij utolsó utazása. A krónikák szerint már betegen hagyta el Tatárföldet, amikor a Volga-parti Gorogyecben november 14-én meghalt (a *Legenda* szerint viszont nem Tatárföldön betegedett meg, hanem visszatérte után, Nyizsnyij Novgorodban). Testét Vlagyimirban, a Rozsgyesztvenszkij-monostorban helyezték végső nyugalomra.

Négy fiú- és egy lánygyermeket hagyott maga után, Vaszilijt, Dmitrijt, Andrejt, Danyiilt és Jevdokiját. Mint a népmesében, a legkisebb fiú vitte a legtöbbre. Az 1261-ben született Danyiil lett az első moszkvai fejedelem, a moszkvai Rurikidák alapítója.

A hagyomány

Alekszandr tisztelete kezdetben regionális jelentőségű volt, a nagyfejedelmi központhoz, Vlagyimirhoz, majd később Moszkvához kötődött, s az idő múlásával egyre csak erősödött, miközben dokumentálható, hogy a novgorodi szabadságot (*volnoszty*ot) letörni akaró Alekszandrról éppen hogy nem jó szívvel emlékeztek meg a Volhov partján.

A nagyfejedelmi udvarban meggyökeresedő Nyevszkij-kultusz betetőzéseként éppen 1547-ben, IV. Iván cárrá nyilvánításának évében kanonizálta az orosz ortodox egyház az egykori nagyfejedelmet.

IV. Iván uralkodása idején az Alekszandr Nyevszkij-hagyomány új dimenziója jelenik meg: a világi és az egyházi gondolkodás egymástól eltérő módon értelmezi alakját. Míg az egyházi hagyomány Alekszandr szentségére helyezte a hangsúlyt, a világi diskurzusban a dinasztia megalapításában játszott szerepét hangsúlyozták. Maga IV. Iván – mint láttuk, nem is alaptalanul – az orosz autokrácia előfutárai között emlékezett meg Nyevszkijről. Ekkor már megjelent az a – néphagyományban is meglévő – elképzelés, hogy Alekszandr, úgymond, győztes hadjáratot vezetett a tatárok ellen, mi több, tatárokat keresztelt.

A Nyevszkij-hagyomány Nagy Péter uralkodásakor vált újra aktuálissá, a Svédország elleni háború idején. Az 1703-ban alapított Névaparti város, Szentpétervár (1711-től Oroszország fővárosa) védőszentje Alekszandr Nyevszkij lett. Nagy Péter halála előtt nem sokkal találta ki az Alekszandr Nyevszkij Érdemrendet, amit csak utóda, I. Katalin császárnő honosított meg. Nagy Péter hozatta át 1724-ben Vlagyimirből Alekszandr Nyevszkij földi maradványait Szentpétervárra (éppen az északi háborút lezáró 1721-es nystadti béke napján).

1917 után, a bolsevikok hatalomra jutásával deruszifikáció indult meg Oroszországban (majd a Szovjetunióban), ami Alekszandr Nyevszkij addig töretlen kultuszát is negatívan befolyásolta.

A 30-as évek elején fordulat következett be a szovjet ideológiában: „rehabilitálódott" az orosz történelem. A 30-as évek közepén egy hangsúlyozottan patrióta történelemszemlélet vált uralkodóvá. Összefüggésben a személyi kultusz kibontakozásával, az új szovjet történelemszemléletben előtérbe kerültek a kiemelkedő személyiségek, azon belül is az önkényuralkodók, mint IV. Iván, Nagy Péter, és a hatalom gondoskodott is ezen személyek és az általuk képviselt uralkodói magatartás

popularizálásáról, amihez a mozit is felhasználták (Lenin sokat idézett szavai szerint: „számunkra minden művészet közül a film a legfontosabb"). Míg a 20-as években és a 30-as évek elején olyan forradalmi tematikájú filmek készültek, mint a *Patyomkin páncélos* (1925), az *Október* (1927), a *Csapajev* (1934), a 30-as évek második felétől már az újabb történelemszemléletnek megfelelő alkotások születtek (*I. Péter* – 1937, *Rettegett Iván I–II.* – 1941, 1944). Ebben a helyzetben már vállalható volt Alekszandr Nyevszkij is, a kor szellemének megfelelően, a katonai vezető és államférfi szerepében.

1938-ben készült el Szergej Eizenstein filmje (Szergej Prokofjev klasszikussá vált zenéjével), az *Alekszandr Nyevszkij* (magyarul *A jégmezők lovagja*), amely nem pusztán időleges kasszasikernek bizonyult, hanem a filmtörténet nagy klasszikusai közé emelkedett, s mind a mai napig fontos – sőt majdhogynem kizárólagos – szerepet játszik az oroszországi Nyevszkij-kép formálásában a széles közönség számára. Olyannyira, hogy a filmben Alekszandr szerepét játszó színész, Nyikolaj Cserkaszov arca – hiteles arcképek híján – Nyevszkij „hivatalos" ábrázolásává lett az 1942-ben alapított Alekszandr Nyevszkij Katonai Érdemrenden.

A patrióta hangvételű film Alekszandr Nyevszkij új *Legendá*jává vált. A film Alekszandr Nyevszkij életéből csak a németek legyőzését jeleníti meg, a névai csata említésszerűen szerepel, a mongolok irányába folytatott politikát homályban hagyja, és azt sugalmazza, Alekszandr nem kollaborált a keleti hódítókkal (a film elején, amikor a tatár vezér meghívja Alekszandrt a Hordába, az így válaszol: „egy mondás szerint, inkább halj meg, de a szülőföldet ne hagyd el"). A fejedelem novgorodiakkal való ellentmondásaira csak halványan utal. Alekszandr bölcsességét, előrelátását támasztja alá, hogy legfőbb ellenségként a németeket nevezi meg, még azelőtt, hogy azok támadólag lépnének fel. A németek a filmben disszonáns, repedt fazék hangjára emlékeztető elemekkel tarkított zenével kísért, arc nélküli, fehér ruhába bújtatott, bizarr sisakot viselő emberek, mindegyikük katolikus keresztek sokaságával ékesítve (kézben, ruhán, sisakon), miközben egy tulajdonképpen értelmetlen latin szöveget énekelnek kórusban (*Peregrinus expectavi, pedes meos in cymbalis)*, gyilkolnak és csecsemőket vetnek a tűzbe. A filmbéli német lovagok nyilvánvalóan a fasiszták előfutárai, amit nemcsak a második világháború történései igazolnak, hanem a filmbéli német püspök fejékén

látható stilizált horogkereszt is. A filmben megjelenik a belső ellenség és az áruló képe, előbbi persze nem más, mint a krónikákból megismert Onanyja poszadnyik.

A film alkotói nemcsak a történeti kútfőkből merítettek, de az orosz folklórból és Sztálin beszédeiből is (amelyek forrása időnként a *Biblia* volt: a filmben Alekszandr Nyevszkij szájából elhangzó záróbeszéd – a békés szándékkal érkező vendégek fogadásáról és az ellenséges szándékkal érkezők megsemmisítéséről – előképei Máté evangéliumában és Sztálinnak a XVII. pártkongresszuson elmondott beszédeiben találhatók. A film forgatókönyvét egyébként Eizenstein mellett az a Pjotr Pavlenko írta, aki a sztálini személyi kultusz későbbi nagy alkotásaiban is szerepet vállalt, *Az eskü*ben és a *Berlin eleste*ben, ahol szintén megfigyelhetők bibliai elemekre hajazó mozzanatok).

Alekszandr Nyevszkij alakja a nagy honvédő háború idején még inkább felértékelődött. Sztálin 1941. november 7-én a Vörös téren tartott nevezetes beszédében Nyevszkijt más orosz katonai vezetők mellett (Dmitrij Donszkoj, Minyin, Pozsarszkij, Szuvorov, Kutuzov) a példamutató hősök között nevezte meg.

Jan Assmann egyiptológus, kultúrakutató szerint a történelem nem más, mint az emlékezés művészete (*ars memoriae*). Minden történelmi emlékezet konstrukció. Jól látszik ez Alekszandr Nyevszkij esetében is. Mint arra már a 19. század egyik legjelesebb orosz történésze, Szolovjov felhívta a figyelmet, nagy hasonlóság figyelhető meg Alekszandr Nyevszkij és apja életműve között. Jaroszlav Vszevolodovics fejedelem többször is sikeresen visszavetette a novgorodi földre érkező nyugati támadókat, s maga is hadjáratokat vezetett nyugati és északi irányba, akárcsak fia. Alekszandrhoz hasonlóan is sokszor konfliktusba került Novgoroddal. Ő volt az első orosz fejedelem, aki hódolt a tatár kánnál (1243), míg fia négyszer is elzarándokolt Szarajba. Alekszandr tehát sok tekintetben az apja által megkezdett politikát folytatta. És persze az általa folytatott „kollaboráns" politika jóval sikeresebbnek bizonyult adott körülmények között és hosszú távon is, mint a Danyiil halicsi fejedelem által választott, tragikusan végződött nyugati orientáció alternatívája.

Alekszandr Nyevszkij *Oroszország nevé*vé választásával folytatódott az a kelet-európai – Romániában és Ukrajnában megfigyelt – jelenség, hogy egy középkori személyiséget választottak az adott ország legnagyobb történelmi alakjává. A jelenkori Oroszországban Alekszandr

Nyevszkij kultusza az állam és az ortodox egyház szövetségét hivatott kifejezni, amely kapcsolódást jelent a moszkvai Oroszország – csak egy rövid időre megszakadó – több évszázados hagyományához. Noha a műsor alkotói azt hangsúlyozták, *Oroszország neve* olyan személyiség kell legyen, aki a *ma* számára adhat útmutatást, Alekszandr Nyevszkij, akinek életéről oly keveset tudunk, aligha tartozik ezek közé. Alekszandr Nyevszkij kiemelése sokkal inkább egy konfliktuskerülő választásnak tűnik, különösen, ha a mögötte alig 800 szavazattal lemaradó Sztolipinre, vagy éppen a szintén előkelő helyezést elért Sztálinra vagy Leninre gondolunk.

Gyóni Gábor

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM:

A középkori orosz történelem forrásai. Szerk.: Szili Sándor, főszerk.: Szvák Gyula. Bp., 2005

Font Márta: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Bp.–Pécs, 1998

Font Márta: *Alekszandr Nyevszkij*. In: Font Márta – Sashalmi Endre: *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Bp., 2007

Janyin, V. L.: *Nyírfakéreg levelek üzenete*. Bp.–Uzsgorod, 1980

Julianus barát és Napkelet fölfedezése. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Györffy György. Bp., 1986

Pasuto, V. T.: *Alekszandr Nyevszkij*. Bp., 1952

Pósán László: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996

Vásáry István: *Az Arany Horda*. Bp., 1986

Novgorodszkaja pervaja letopisz mladsego i sztarsego izvodov. Moszkva–Lenyingrad, 1950

Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi, XIII. vek. Moszkva, 1981

Polnoje szobranyije russzkih letopiszej, tom 1., *Lavrenytevszkaja letopisz*. Moszkva, 2001

Scsenk, B.: *Alekszandr Nyevszkij v russzkoj kulturnoj pamjatyi*. Moszkva, 2007

2.

Pjotr Arkagyjevics Sztolipin

Pjotr Arkagyjevics Sztolipin
Fotó 1908-ból

Sztolipin „megdicsőülése”

Önmagában már az is komoly meglepetésként hatott, hogy az *Oroszország neve* című műsorban Pjotr Arkagyjevics Sztolipin neve egyáltalán felkerülhetett a „legjobb 12” listájára, és feltehetően csak kevesen gondoltak arra, hogy az összesített népszerűségi listán a néhai orosz miniszterelnöknek a megtisztelő 2. helyen sikerül majd végeznie, ráadásul úgy, hogy csak a szavazás utolsó pillanataiban veszíti el vezető helyét. Nem arról van szó, hogy az orosz századelő – Szergej Vitte után – második legjelentősebb államférfija nem érdemelte volna meg a jó eredményt. A meglepetés inkább annak szól, hogy az októberi forradalom óta eltelt bő hét évtized alatt jószerivel még a műveltebb közönség sem ismerte Sztolipin nevét, ha pedig mégis, akkor az leginkább a reakciós, számos vérengzésért felelős „tömeggyilkos” alakjával kapcsolódott össze. Igaz, hogy a szovjet rendszer összeomlása után Sztolipint újra „felfedezték”, de nem a történészek, hanem mindenekelőtt politikusok és publicisták, méghozzá azért, mert a posztszovjet Oroszország újra szembesült azokkal a problémákkal (mindenekelőtt az agrárkérdéssel), amelyekkel a tragikus sorsú miniszterelnöknek is viaskodnia kellett. Ugyanakkor Sztolipin reneszánsza ilyen rövid idő alatt nem növelhette számottevően ismertségét az orosz lakosság körében, ezért is volt váratlan a műsorban elért dobogós helyezése.

Nehéz szabadulni attól az érzéstől, hogy a műsor készítői kissé kivételeztek Sztolipinnel. A történelmi szerepét népszerűsítő adást a 12 részes sorozat befejező darabjaként, a szavazás lezárása előtt egy héttel vetítették le, így a tévénézők szavazáskor még jól emlékezhettek Sztolipin „szószólója”, Nyikita Mihalkov rendkívül hatásos, magával ragadó színészi alakítására. A Sztolipin életútjának tanulmányozására 2001-ben létrehozott alap segítségével előkészített műsor szinte szentté avatta a keménykezű miniszterelnököt. A bevezető filmben elhangzó megállapítást, mely szerint Sztolipin miniszterelnöksége a „legevolúciósabb” és legproduktívabb volt az egész 20. században, Mihalkov rendkívül szuggesztí-

ven bontotta ki. Számadatokkal „bizonyította", hogy a sztolipini reformoknak köszönhetően röpke 5 év alatt a terrorizmustól, korrupciótól sújtott, reményvesztett Oroszország virágzó, döbbenetes növekedési mutatókkal büszkélkedő állammá változott, amelyben végül is azok okozták Sztolipin bukását és halálát, akik „a liberális szócséplést" előnyben részesítették az alkotó, teremtő munkával szemben. Ezekhez a megállapításokhoz ritka egyetértéssel csatlakoztak a tévéshow más résztvevői is, így végeredményben Sztolipin második helye már szinte hiányérzetet váltott ki a felmagasztalását végigkövető megfigyelőben.

A reformkor gyermeke

Sztolipin 1862. április 2-án született Szászország fővárosában, Drezdában, ahol édesanyja éppen rokonlátogatáson tartózkodott, amikor megindult nála a szülés. Az újszülöttet a drezdai ortodox templomban keresztelték meg. Édesanyja, Natalja Mihajlovna, leánykori nevén Gorcsakova ősi orosz családból származott: apja Lengyelország helytartója volt, nagybátyja az az Alekszandr Gorcsakov kancellár, aki II. Sándor alatt az orosz külpolitikát irányította. Apai ágon a Sztolipin család nem dicsekedhetett ilyen tekintélyes múlttal, de egyik távoli ősük már a 17. század elején Minyin és Pozsarszkij seregében harcolt a lengyelek ellen. A Sztolipinek hagyományosan katonai vagy hivatalnoki pályát választottak maguknak: a későbbi miniszterelnök nagyapja szenátor, a híres orosz államférfi, Mihail Szperanszkij barátja volt, apja, Arkagyij Sztolipin a krími háborúban harcolva Szevasztopolnál megismerkedett Lev Tolsztojjal, akivel életre szóló barátságot kötött. Később, a 70-es évek végén Arkagyij Sztolipin tábornoki rangban harcolt a törökök ellen, a háború befejezése után pedig Kelet-Rumélia kormányzójának nevezték ki.

Sztolipin gyermekkorát a család Moszkva melletti, később litvániai birtokán töltötte. Az akkori szokások szerint a gyermek jó családi nevelésben részesült, 1874-ben pedig beíratták a vilnói gimnáziumba, ahol szorgalmas tanulóként tartották számon. Három idegen nyelven beszélt, jeles teljesítményt nyújtott a természettudományi tárgyakban, de gimnáziumi bizonyítványa szerint csak közepes osztályzatot kapott orosz nyelvből és logikából. 1881-ben, II. Sándor meggyilkolásának évében, talán természettudományos érdeklődése, mások szerint még a gimnázi-

umban jelentkezett kézbetegsége miatt Sztolipin a családi hagyományoktól eltérően a pétervári egyetem fizika–matematika karára jelentkezett, ahol a fő tárgyak mellett behatóan foglalkozott agrártudománynyal, kémiával, biológiával és növénytannal.

Érdekes, hogy életútja milyen sokszor érintkezett valamilyen módon a jelen kötet más szereplőiével. II. Sándor uralkodása alatt töltötte gyermekkorát és fiatalságát, és 1884 nyarán feleségül vette Marija Fjodorovna cárné udvarhölgyét, Olga Boriszovna Neidhardtot, a híres orosz hadvezér, Alekszandr Szuvorov dédunokáját (egyébként Sztolipin egyik őse Szuvorov szárnysegédjeként szolgált). Egyetemi tanulmányai során Mengyelejevnél vizsgázott kémiából: Sztolipin lányának elbeszélése szerint a vizsgából tudományos vita kerekedett, és a nagyszerű tudós teljesen belefeledkezett az eszmecserébe, alaposan próbára téve hallgatója tudását olyan kérdésekkel, amelyek nem is tartoztak az egyetemi ismeretanyagba. Végül hirtelen a fejéhez kapott, és felkiáltott: „Istenem, hát mit csinálok? Most már elég, jeles, jeles, nagyszerű!"

Sztolipin 1885-ben fejezte be egyetemi tanulmányait, és a következő évben minisztériumi hivatalnok lett a földműveléssel és a mezőgazdasági iparral foglalkozó főosztályon. Hivatali karrierje nehézkesen indult. 1889-ben áthelyezték a Belügyminisztériumba, és kinevezték szűkebb pátriájába, Litvániába: először a kovnói járási, majd a kormányzósági nemesség vezetőjévé (a dél- és észak-nyugati kormányzóságokban ezeket az egyébként választott tisztségeket kinevezés útján töltötték be). Az itt eltöltött bő egy évtized alatt Sztolipin megismerkedett a helyi önkormányzat működésével, de rengeteget foglalkozott gazdálkodási kérdésekkel is, és sikeresen irányította kiterjedt birtokait. A 19. század 80-as, 90-es éveiben III. Sándor és II. Miklós kormányai a helyi közigazgatásban igyekeztek fokozottan a nemességre támaszkodni, különösen nagy segítséget remélve a helyi viszonyokat jól ismerő, talpraesett és művelt földbirtokosoktól. Ezt a politikát folytatta Pleve belügyminiszter is, aki Sztolipint kiemelte, és 1902-ben váratlanul grodnói kormányzóvá nevezte ki.

Ebből az időből származik Sztolipin első koncepcionális jellegű megnyilatkozása a kormányzatot folyamatosan foglalkoztató agrárkérdésben. Úgy tűnik, az ország legfiatalabb, 39 éves kormányzója már tisztázta magában az általa később következetesen alkalmazott politika két alapelvét. Először is abban a döntő fontosságú gazdaságpolitikai kérdésben, hogy mi az előnyösebb: a fokozott iparosítás vagy a mezőgazda-

ság kiemelt fejlesztése, Sztolipin egyértelműen az utóbbi irányvonal mellett érvelt. Másodszor pedig, szorgalmazva az ehhez szükséges reformokat, mindenekelőtt a birtokviszonyok rendezését, határozottan állította, nincs idő arra várni, hogy az orosz parasztság maga kezdeményezze a faluközösségi viszonyok megváltoztatását; vagyis a reformot – a régi orosz recept szerint – felülről, állami eszközökkel kell elindítani és levezényelni. Így gondolkodott Sztolipin 1902-ben, ám pályája hamarosan újabb fordulatot vett: a következő évben Pleve belügyminiszter felajánlotta neki a szaratovi kormányzói posztot. Sztolipinnek azonban nem volt kedve elhagyni a gyermekkorától fogva oly jól ismert vidéket. Családja is szépen gyarapodott, 1885 és 1897 között öt gyermeke született, egytől egyig lányok, amiért is a házaspár nagyon vágyott egy fiúgyermekre: végül 1903-ban ő is megszületett, és az Arkagyij nevet kapta. Pleve azonban hajthatatlan volt, és Sztolipint Szaratovba helyezték át. A viszonylagos nyugalom korszaka ezzel befejeződött.

A forradalom felé

A századfordulón a hatalmas, az 1897-es adatok szerint 125,5 millió lakost számláló, elmaradott és az élenjáró európai országokat utolérni igyekvő Oroszország gazdasági fejlődése érezhetően felgyorsult. A 90-es évek növekedési szakaszát az 1899–1903-as válság megszakította, néhány évvel később azonban a gazdasági fejlődés új lendületet vett: az ipari termelés tekintetében az ország csökkentette lemaradását Franciaországtól, Angliától és – kisebb mértékben – Németországtól is. Igaz, a felzárkózás éppen csak megkezdődött, erről világosan tanúskodtak az egy főre jutó ipari termelést mutató, még mindig alacsony adatok. Ráadásul a gyors ipari fejlődés ellenére a mezőgazdaság megőrizte meghatározó szerepét mind a gazdaságon, mind az exporton belül. A lakosság háromnegyed része valamilyen módon a mezőgazdasághoz kötődött. Éppen a dinamikus gazdasági növekedés jelezte nyomatékosan, hogy reformok híján az alacsony termelékenységű, tőkehiányos, a paraszti szegénységet újratermelő mezőgazdaság hamarosan a további fejlődés fő akadályává és komoly szociális robbanások forrásává válik, hiszen még az orosz gabonakivitel is részben a belső kereslet rovására ment az „inkább keveset eszünk, de exportálunk” elve alapján.

A komoly sikereket hozó gazdaságpolitikát ebben a korszakban az „orosz Bismarck”-nak nevezett Szergej Vitte irányította, akit 1892-ben neveztek ki az egyik legfontosabb szerv, a Pénzügyminisztérium élére. Vitte nevéhez olyan jelentős eredmények fűződnek, mint a stabil nemzeti valuta, az aranyalapú rubel megteremtése vagy a transzszibériai vasútvonal megépítése. Ezek az eredmények egy átfogó koncepció részei voltak, amelynek középpontjában a nemzeti ipar államilag szabályozott, erőltetett fejlesztése és védelme állt, a külföldi tőkehitelek és befektetések erőteljes bevonásával egybekötve. Ugyanakkor Vitte nem sietett foglalkozni az agrárkérdéssel, mivel úgy gondolta, hogy a mezőgazdaság nehezen befolyásolható állami eszközökkel, és a biztos ipari háttér megteremtése megkönnyíti a falu gondjainak megoldását is. Addig pedig nincs értelme hozzányúlni a faluközösségekhez sem, hiszen véleménye szerint „a faluközösségi földbirtoklás az, amely leginkább képes megvédeni a parasztságot a nyomortól”.

A 20. század eleji gazdasági válság egyrészt megmutatta a felülről irányított gazdaságfejlesztés korlátait, másrészt pedig arra ösztönözte a pénzügyminisztert, hogy megváltoztassa a faluközösséggel kapcsolatos véleményét. Ezt követően a kormányon belül éles konfliktus tört ki a két hatalmi centrum, a Belügy- és a Pénzügyminisztérium között. Vjacseszlav Pleve belügyminiszter szükségesnek tartotta a faluközösség fenntartását, hiszen abban reménykedett, hogy az biztosítja a „rendet” a faluban, segít elkerülni a társadalmi feszültségeket, és az orosz parasztok megszokott életmódjának, hajlamainak leginkább megfelelő forma. Ezzel szemben Vitte azt állította, hogy a faluközösségek felbomlása elkerülhetetlen, és meg kell könnyíteni a faluközösségből való kiválást. A vita azonban nem hozott megoldást. 1903-ban a cár gyakorlatilag félreállította Vittét, miközben az 1901-es rossz termés és éhínség hatására az országban fellángoltak a parasztmegmozdulások.

Sztolipin 1903-ban, ebben a feszült helyzetben érkezett új megbízatásának színhelyére, Szaratovba. A belügyminiszter nem titkolta el pártfogoltjától, hogy a „vörös” szaratovi kormányzóság nehéz feladatok elé állítja majd az új kormányzót. Maga Pleve a kemény fellépés híve volt, sőt neki tulajdonították azt az ötletet is, hogy egy „kis győztes háború feltartóztatja a forradalmat”. Az 1904 januárjában kitört orosz–japán háború azonban a várakozások ellenére nem hozott győzelmet, 1904 júliusában pedig a szociálforradalmárok bombája végzett a rendkívül

népszerűtlen belügyminiszterrel. Eközben Sztolipin Szaratovban igyekezett gátat vetni a demonstrációknak és a parasztmegmozdulásoknak. 1904-ben a kormányzóságban a parasztok 50 alkalommal gyújtottak fel nemesi kúriákat. Az uralkodónak küldött jelentésében Sztolipin azon véleményének adott hangot, hogy az aggasztó helyzet orvoslására nemcsak a kormányzók jogkörét kell szélesíteni, de ösztönözni kell az egyéni gazdaságok megerősödését is, hiszen éppen „a kistulajdonosok képezik a társadalom azon sejtjeit, amelyek az ország stabil rendjét megalapozzák". Ezekből az egyes gazdákból, állította, később olyan, a népben gyökerező párt jöhetne létre, amely ellensúlyozná az elvont elméleteket képviselő forradalmárok tevékenységét. A jelentés felkeltette II. Miklós érdeklődését, ami feltehetően jótékony hatással volt a fiatal kormányzó további karrierjére.

A cár maga is hajlott bizonyos, nem túl jelentős változtatásokra, de az események hamarosan jelezték, hogy nincs idő hosszas töprengésre. Az 1905. január 9-i „véres vasárnapon" Pétervárott a katonák belelőttek a békésen tüntető munkások tömegébe. A kormányközlemény 96 halottról és 333 sebesültről szólt, a későbbi adatok sokkal több áldozatról, a helyzet mindenesetre kritikussá vált, új erőre kaptak a vidéki megmozdulások. A kormányzó sokszor személyesen vezetett katonai csapatokat a lázadások helyszínére. Nyáron a zavargások és gyújtogatások annyira elszaporodtak, hogy Sztolipin már kevesellte a rendelkezésére álló katonák számát, akikben ráadásul a Patyomkin páncéloson kitört felkelés után egyre kevésbé bízott. Október közepén Szaratovban bezártak az üzletek, az utcákon katonai járőrök jelentek meg. Érdekes, hogy Sztolipin egyik levelében már ekkor megfogalmazta azt az alapelvét, amelyet később, a hatalom csúcsán is követni fog: „Jelenleg nagy óvatosságra van szükség, és sokkal inkább számolni kell a társadalom hangulatával: a forradalmak kezdetén a határozottság mellett azokban a rétegben is bizalmat kell tudni kelteni, amelyek még nem álltak át nyíltan a kormány ellenségeinek oldalára."

Október végén Sztolipin már drámai képekben írja le feleségének a bekövetkezett katasztrófát: „A dolgok rosszul mennek. Általános lázadás öt járásban. Szinte egyetlen nemesi kúria sem maradt épen. A vonatok telis-tele vannak majdnem meztelen földbirtokosokkal. (…) Mindenki gyújtogat, fosztogat, a lázadók fogságba ejtették a földesurakat (…) lövöldöznek, bombákat dobálnak. (…) A katonák kénytelenek lőni: ha

ritkán is, de kénytelen vagyok ezt tenni, hogy megállítsam az áradatot. Nagyon kevés katonám van. Istenem, segíts!" Úgy tűnik, az események hatására a keménynek és határozottnak tartott Sztolipinen úrrá lett az elkeseredés: „Csak ezt az időt éljem túl, aztán nyugalomba vonulok. Eleget szolgáltam már, egy embertől többet követelni nem lehet…" Úgy látta, hogy az orosz forradalom szörnyűségei immár a francia forradalom borzalmait is felülmúlják. De úgy tűnik, Sztolipin már másnap visszanyerte a reményt, és megosztotta feleségével azt az előérzetét, hogy sikerült legyőzni a forradalmi mozgalmat, amely ezt követően már gyengülni fog.

Pétervárott elégedettek voltak a szaratovi kormányzó „rendteremtő" intézkedéseivel. 1906. április 26-án II. Miklós belügyminiszternek nevezte ki Sztolipint. A legfiatalabb kormányzóból a legfiatalabb miniszter lett, ami már önmagában is irigységet és ellenszenvet keltett a hatalom felső régióiban. A kinevezése utáni napon Sztolipin így írt erről feleségének: „Tegnap eldőlt a sorsom! Belügyminiszter vagyok egy vérrel borított, megrendült, a világ hatodrészét kitevő országban, ráadásul az egyik legnehezebb történelmi pillanatban, amilyen évezredenként csak egyszer akad. (…) Ha nem vár is siker, ha 2 hónap múlva el kell is mennem, mégis elnézőnek kell lenni – hiszen az első alkotmányos belügyminiszter vagyok Oroszországban." Ha hihetünk leveleinek, 2-4 hónapnyi miniszterségre számított, és később húsz nyugalmas évet kívánt reformjai végrehajtására, ám az életéből akkor már mindössze öt év maradt hátra.

Az alkotmányos miniszter és a „rendteremtés"

Sztolipin fenti megjegyzése arról, hogy ő az „első alkotmányos belügyminiszter", jelezte, hogy Oroszországban jelentős változás következett be. A Vitte által aláírt portsmouthi béke szentesítette Oroszország teljes vereségét a Japán elleni háborúban. A forradalmi események és a háborús kudarc hatására II. Miklós végre belátta, hogy engedményekre van szükség, és 1905. október 17-én aláírta a Miniszterek Tanácsának elnökévé kinevezett Vitte vezetésével előkészített kiáltványt, amely kihirdette a polgári szabadságjogokat, és kilátásba helyezte a választott Állami Duma összehívását, „amelynek hozzájárulása nélkül törvény nem léphet érvényre". Oroszországban megalakultak az első legális pártok. 1906.

április 23-án II. Miklós jóváhagyta az Orosz Birodalom Alaptörvényeit, amelyek egyrészt megerősítették az uralkodó autokrata hatalmát (a kormányt a cár nevezte ki, és csak a cárnak tartozott felelősséggel), másrészt viszont kimondta, hogy egyetlen törvény sem léphet hatályba az Állami Duma jóváhagyása nélkül. A duma kezdeményezhetett törvényeket, jóváhagyta a költségvetést, kérdéseket intézhetett a tisztségviselőkhöz, de a cár illetékességi körében maradt például a külügy és a védelmi kérdések. Egyetlen nyugat-európaihoz sem hasonló, „hibrid" rendszer jött létre, amely csak a két fél, az uralkodó és a képviselők nagyfokú együttműködési készsége esetén lehetett működőképes.

A kormány jócskán elszámította magát, amikor eltökélten bízott abban, hogy a választások eredményeképpen könnyen befolyásolható, „paraszti" dumával lesz dolga. A munkáját 1906 áprilisában megkezdő testületben gyakorlatilag nem volt „kormánypárt", csak ellenzék, a többségben lévő alkotmányos demokratákkal az élen. A képviselők azonnal megindították „a kormány ostromát", igyekeztek tágítani a törvények szabta kereteket, a dumának felelős kormányt, általános választójogot, radikális agrárreformot követeltek. Ezek a követelések köszönő viszonyban sem voltak az egyébként sem túlzottan engedékeny kormány szerény reformelképzeléseivel. Jellemző, hogy az I. duma egész tevékenysége alatt a kormány mindössze 16, részben másod- vagy harmadrangú törvénytervezetet terjesztett elő. A patthelyzet megoldására a hatalom képviselői puhatolózó tárgyalásokat kezdtek a „társadalom bizalmát" élvező személyiségek kormányba való bevonásáról. Belügyminiszterként a tárgyalásokon részt vett Sztolipin is, aki egyértelműen a duma feloszlatását kívánta, és elutasította az ellenzék részvételét a hatalomban, de nem tért ki az egyeztetések elől, mivel úgy vélte, hogy „vagy tényleg megegyezünk valamiben, vagy mindenki előtt világos lesz, hogy a megegyezés lehetetlen".

A megbeszélések során az alkotmányos demokraták pártjának egyik vezetője, Pavel Miljukov Sztolipin értésére adta, hogy nincs helye a „társadalmi bizalom kormányában", és a párt magának szánja a belügyminiszteri tárcát. Szolipin ironikus megjegyzésére, hogy a belügyminiszter egyben a csendőrség parancsnoka is, így a párt kénytelen lesz számára szokatlan funkciókat is gyakorolni, Miljukov – visszaemlékezései szerint – azt felelte, hogy a párt tisztában van a hatalom feladataival, és másként viselkedne kormányon, mint ellenzékben. Sztolipin másként emléke-

zett: a beszélgetés hangneme komoly volt, Miljukov válasza pedig így hangzott: „Ha kell, guillotine-okat állítunk fel a tereken, és kegyetlenül leszámolunk azokkal, akik fegyvert fognak a nép bizalmára támaszkodó kormány ellen." Kétségesnek tűnik, hogy a liberális párt vezéralakja ilyen kijelentésre ragadtatta volna magát, az azonban bizonyos, hogy a közrend helyreállítása ebben az időben a mindenkori kormány legsürgetőbb feladatai közé tartozott.

1906. július 8-án Sztolipint a Miniszterek Tanácsának elnökévé nevezték ki, másnap pedig, 72 napos „közös munkának" csúfolt folyamatos viaskodás után II. Miklós különösebb tépelődés és lelkiismeret-furdalás nélkül, jogilag korrekt módon feloszlatta a túlságosan radikálisnak tartott dumát. A feloszlatásról szóló kiáltványt Sztolipin készítette elő. A cár bírálatától még a legszűkebb baráti körben is tartózkodó, szilárdan konzervatív államférfi döntő szerepet kapott a kormányzati politika kialakításában, a reformok bevezetésében és a rend helyreállításában. Sztolipin még szaratovi kormányzósága idején szembesülni kényszerült a terroristák fenyegetéseivel, az első merényletekkel (pályája során több mint 10, egyes számítások szerint 17 merényletet követtek el ellene), sőt akkor még csak 2 éves fia is életveszélyes fenyegetést kapott. 1906 első felében az országban legalább ötszáz terrorcselekményt regisztráltak, több mint másfélezer ember halt meg vagy sebesült meg súlyosan. 1906. augusztus 12-én, a miniszterelnök fogadónapján, az Aptyekarszkij-szigeten található vidéki házához két csendőrtiszti ruhába öltözött férfi érkezett, és az első fogadószobába lépve a padlóhoz vágtak két, aktatáskába rejtett, nagy erejű bombát. A hatalmas robbanás romba döntötte a ház nagy részét, 27 ember (köztük nők és gyerekek) azonnal meghalt, 33-an megsebesültek, néhányan közülük később belehaltak sérüléseikbe. Maga Sztolipin kisebb zúzódásokat szenvedett, és – ahogy általában kritikus helyzetekben – megőrizte lélekjelenlétét, még annak ellenére is, hogy a sebesültek között volt 3 éves fia és Natalja nevű 15 éves lánya is, aki súlyos, maradandó lábsérülést szenvedett. Az augusztus 19-én kiadott rendkívüli rendelet katonatisztekből álló, ügyészek, védőügyvédek részvételét kizáró rögtönítélő katonai bíróságokat hozott létre, amelyek a hatalom képviselői elleni bűncselekményekben történő tettenérés esetén 48 óra alatt hoztak ítéleteket – ezeket azután 24 órán belül végre kellett hajtani.

A rendelet kiadását a cár kezdeményezte, de a miniszterek – így a

liberális felfogású Izvolszkij külügyminiszter is – egyhangúan egyetértettek a „gyorstüzelésű" törvényszékek felállításával. A törvényszékek nyolc hónapos tevékenységének eredményeképpen 683, más számítások szerint kb. 1100 emberen hajtottak végre halálos ítéletet. 1906 és 1911 között Oroszországban összesen 2800 embert végeztek ki a rögtönítélő és a rendkívüli állapot kihirdetése idején felállított, úgynevezett körzeti katonai bíróságok ítéletei alapján. Persze a mérleg másik serpenyőjében ott volt a több mint 20 ezer terrorcselekmény, nem beszélve az úgynevezett „kisajátításról" (expropriáció – a kifejezés rendszerint egyszerűen fegyveres rablásnak nevezhető cselekményeket takart), a forradalmi terror közel 18 ezer áldozata – ám a represszziók mérete a korábbi időkhöz hasonlítva példátlan volt a 20. század eleji Oroszország történetében (ugyanakkor ezek a megtorlások eltörpültek az 1917 utániakhoz képest). A Sztolipint egyáltalán nem kedvelő Vitte azt állította, hogy a kormányfő nézeteit jelentősen befolyásolta az Aptyekarszkij-szigeti merénylet, amely után a kemény megtorlások híve lett, és megtagadta azokat a liberális elveket, amelyeket még kormányzó vagy belügyminiszter korában vallott. Nem lehet kétségünk afelől, hogy augusztusi személyes tragédiája nem múlt el nyomtalanul, valószínűbb azonban, hogy itt inkább arról a Sztolipinre mindig is jellemző alapállásról van szó, amely szerint a hatalom, a rend elleni erőszakos fellépéseket keményen le kell verni (ez egyébként Sztolipin felfogásában elvileg a szélsőjobboldali pogromistákra is vonatkozott). Önmagában azonban ez sem lett volna elég motiváció. „A forradalom idején a reformok nélkülözhetetlenek – írta 1907-ben –, hiszen nagyrészt a belső rend hiányosságai szülték a forradalmat. (…) Ott, ahol a kormány legyőzte a forradalmat (Poroszország, Ausztria), nem pusztán fizikai erővel ért el sikereket, hanem azzal, hogy erejére támaszkodva maga állt a reformok élére. Ha a kormány minden alkotóerejét rendőri intézkedésekre fordítják, az csak a kormányzó hatalom tehetetlenségét jelzi."

A Sztolipin-csomag

Sztolipin közeli munkatársai nagyrészt egyetértettek abban, hogy a kormányfő eredetileg nem rendelkezett többé-kevésbé átgondolt programmal, és ha egy ilyen program hamarosan mégis összeállt, annak fő oka az lehetett, hogy számos elődje, nem utolsósorban éppen Vitte, már elég

világosan megfogalmazta a követendő politika alapvonalait, amelynek középpontjába természetesen a parasztság polgári egyenjogúsítását és a birtokviszonyok rendezését helyezték. Sztolipin egyértelmű és legfontosabb érdeme abban állt, hogy a rá jellemző energiával és munkabírással látott hozzá azonnal a reformok gyakorlati megvalósításához. A már említett Alaptörvények híres-hírhedt 87. cikkelye biztosította az uralkodónak azt a jogot, hogy úgynevezett rendkívüli rendeleteket hozzon a duma ülésszakai közti időszakokban, azzal a kikötéssel, hogy azokat utólag, a legközelebbi ülésszakon elő kellett terjesztenie a képviselő-testület jóváhagyására. Az I. duma feloszlatása és a II. duma megalakulása közötti időben (1906 júliusától 1907 februárjáig) 60 ilyen rendelet jelent meg, többek között a kincstári földek parasztoknak történő eladásáról, a parasztság jogi korlátozásának megszüntetéséről. Fordulópontot jelentett az 1906. november 9-i határozat, amely jogot adott a parasztoknak arra, hogy kiváljanak a faluközösségből, és magántulajdonként vehessék birtokukba a korábban csak a használatukban lévő földterületet.

Ezek a reformfolyamat első lépései voltak, Sztolipin azonban kezdettől fogva tudatosan arra törekedett, hogy a különböző területeken tervezett változtatások átfogó rendszerré álljanak össze. 1907 márciusában a II. duma előtti felszólalásában a Miniszterek Tanácsának elnöke az ország átalakításáról, az állami rend új alapelveiről beszélt, amelyek közé egyaránt beletartozott az agrárreform és a személyiségi jogok törvényi szavatolása, a lelkiismereti szabadság, a helyi közigazgatás és önigazgatás tökéletesítése, az igazságszolgáltatás és az oktatási rendszer reformja, valamint a munkások helyzetének javítása és kedvező szabályozása. A reformcsomag vezérgondolatát a jogállam megteremtésében jelölte meg, amely az ő értelmezésében azt jelentette, hogy az általa érvényesnek ítélt nemzeti hagyománynak, fő kezdeményező erőnek tartott cári hatalmat ki kell egészíteni a mindenekelőtt „konstruktív" törvényhozó munkával foglalkozó képviseleti szervvel és a polgári szabadságjogokat biztosító törvényi hálóval. Más szóval, kétségtelenül belső feszültséget tartalmazó, egyfajta „jogi autokrata" rendszerről volt szó, amely megfelelt volna Sztolipin liberális-konzervatív felfogásának. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a hosszúnak szánt átmenet „menedzseléséhez" mindenekelőtt nyugalomra volt szükség, amiből az is következett, hogy Sztolipin fontosnak tartott elkerülni minden olyan éles nemzetközi szituációt, fegyveres konfliktust, amely megzavarta volna a modernizációs folyamatokat.

A „régi-új" irányvonal meghatározó célját a mezőgazdaságban uralkodó viszonyok gyökeres átalakítása jelentette. A parasztok kezében lévő földterület túlnyomó része a faluközösségek birtokában volt, amelyek „zsarnoki" hatalmat gyakoroltak tagjaik felett, bizonyos időközönként a munkaképes parasztok létszámától függően újraosztották a földeket, biztosították az adófizetési kötelezettségek teljesítését, ezzel megakadályozva az adófizetők „elszivárgását", szigorúan szabályozták a termelési folyamatokat, de részben a parasztok vallási és magánéletét, szokásait is. A faluközösségek ugyanakkor paraszti önigazgatási egységek is voltak, szociális, karitatív funkciókat töltöttek be, és bizonyos fokig védték a parasztokat az állammal szemben. A jobboldali ideológia a cári hatalom természetes bázisát, a radikális értelmiség pedig a majdani szocialista társadalomszerveződés történelmileg kialakult és fennmaradt alapsejtjeit látta bennük. A faluközösségek felbomlasztásától Sztolipin nemcsak a mezőgazdaság fejlődését várta, de egy politikai alapkérdés megoldását is: olyan tulajdonnal rendelkező, „nem nyomorultakból és részegekből, hanem állhatatosokból és erősekből" álló paraszti réteg kialakulását, amely stabilizálja majd a megújuló társadalmi rendszert. Ezért – például Vittétől eltérően – következetesen azt gondolta, hogy állami eszközökkel kell siettetni az átalakulást, ami egyébként egyrészt megfelelt alapvető meggyőződésének, másfelől azonban kényszermegoldásnak is tűnik a társadalmi robbanással terhes helyzetben. Az ország sorsa a faluban dőlt el.

Az 1906 novemberében megkezdett agrárreform eredményeképpen a parasztok szabadon kiválhattak a faluközösségekből. További alapvető fontosságú lépést jelentett a földrendezés, a parasztok által addig használt földterületek egyesítése és magántulajdonba vétele. Ezenkívül az állam megszervezte a kincstári földek parasztoknak való eladását, valamint támogatta a parasztok áttelepülését az agrártúlnépesedéssel küszködő kormányzóságokból az Urálon túli területekre. A történészek között egyáltalán nincs egyetértés arról, mennyire volt sikeres a „Sztolipin-csomag" általában, és mindenekelőtt annak az agrárreformra vonatkozó része. Általában elmondható, hogy a szándékok jelentős része nem valósult meg. Az agrárreform vonatkozásában nyomós érvek és statisztikai adatok hozhatók fel pro és kontra, ám ezek nem döntik el a kérdést. Annyi azonban biztos, hogy Sztolipin feltétlenül a helyes irányban indult el. Ezt, érdekes módon, közvetve még a reformert egyébként szívből gyűlölő Lenin is elismerte. 1907–1908-ban írt munkáiban arról szólt, hogy

Sztolipin helyesen fogta fel az agrárkérdés lényegét, bátran lépett a forradalmi, a régi agrárviszonyok lerombolásának útjára, és ez megoldást jelenthetett volna az orosz gazdaság alapvető ellentmondására, amely a fejlett ipari kapitalizmus és az elmaradott mezőgazdaság között feszült. Sőt Lenin, minden lelkesedés nélkül, de azt is elismerte, hogy a sztolipini átalakítás hosszabb távon akár sikerülhetett is volna. Ezzel Sztolipin is tisztában volt. 20 éves távlatban gondolkodott, ami Oroszország esetében feltehetően csak a legalapvetőbb eredmények elérésére lett volna elegendő, nagy költségvetési forrásfelhasználás és folyamatos korrekció mellett is. A reform Sztolipin halála után nem állt le, ám így sem könnyű felbecsülni eredményességét. Nem segítenek a Nyikita Mihalkov által a műsorban oly lelkesen felsorolt pozitív adatok sem, hiszen nem tudhatjuk, hogy ezek mennyiben voltak a megkezdett átalakulásnak köszönhetőek, és mennyiben a kedvező természeti körülményeknek vagy az általános gazdasági fellendülésnek. A kérdés mind ez idáig eldöntetlen maradt.

Sztolipin és a duma

Mind a kormányzatnak, mind a megválasztott képviselőknek munka közben kellett megtanulniuk, pontosabban „kikísérletezniük" az 1905. október 17-e után kialakult új államrendszer gyakorlati működését, az együttműködés és rivalizálás formáit és szokásait. A régi hatalmi keretekhez szokott miniszterek nehezen tűrték az új játékszabályokat, a nyilvános felszólalásokat, a képviselők „pimasz" kérdéseit, ellenvetéseit, és rendre alulmaradtak a retorikai csatákban. Ebben a tekintetben Sztolipin jelentősen különbözött minisztertársaitól, nem kereste, de nem is kerülte az összeütközéseket. Általában papírról mondta előre megírt beszédeit, de mindeközben úgy tűnt, mintha improvizálna. Nem „sziporkázott", de jól intonált, tagoltan, értelmesen beszélt, lekötötte a hallgatóság figyelmét, aforisztikus mondatai megmaradtak a kortársak és az utókor emlékezetében. Mint „kényes" területért felelős belügyminiszter, 198 interpellációt kapott az I. duma két és fél hónapos működése alatt, mindig az előírt egy hónapon belül választ adott, következetesen védve minisztériuma tevékenységét. Az alkotmányos demokraták egyik akkori vezetője így örökítette meg Sztolipin szónoki teljesítményét: „Világosan és szenvedélyesen beszélt. A dumában mindenki azonnal felkapta a fe-

jét. Ez volt az első olyan alkalom, amikor a miniszteri páholyból a duma szónoki emelvényére olyan miniszter lépett fel, aki a duma szónokainál nem kevésbé jól fejezte ki gondolatait. Sztolipin született szónok volt. Beszédei felkavarták a hallgatóságot. Keménység volt bennük. Kihallatszott belőlük a hatalom jogainak és kötelezettségeinek biztos ismerete. Immár nem egy hivatalnok, hanem egy valódi államférfi beszélt a dumához."

Még nagyobb határozottsággal szerepelt Sztolipin a Miniszterek Tanácsának elnökeként a II. dumában, amely igen ellenségesen fogadta a beterjesztett reformprogramot. Még a beterjesztés napján váratlanul másodszor is felszólalt. Rövid, de emlékezetes beszédében először felvillantotta az együttműködés lehetőségét: „A kormány kívánatosnak tartja megtalálni azt a talajt, amely alkalmas lenne a közös munkára, azt a nyelvet, amelyet egyformán értenénk. Tudom, hogy ez nem lehet a gyűlölet és a harag nyelve, ezt nem is áll szándékomban használni." Ezt követően azonban világosan leszögezte, hogy a kormány nem fog meghátrálni: „Kénytelen vagyok kijelenteni (…) hogy ezen a helyen nincsenek bírák, sem pedig vádlottak, hogy ezek a padok nem a vádlottak padjai: ez a kormány helye. (…) Az önök támadásainak célja az, hogy megbénítsák a hatalom akaratát és gondolatait, üzenetük a hatalomhoz intézett két szóban foglalható össze: »Kezeket fel!« Uraim, erre a két szóra a kormány teljes nyugalommal és igaza biztos tudatában, hasonlóan röviden felel: »Nem fognak ránk ijeszteni!«"

Egy másik nagy visszhangot kiváltott beszédében Sztolipin az általa javasolt agrárreformot védte, és igyekezett bebizonyítani a türelmetlen képviselőknek az azonnali fordulat lehetetlenségét: „Ebben az ügyben kitartó, hosszú és nehéz munkára van szükség. (…) A nyugati országokban évtizedek kellettek hozzá. Szerény, de biztos utat ajánlunk önöknek. Az államiság ellenségei a radikalizmus útját választanák, az orosz történelmi múlttól, a kulturális hagyományoktól való elszakadás útját. Nekik nagy megrázkódtatások kellenek, nekünk viszont a nagy Oroszország!" Kétségtelen, hogy Sztolipin dumabeli szereplései jelentősen növelték a kormány tekintélyét, de a hatalom és a képviselő-testület közötti folyamatos konfrontáció gyakorlatilag megbénította a törvényhozói munkát. Sztolipin nem kívánt visszatérni a régi rendszerhez, de konstruktívabb, vagy ahogy akkoriban mondták, „munkaképes" dumát akart, így a cár jóváhagyásával szabályos államcsínyt hajtott végre. 1907. június 3-án a

dumát feloszlatták, és ezzel egy időben új választási törvényt hoztak nyilvánosságra (erre a kormánynak nem lett volna törvényes lehetősége), amely radikálisan csökkentette a munkások, parasztok és a nemzetiségi régiók képviseletét. Az így megválasztott III. duma alapvetően nemesi és erősen jobboldali képviselőkből állt, aminek köszönhetően Sztolipin végre megkapta a kívánt támogatást, és hozzákezdhetett reformjai megvalósításához.

A III. duma munkájának kezdetén egy további híres incidens robbant ki, amely jól illusztrálja az akkori, még mindig igencsak feszült légkört. Az 1907. november 7-i ülésen az alkotmányos demokraták egyik kiemelkedő szónoka, Fjodor Rogyicsev élesen kikelt a kormány represszív politikája ellen, és a végén önuralmát elveszítve kijelentette, hogy a kormány fő eszköze a kötél, amelyet a jövőben talán Sztolipin nyakkendőjeként fognak emlegetni. Sztolipin felállt a helyéről, és más miniszterek kíséretében elhagyta az üléstermet. A durva sértés elhangzása után a duma egy pillanatra „megmerevedett", majd Sztolipinnek címzett heves tapsviharban tört ki; a képviselők ülőhelyükről felállva demonstráltak a kormányfő mellett, még az alkotmányos demokraták vezére, Pavel Miljukov is állva tapsolt. Sztolipin régimódi nemeshez illően párbajra hívta ki Rogyicsevet, aki, maga is megszeppenve a történtektől, bocsánatot kért a kormányfőtől. Ő nem nyújtott kezet, csak ennyit mondott: „Megbocsátok önnek." 1909–1910-ben azonban Sztolipin helyzete megingott, utolérte őt az orosz reformerek szokásos „átka": a jobboldal túl liberálisnak, a baloldal pedig túl konzervatívnak tartotta. A jobbról jövő támadások egyre veszélyesebbekké váltak. Miután a forradalmi vihar elcsendesedett, a „hagyományos autokráciához" makacsul ragaszkodó „ultrakonzervatívok", elfeledvén a népi megmozdulások okozta félelmüket, már-már a cári hatalom „sírásójaként" állították be a kormányfőt. Ebben a helyzetben egyre kevésbé számíthatott II. Miklós támogatására, aki egyszer megjegyezte: „Sztolipin szívesen elfoglalná a helyem." A bizalmatlanság légköre odáig fajult, hogy Sztolipin 1909-ben és 1911-ben is kénytelen volt lemondásával „megzsarolni" az uralkodót. Vlagyimir Kokovcev pénzügyminiszter így látta akkori hangulatát: „Valami elszakadt benne, eltűnt a korábbi önbizalom, és valószínűleg ő maga is érezte, hogy környezetében csendben vagy nyíltan mindenki ellenséges vele szemben."

Szembetűnő, hogy Sztolipin élete számos tekintetben mintegy meg-

ismételte II. Sándor sorsát. Két különböző korban és társadalmi helyzetben lévő emberről van szó, akik ugyanakkor azonos feladatot, a felülről irányított reformok végrehajtását vállalták magukra, sőt elmondható, hogy a századelő politikusa továbbvitte, folytatta a felszabadító cár országformáló tevékenységét. Van valami végzetes abban, hogy Sztolipin életének befejező eseményei is a reformer cárhoz kapcsolódtak. 1911 augusztusában, Kijevben a jobbágyfelszabadítás 50. évfordulóján nagy ünnepségek keretében leplezték le II. Sándor szobrát. Ebből az alkalomból Kijevbe érkezett II. Miklós és családja, akiknek ünnepélyes fogadtatását Sztolipin szervezte meg. Szeptember 1-jén, a kijevi Operaház díszelőadásának szünetében egy ismeretlen férfi 2-3 lépésről kétszer is rálőtt a zenekari árok előtt beszélgető kormányfőre. Négy nap múlva Sztolipin a városi kórházban meghalt. A merénylő, egy gazdag kijevi ügyvéd fia, Dmitrij Bogrov kezdetben a szociáldemokraták, később a szociálforradalmárok nézeteivel szimpatizált, majd belépett az úgynevezett „anarchista-kommunista" csoportba, 1907-től pedig a rendőrség fizetett ügynöke volt, és rendőrségi kapcsolatainak köszönhetően szerzett jegyet az operaházi előadásra. A merénylet háttere ma sem tisztázott teljes mértékben, a különböző koncepciók rendőrségi, forradalmi vagy „zsidó" összeesküvésről szólnak. Díszes helyet foglal el a képtelenségek sorában az orosz versenytárstól úgymond rettegő USA-ból irányított szervezkedés elmélete. A legvalószínűbbnek mégis az tűnik, hogy egy magányos kalandor tettéről volt szó. A Sztolipinnel szimpatizáló, iránta pozitív elfogultságot tápláló kortársak a következőképpen vonták le a merénylet politikai tanulságát: „Sem bal-, sem pedig jobboldaliak nem tudtak ráijeszteni Sztolipinre. Ezért megölték."

De miért nem Vitte?

A piacorientált, modernizáló, tekintélyelvű rendszerek gazdasági sikerein elmélkedve a világhírű amerikai politológus, Francis Fukuyama arra a következtetésre jutott, hogy „a történelem folyamán a legjelentősebb gazdasági növekedést az ilyen típusú államok érték el: a császári Németország, a Meidzsi-Japán, Vitte és Sztolipin Oroszországa…" Vitte és Sztolipin. Mi lehet az oka annak, hogy Sztolipin ennyire háttérbe szorította jeles kollégáját az utódok emlékezetében? Vitte érdemei jelentősek:

sikeres gazdaságpolitika, a portsmouthi béke ügyes megkötése, az „orosz alkotmány" és a polgári szabadságjogok bevezetése, további reformtervek megfogalmazása. Ezzel állnak szemben Sztolipin kétséges eredményességű, befejezetlen reformjai. Ne felejtsük el azt se, hogy Sztolipin – nem utolsósorban a forradalommal vívott elszánt küzdelem kényszerítő keretei folytán – egyáltalán nem integráló, hanem tipikusan megosztó személyiség volt és maradt. Hát akkor miért is nem Vitte?

Nehéz kérdés, amely hosszas, alaposabb vizsgálatot érdemelne. Ez azonban egy másik elmélkedés célja lehetne. Helyette álljon itt egy korabeli és egy mai jellemző vélemény: „Mit is értékeltek Sztolipinben? Azt hiszem, nem a programját, hanem az embert, a »harcost«, aki végső soron Oroszország védelmében lépett fel." „A régi Oroszország utolsó erős emberének tartották, akinek halála után minden a szakadékba zuhant. Ilyen ember kell Oroszországnak ma is, ezért Pjotr Sztolipin eszméi feltétlenül újra terítékre fognak kerülni."

Filippov Szergej

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Kende Tamás: *Az orosz faluközösség és a sztolipini reformok. (Statisztikai adatok az obscsinából való kiválásra 1906 után)*. In: Múltunk, 2000/2. 201–221.

Vitte, Sz. Ju.: *Egy kegyvesztett visszaemlékezései*. Bp., 1964

Asher, Abraham: *P. A. Stolypin. The Search for Stability in Late Imperial Russia*. Stanford, 2001

Gyjakin, V. Sz.: *Bil li sansz u Sztolipina?* Szbornyik sztatyej. Szankt-Petyerburg, 2002

Miljukov, P. N.: *Voszpominanyija*, tom 1. Moszkva, 1990

Ribasz, Sz. Ju.: *Sztolipin*. Moszkva, 2004

Sztolipin, P. A.: *Nam nuzsna velikaja Rosszija. Polnoje szobranyije recsej v Goszudarsztvennoj dume i Goszudarsztvennom szovjetye (1906–1911)*. Moszkva, 1991

Sztolipin, P. A.: *Programma reform. Dokumenti i matyeriali*, I–II. Moszkva, 2002–2003

Vlaszty i reformi. Ot szamogyerzsavija k szovjetszkoj Rosszii. Szankt-Petyerburg, 1996

Zirjanov, P. N.: *Pjotr Sztolipin: polityicseszkij portret*. Moszkva, 1992

3.

Joszif Visszarionovics Sztálin

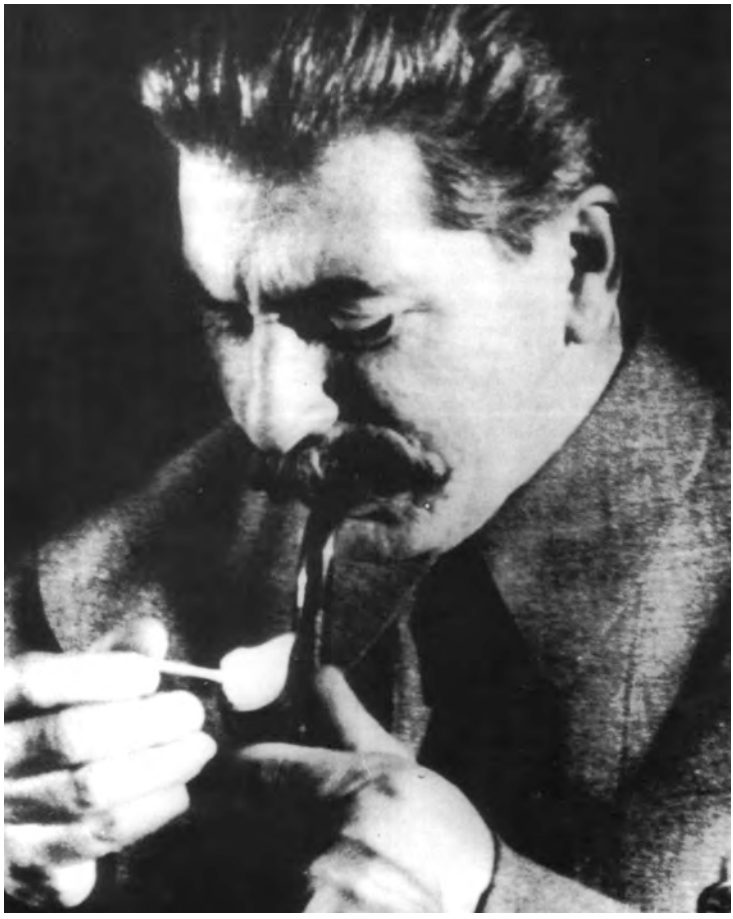

Joszif Visszarionovics Sztálin
Fotó 1939-ből

Sztálin az 1989–91-es rendszerváltás óta hovatovább a hollywoodi filmcsinálás hőse lett, Batman és Frankenstein között valahol félúton történelmi szörnnyé stilizálódott, amely elhomályosította Hitler és Dzsingisz kán alakját. Strukturálatlan figuraként, reális motívumok nélkül áll előttünk Sztálin. Vannak, akik Hitlerrel azonosítják, mások legendákat, bizonyítatlan sztorikat idézgetnek. Úgy tűnik, akárcsak Lenin vagy Sztolipin esetében, a politikai harcok állását tükrözi Sztálin megítélése is: vajon mire kerül a hangsúly, a „nagy terrorban" játszott gyászos szerepére, a „tömeggyilkosra" vagy a Szovjetunió nagy formátumú vezetőjére, „a haza atyjára", „a világproletariátus vezérére", aki a nagy honvédő háborúban legyőzte a náci Németországot? Ebben tükröződik ma az alapvető – nagyon is egyszerű és leegyszerűsítő – ideológiai szembenállás, amely erősen megosztja, két részre bontja az orosz társadalmat. A megszokott ellentétpárok természetesen megjelentek a tévéshowban is, bár így is elég meglepő volt látni és hallani azt a már-már sztálini időket idéző, a zseniális vezért dicsőítő beszédet, amellyel megrémisztette vagy éppen elkápráztatta Sztálin híveit és ellenségeit a vezér szószólója, a nagy honvédő háború hőse és mellesleg az 1991-es Gorbacsov elleni puccs egyik résztvevője, Valentyin Varennyikov tábornok. Kétségtelen, hogy a hős tábornokkal ellentétben, aki, úgy tűnik, most is szentül hiszi, hogy a sztálini represszió áldozatai egytől egyig megérdemelték sorsukat, a műsor többi résztvevője megkísérelt „árnyaltabb" képet festeni Sztálinról. Van-e a végletek között közbülső megoldás?

A fiatal Sztálin

Roy Medvegyev, Sztálin egyik első, komoly életrajzírója – aki egyébként Tbilisziben járta középiskoláit – miután átnézte Sztálin szülőfalujában, az akkori orosz birodalomhoz tartozó grúziai Goriban a megfelelő egyházi dokumentumokat, úgy nyilatkozott, hogy ha csak elírás nem történt, Sztálin nem 1879-ben, hanem (a régi naptár szerint) 1878. decem-

ber 6-án (december 21-én) született. Az a mindenütt szereplő dátum, hogy Goriban az egyházi iskolát 1896-ban fejezte be, megfelel a valóságnak. Ekkorra azonban Sztálin már meglehetősen önálló fiatalembernek látszik, aki határozott és életkorának megfelelő romantikus elképzelésekkel rendelkezett későbbi sorsára és nemzete társadalmi felemelkedésére vonatkozóan.

Fiatalkori képein szakállas, jóképű, vonzó fiatalembernek tetszik. Az életben azonban minden komoly visszaemlékezés szerint szúrós szemű, alacsony homlokú és alacsony növésű, kacska kezű, himlőhelyes, némileg gátlásos fiatalember volt. (Úgy 10-11 éves korában egy lovaskocsi ütötte el, akkor sebesült meg a bal karja.) A visszaemlékezésekből erősen zárkózott, hirtelen haragú, sérelmeit magába záró ember képe kerekedik ki. Később, a hatalom csúcsán sem engedte, hogy történészek vagy újságírók gyermek- és fiatalkorának részleteiben vájkáljanak.

Sztálin dédapja, Zaza Dzsugasvili még jobbágy volt, s részt vett a Kaukázusban egy parasztfelkelésben is. Édesapja cipőipari munkásként Goriban telepedett le, ahol 1874-ben elvette feleségül a 19 éves Jekatyerina Geladzét, aki szintén jobbágyi családból származott. Jekatyerina első két fiúgyermeke korán meghalt, Joszif, a harmadik fiú maradt életben annak ellenére, hogy az akkoriban milliókat elveszejtő tífuszt ő is elkapta, arcán a betegség nyomai megmaradtak.

Sztálin anyja mélyen vallásos, de gyakorlatias és szigorú asszony volt. Szoszóról gondoskodott, és fia sokáig gyöngéd érzéseket táplált iránta. 1902 után a száműzetések és az illegális pártmunka konspirációs szabályai jó 15 évig nem adtak alkalmat arra, hogy Sztálin találkozzon anyjával. Később, 1922-ben, főtitkárrá választása évében édesanyját magához hívta, hogy lakjon a Kremlben. Jekatyerina Georgijevna nem sokáig bírta a moszkvai levegőt, néhány hónap múlva visszatért Goriba, s ott is halt meg. Sztálin később csak egyszer látogatta meg: 1935 októberében.

Szoszo kiváló tanuló volt, a számtan és a görög kivételével minden tárgyból jelest kapott, pravoszláv hittanból és orosz nyelvből is kiemelkedő eredményt ért el. Oroszul erős grúz akcentussal beszélt, noha magát a nyelvet tökéletesen elsajátította. 1894-ben felvették a tifliszi egyházi szemináriumba, anyja azt szerette volna, hogy Szoszóból pap legyen. De a szeminárium hangulata, dogmatikus szellemisége, kemény fegyelme, a feljelentésekre épülő rendje s a személyiséget semmibe vevő kép-

mutatás erősen taszította. E körülmények igen mély nyomot hagytak Sztálin személyiségén is. A visszaemlékezések szerint a verekedésektől nem tartóztatta magát, lázadó, ingerlékeny természetű fiatalember volt. Iskolatársa, Iremasvili 30 évvel későbbi visszaemlékezésében is azt írja, hogy Sztálinnak a papnevelde tanáraival gyakori konfliktusai voltak. Ennek oka az volt, hogy Sztálin tiltott irodalmat olvasott, illetve csempészett be a szemináriumba. Olvasott Gogolt és Balzacot, Feuerbachot és Spinozát, a francia felvilágosodás klasszikusait, de ismerte például H. T. Buckle *Az angol civilizáció története* című munkáját, később tiltott marxista műveket is. 1899 tavaszán kizárják a papneveldéből. Még ebben az évben tisztviselői álláshoz jut a tifliszi obszervatóriumban

1900. május 1-jén letartóztatták a húszéves Sztálin, mert ő szervezte meg az ünnepélyt, ahol néhány száz munkás előtt élete első beszédét is elmondta. 1901 novemberében Dzsugasvili (forradalmár nevén Koba) tagja lett az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt kilenctagú Tbiliszi Bizottságának.

A kulturális felemelkedés még a szociáldemokráciában, a forradalmi mozgalomban is az orosz kultúrán át vezetett. Az orosz kultúra hatása azért is volt olyan erős, mert a forradalmi mozgalom centruma Oroszországban (illetve a nyugati orosz emigrációban) volt. Sztálinnak az oroszokkal való „azonosulása" még a pravoszláv szemináriumban kezdődött, bár a kezdet kezdetén a romantikus grúz nacionalizmus szellemisége is megérintette, amiről még fiatalkori versei tanúskodnak. Mire a század elején Dzsugasvili-Koba ismertebb forradalmi vezető lett és átesett első letartóztatásain, megtörtént a bolsevik-mensevik szakadás az OSZDMP II. pártkongresszusán (1903). Joszif Visszarionovics a bolsevikok mellé állt. 1905-ben a finnországi Tammerforsban a bolsevikok tanácskozásán találkozott először Leninnel, aki első látásra nem volt rá különösebb hatással. 1907 májusában a londoni pártkongresszuson Sztálin, a legtöbb bolsevikhoz hasonlóan tagadta, hogy a szociáldemokrácia és az orosz liberalizmus között bármiféle tartós szövetség létrejöhetne. Olyannyira a parasztsággal való összefogás híve volt, hogy – szinte egyedül a szociáldemokraták közül – már akkor a földosztás mellett emelt szót.

Szervezeti értelemben az első sikere, amelyről sok évvel később is megemlékezett, az volt, hogy 1907. október 25-én a párt bakui bizottságának tagjává választották. Energiáit a mindennapi szervezés kötötte

le. Nem lett néptribun, de megtanult azon a nyelven beszélni és írni, amelyet a tanulatlan munkások megértettek. Kerülte a nagy nyilvánosságot, kitűnő konspirátor hírében állt, bár sokszor letartóztatták. Nem félt a kockázatvállalástól, ha meg volt győződve a kijelölt feladat fontosságáról és célszerűségéről. Részt vett az 1907 júniusában végrehajtott híres bankrablási, „expropriációs akció" előkészítésében. A gyávaságáról szóló legendát még Trockij, későbbi esküdt ellenfele is cáfolta. A forradalom előtti pályafutásának csúcspontját az 1912. januári prágai bolsevik pártkonferencia jelentette, amikor távollétében az első önálló bolsevik központi bizottság tagjává választották. 1913-ban ismét letartóztatták, és a háború időszakát a februári forradalomig gyakorlatilag szibériai száműzetésben töltötte.

Sztálinnak két felesége volt. Az első felesége Jekatyerina Szvanidze, aki még Sztálinnál is alacsonyabb termetű, tipikus grúz lány volt: sűrű fekete haj, fekete szem – nagyon korán, 1910-ben meghalt. 1907 márciusában született első fia, Jakov Dzsugasvili, akiről Sztálin oly nagyvonalúan lemondott 35 évvel később, a nagy honvédő háború alatt, amikor a fiú német fogságba esett. A németek tábornokot kértek egy tisztért, Jakovért, amire Sztálin azt válaszolta, hogy csak tábornokot cserélnek ki tábornokra. A fia ott halt meg a német fogságban.

Második feleségének, Nagyezsda Allilujevának a családját 1903-ban az illegális pártmunka során ismerte meg. 1907-ben, ha a mendemondáknak hinni lehet, Sztálin megmentette a kis Nagyezsda életét: a családi legenda szerint ugyanis Nágya vízbe esett. Akár így történt, akár nem, egy bizonyos, ez az akkor hatéves kislány az októberi forradalom után Sztálin felesége lett (több mint tíz évvel volt fiatalabb Joszifnál). A magányos Sztálint szinte családtagként befogadó Allilujevék még a száműzetésben is támogatták. 1915-ben, a turuhani száműzetés idején pénzt is küldtek neki. 1918 elején Sztálin és az Allilujev család is átköltözött Moszkvába. De Sztálin ekkor már a szovjet kormány nemzetiségügyi népbiztosa, Lenin közeli munkatársa volt.

Lenin különösen a nemzeti kérdés területén tartotta Sztálint szakembernek, aki az ő megbízásából írta nevezetes brosúráját 1913-ban, amelyet magyarul általában *Marxizmus és nemzeti kérdés* címen ismernek. Ez alkalomból járt először és utoljára külföldön 1917 előtt. A mű elkészítésében Buharin volt segítségére, mert Koba nem tudott németül. Viszont nagyszerűen ismerte a hazai viszonyokat, az idejük többségét

emigrációban töltő bolsevik intellektuelekkel ellentétben. Így mint hazai szervező a maga kaukázusi gyökereivel fontos emberré vált, bár személyes vagy baráti kapcsolatait Moszkvában legfeljebb az Allilujevek és a Moszkvába költözött, szintén grúz Ordzsonikidze és Jenukidze alkották. Nagyezsda Allilujeva már Sztálin feleségeként utazott a Volga-vidékre, Caricinbe, a későbbi Sztálingrádba, ahová Joszif Visszarionovicsot a „rendcsinálás" feladatával küldték, ami a polgárháborús viszonyok között nem volt egyszerű megbízatás. A polgárháború egész későbbi életére erősen hatott, ekkor szilárdult meg benne a gondolat: a politikában csak a nyers erő számít, a győzelem – bármi áron. Nem szívelte a régi tiszti gárda embereit, szakmai felsőbbrendűségüket nehezére esett elfogadni. Ebben az időben romlott meg véglegesen Trockijjal, a hadügyi népbiztossal való kapcsolata is.

Ekkoriban született fiúgyermekük, akinek Sztálin a Vaszilij nevet adta. A fiúból pilóta lett, Hruscsov alatt tört meg karrierje az iszákosság miatt… A 20-as évek második felében Sztálin és Allilujeva viszonya erősen megromlott. Allilujeva nem rendelődött alá mindenben Sztálin akaratának, társaságának durvaságait nem szerette. Sztálin nem alkalmazkodott senkihez, feleségéhez sem. Egész életrendje megmaradt a „kaukázusi hagyományban". Sokszor délben kelt fel, s az egész családnak (később kis túlzással az egész országnak) hozzá kellett alkalmazkodnia. Az igazi konfliktusra alighanem lányuk, Szvetlana Allilujeva (Sztálina) tapintott rá híres, sokat idézett visszaemlékezésében, amikor szembeállította anyja „forradalmi idealizmusát" apjának, ma úgy mondanánk, a „hatalom technológusának" és fenntartójának rideg hatalmi számításaival.

Az októberi forradalom 15. évfordulójára rendezett banketten, 1932. november 7-én sok ember jelenlétében valami apróságon összekapott a házaspár, és Sztálin szokásos haragkitörése nyomán az asszony elhagyta a termet. Másnap éjjel, 8-áról 9-ére virradóra Nagyezsda Allilujeva agyonlőtte magát. Sztálin – Medvegyev elbeszélése szerint – elment a felravatalozott Nagyezsdához, homlokon csókolta, és a koporsót mintegy ellökve magától, azt mondta a halottról: „Mint ellenség távozott." És állítólag ki sem ment a temetésre. A történeti irodalom megőrizte azt az érdekes tényt, hogy Sztálin a háború után a sokszorosára felnagyíttatta felesége, Nagyezsda képét, s egyet a kremli dolgozószobájának az asztalára helyezett el, egyet pedig kuncevói dácsájában a hálószobájának a

falára tett. Sztálin 1935-ben költözött át a kuncevói dácsába, ahova – lánya is megerősíti – Sztálin mindkét feleségének családja, ha egyre rövidebb időre is, még ki-kijárt Sztálinékhoz, de a régi viszony többé nem állt helyre. A Szvanidze család tagjai is inkább a kremli lakásban tették tiszteletüket, mígnem Alekszandr Szvanidze éppen úgy a „tisztogatások" áldozatává vált, mint sokan mások Sztálin környezetéből. Sztálin egyedül lányához, Szvetlanához ragaszkodott, akit a rajongásig szeretett. Talán ő volt az egyetlen, aki iránt Sztálin meleg, emberi érzéseket táplált, sőt iránta néha elérzékenyült, előtte még szeretetre vágyónak és gyengének is tudott mutatkozni. Hozzá írt leveleiben is ilyennek tűnik fel: „Kedves Szvetánkám, megkaptam leveledet. Köszönöm, hogy nem felejtetted el apádat. Jól vagyok, de hiányzol nekem. Megkaptad az őszibarackot és a gránátalmát? Küldök még többet is, ha rám parancsolsz. Mondd meg Vászjának, hogy ő is írjon. Most búcsúzom. Kapsz tőlem egy nagy csókot. Apácskád." Fiaival kevésbé talált hangot. Nagy ünnepeken sok vendéget hívott, vezető politikusokat, katonákat. Az éjjelekbe nyúló, nem ritkán tivornyákba hajló evés-ivás volt kevés kikapcsolódásának egyike. A grúz vörösboron és a pipáján kívül szenvedélyévé vált a mozi is.

A forradalom katonája és a párt vezére

Sztálin 1917-ben, a februári forradalom után hazatérve a száműzetésből, a Pravda szerkesztője lett anélkül, hogy országos hírű forradalmárként ismerték volna. Ő ellenben, főképpen száműzetéseinek „hála", kiválóan megismerte Oroszországot és Szverdlov mellett a párt egyik legjobb szervezője volt. A forradalomban játszott szerepe Lenin vagy Trockij mellett eltörpült ugyan, de – mint kiderült – ő a hatalmi manőverezések, az apparátusszervezés, a diplomácia nagy mesterének bizonyult.

1922-re a párt összes vezető instanciájának tagja volt (a KB, a KB Politikai Bizottsága, Szervező Bizottsága, nemzetiségügyi népbiztos 1917 novemberétől), márciusban pedig Lev Kamenyev javaslatára a KB főtitkárának választották, noha e funkció akkor még alapjában csak adminisztratív jelentőségűnek látszott. Lenin azonban egy évvel később már nagybetegen szóvá tette úgynevezett politikai végrendeletében, hogy Sztálin főtitkárként „felmérhetetlen hatalom" potenciális birtoko-

sává vált. A „szeszélyes", „durva" forradalmárból hamarosan nemzetközi méretekben gondolkodó, „államépítő" politikai vezető, államférfi lett. Sztálin ugyan „lekéste a forradalmat", de a Szovjetunió megalakulásának dokumentumán, amely 1922. december 30-án született, rajta volt az aláírása.

1921–22-ben Grúzia és általában a Kaukázus szovjetizálása kérdésében Lenint is csak akadékoskodó „utópistának" tekintette, aki a „demokratikus illúziók" fogságába került. Leninnel ellentétben azt szerette volna, ha a kis köztársaságok belépnek az oroszországi föderációba, nem pedig önálló köztársaságok hozzák létre a Szovjetuniót – e kérdésben vereséget szenvedett. Sztálin életkora előrehaladtával és a történelmi viszonyok megváltozásával, a Szovjetunió izolálódásával párhuzamosan egyre erősebben került a nagyorosz érzület hatása alá. Trockij (Leninhez hasonlóan) ezt a beállítódást azzal a pszichológiai ténnyel magyarázta, hogy a kis néphez tartozó ember gyakran túlkompenzál a nagy néphez, annak kultúrájához való viszonyában, „oroszabb akar lenni az orosznál".

Sztálin előtt „modellként" a nagy, erős polgári államok példája lebegett, amelyeket gazdasági téren *utolérendőknek* tekintett. Az ő felfogásában a *szocializmus* az állam, nem pedig a társadalom feladatává vált. Ennek érdekében az államot „mértéktelenül" meg kellett erősíteni, hogy képes legyen a Szovjetuniót megvédeni a konkurens államoktól. Robert Tucker, amerikai történész Sztálin fordulatát e téren igen pontosan írta le: „A lenini örökségben voltak elemek, amelyeket Sztálin teljes joggal idézhetett például 1928–29-ben. De úgy vélem, hogy Sztálin már nagyon korán eltért Marx és Lenin hagyatékától. Erről abszolút meg vagyok győződve. Ugyanis itt a vita az állam kérdése körül fordul meg, a sztálinizmus értelmezésében ez a döntő elem. Az előbbiek a szocialista társadalmat nem állami társadalomként képzelték el. Még kevésbé bürokratikus, centralizált, önkényuralmi államra gondoltak. Sztálin viszont éppen az ilyen államot tartotta szocialistának."

Joszif Visszarionovics politikai óvatossága azért nem közismert, mert későbbi periódusok Sztálinját szokás visszavetíteni a 20-as évekre. Némely történész is feltételezi, hogy Sztálin jószerével csak titkolta NEP-ellenes szándékait, és a fejében a történelemnek egy olyan speciális forgatókönyve volt, amelyet később megvalósított. Persze személyi-hatalmi és politikai ellenfeleivel le akart számolni, főleg azt követően, hogy 1923 végétől megjelent a színen a Trockij vezette Baloldali Ellen-

zék, majd 1925-től a leningrádi, s a két formációból egy évvel később az Egyesült Ellenzék. De a fizikai leszámolás semmilyen feltétele akkoriban nem volt meg. Ezekben az években kristályosodott ki a régi bolsevik gárdával szembeni ellenszenve, amely csúcspontját 1934-ben, a XVII. pártkongresszuson érte el, amikor KB-főtitkári megválasztásakor jelentős mennyiségű – bár megsemmisített – ellenszavazatot kapott. A „sztálini rendszerváltás" 1927 decemberében, a párt XV. kongresszusán történt meg, amelyen kizárták a pártból az ellenzéki frakciókat. Ez a fordulat volt a „nagy áttörés" politikai előfeltétele. 1928 januárjában már száműzetésben voltak az ellenzék vezérei.

Az 1929 késő őszi nagy roham, a rendkívüli áldozatokkal járó kollektivizálás, az akkori „sokkterápia" objektív alapját mindenekelőtt a falusi elszegényedés és a gazdagparaszti kereskedelmi és politikai befolyás képezte. Sztálin a kultikus propaganda segítségével mozgósította a szegénységet, „kanalizálta" a társadalmi-politikai konfliktusokat, az elégedetlenségi és tiltakozási hangulatokat. Egy antikapitalista célrendszer érdekében koncentrálta a személyi hatalmat. A Szovjetunió és a szegények megmentőjének tűnt. A „nagy áttörés" nyomán Sztálin a Szovjetunió jelképe lett, miként az ötéves terv, az erőltetett iparosítás és a kollektivizálás.

Sztálin külpolitikai lépéseiben is hatalmának nemzetközi stabilitását tekintette a legfőbb szempontnak. A bolsevik vezetők között talán elsőnek értette meg annak a ténynek a jelentőségét, hogy az orosz forradalom magára marad. Sztálin a szovjet–lengyel háború (1920) és a német forradalmi fellendülés elültének hatására már a 20-as évek legelejétől úgy vélekedett, hogy a német–szovjet gazdasági együttműködés stratégiai jelentőségű, mert a versailles-i békeszerződés után mind a két ország szerepe és befolyása periferizálódott az európai politikában. Amikor a Szovjetuniónak sikerült a 20-as évek első felében az európai országok többségével diplomáciai kapcsolatokra lépnie, Sztálin úgy érzékelte, hogy nyilvánosan is felül kell vizsgálnia a Szovjetunió világforradalmi küldetésének kérdését. Bár ezt a küldetést sohasem tagadta meg, de újragondolta, átértelmezte. A „szocializmus egy országban" sztálini tézis ezt az új orientációt már 1924 végén kifejezte. Sztálin egy új soknemzetiségű „államnemzet" élén az új világrend alakítójaként jelenik meg a nemzetközi diplomácia színpadán, s ez a nagyhatalom a világ munkássága és a szegény, gyarmati sorban élő népek pártfogójaként kívánja elis-

mertetni magát. Sztálin mindvégig kérlelhetetlenül bírálta a szociáldemokráciát, képviselőit a nemzeti burzsoázia puszta ügynökeinek tekintette. Sőt 1924-től 1935-ig azzal vádolta a szociáldemokratákat, hogy ők alkotják „a fasizmus mérsékelt szárnyát". Sztálin mindig csak szubjektív okokkal magyarázta azt a tényt, hogy a nyugat-európai, főleg a német szociáldemokraták nem álltak a proletárforradalom élére.

Sztálin mindenekelőtt a geopolitika nagy ismerője volt. A Szovjetunió és a Nyugat kapcsolatát „racionális" gazdasági együttműködésre kívánta építeni, ami a hagyományos nemzetközi munkamegosztási szerkezet figyelembevételét jelentette. A geopolitikai és gazdasági megfontolásokat sohasem keverte össze az ideológiai megfontolásokkal. Az ideológiát mindig alárendelte a konkrét gyakorlati-politikai lépéseknek, a „sztálinizmusnak" éppen ezért nincsen tudományos szempontból összefüggő elmélete. Joszif Visszarionovics nagyon adott arra, hogy a Nyugat egyenrangú partnernek tekintse mint a világ legnagyobb államának, „a munkások és parasztok államának" képviselőjét. Még személyes levelezés szintjén is feltör ez az érzelem, ez az indulat. Molotov 1933. január 23-i beszéde kapcsán Joszif Visszarionovics kissé darabos stílusában így vélekedett a nagyhatalmakról: „Vjacseszlav! Ma olvastam a külügyekről szóló részt. Jól sikerült. A magabiztos és lenéző tónus a »nagyhatalmak« irányában, a hit saját erőnkben, az a mód, ahogyan finoman, de egyértelműen beleköpünk a bizonytalankodó »nagyhatalmak« levesébe – nagyon jó. Csak hadd egyék meg."

A kollektivizálás befejeztével (1933) Sztálin az „államépítés" terén – úgy érezte – óriási lépést tett előre, mert a három alapproblémát eldöntöttnek látta: politikai-személyi hatalma megszilárdulását, a szociális konfliktusok megoldását és a gazdaság államosítását. A már emlegetett XV. kongresszuson (1927. december) mondott zárszavában egy új osztály létrejöttének veszélyére hívta fel a figyelmet: „A város és a falu magánkapitalista rétegei, amelyek összefogtak a szovjet és a gazdasági apparátus bizonyos elemeivel, arra törekszenek, hogy a munkásosztály támadásával szemben erősítsék ellenállásukat", hogy befolyásuk alá vonják a társadalom „elmaradott rétegeit". Sztálin harcot indított a gabonakereskedelem jó részét ellenőrző kulákok és a bürokrácia, a bürokratikus centralizmus ellen, de nem jutott messzire, ő maga vált a bürokratikus állam legfontosabb instanciájává.

Sztálin az alternatíván nyilvánvalóan sokat törte a fejét. Szubjektíve

nézve, döntésében meghatározónak bizonyult, hogy a hadikommunizmus pszichológiája és a kapitalizmustól való idegenkedése erősebb volt benne, mint a piacgazdaság mérsékeltebb, de kiszámíthatatlanabbnak és bizonytalanabbnak látszó alternatívája, amelyhez inkább Buharin, Tomszkij és Rikov vonzódott a pártvezetésben. Végső soron Sztálin mind a politikai, mind a gazdasági struktúrát alárendelte az erőltetett, az utolérő iparosítás szükségleteinek és kényszereinek. A kulák és a középparaszt viszonyát többé nem az együttműködés, hanem az engesztelhetetlen konkurencia jegyében közelítette meg: Sztálin a kollektivizálással és az erőltetett iparosítással (első ötéves terv) egyidejűleg „a szocializmus pozícióinak erősödésével" a politikai osztályharc kiéleződését tételezte fel. Ezt alátámasztandó kezdte meg az első koncepciós politikai perek megkonstruálását és lefolytatását, amelyek a régi szakemberek ellenállását voltak hivatottak „bizonyítani". Másik célja az volt, hogy a rendszerhez hűséges első generációs értelmiség számára utat nyisson a felemelkedéshez. A „moszkvai perek" idején és azok kapcsán a „nagy terror" időszakában a régi pártértelmiséget „cserélte le".

Sztálin ugyanakkor az új ipari növekedés lehetőségeivel, a munkanélküliség felszámolásával, új szociálpolitikai lehetőségekkel számolt el népe és a világ előtt, „elkonspirálva" a lakosság elől a szovjet alkotmány sárba tiprásának és személyes bűneinek tényeit.

A kortársak szemével

Sztálin mint magánember és mint diplomata is igen nehéz tárgyalófél, kellemetlen partner és még kellemetlenebb ellenfél volt; ezt a kor politikai vezetői, diplomatái, így Churchill is megemlíti: amit el akart érni a tárgyalóasztalnál, azt többnyire el is érte. Sokan színészi képességekkel magyarázzák, hogy gyakran megnyerő hatással volt partnereire. Olyan jó megfigyelőt is megtévesztett, mint H. G. Wells, aki egyenesen Sztálin minden álnokságtól idegen „őszintesége" előtt tisztelgett. Sztálin értett ahhoz, hogy elbűvölje beszélgetőpartnerét, ahogyan a tömegeket is. Már a 20-as évek végén előszeretettel fényképeztette magát gyermekekkel és asszonyokkal. Tudott nagyvonalú és végtelenül kicsinyes lenni, amit természetesen szintén pillanatnyi érdekei diktáltak. Ám Sztálin Molotovhoz írt levelei alapján sokkal határozottabban állíthatjuk, hogy

Sztálin cselekedeteit nem valamiféle belső, eleve elrendelt gonoszság vagy valamiféle „összeesküvési" ideológia, terv hajtotta előre. Hanem éppen az ellenkezője. A levelek angol nyelvű publikálását segítő egyik szerkesztő, L. T. Lih vetette fel ezt a kérdést, és lényegében adekvát választ is adott rá. Felmerült már korábban is, hagy vajon Sztálin mennyiben tudta ellenőrizni azokat az eseményeket, amelyek között cselekednie kellett. Más szavakkal: vajon Sztálin eléggé elszánt volt-e ahhoz, hogy elérje kitűzött célját? Vajon az eredményekből vissza lehet-e következtetni az eredeti szándékokra? Mennyiben volt Sztálin a befolyásán kívül álló folyamatok kreatúrája, aki mindaddig elkerülte a döntéseket, ameddig csak rá nem kényszerült? Ha Sztálin egyszer egy meghatározott politikai vonal mellett döntött, akkor ahhoz válogatta hozzá a végrehajtókat, akiket mindaddig ellenőrzése alatt tartott, ameddig a „vonal" meg nem valósult vagy meg nem változott: „Ha úgy véljük, hogy Sztálin eredeti szándékaira következtethetünk a valóságos eredményekből, akkor azt gondoljuk – írja az említett szerző –, hogy tudta, mit cselekszik, más szóval tiszta belátása volt az állam és a társadalom működésébe, és megértette cselekedeteinek hatását… Én úgy vélem, hogy Sztálin intoleráns magatartása leginkább kognitív ismeret- és információhiányból származó bizonytalanságból fakadt. Mint az egyik legfontosabb forradalmi vezető, nem volt abban a helyzetben, hogy elfogulatlan és torzítatlan információkhoz jusson hozzá, s ezért állandó és erősen nyugtalanító bizonytalanságra volt ítélve. A levelek meghatározó hangneme nem a hatalmi magabiztosság, hanem a frusztráció dühe." E felismerés nélkül Sztálinnak, az embernek és a politikusnak (a kettő között nemigen volt különbség) a cselekedeteit szinte nem is lehet megérteni.

Ismert, hogy Sztálin előszeretettel tartóztatta le legközelebbi munkatársai legkedvesebb rokonait. Sokszor nem is titkolta, hogy e letartóztatásokkal nincs más célja, mint az, hogy munkatársait minél szorosabban magához láncolja. Rettegett attól, hogy elárulják, rettegett attól, hogy az „ügy elvész". Számos írása, levele bizonyítja, hogy mindenkiben ellenfelet látott, amíg meg nem győződött arról, hogy a barátja vagy szövetségese. Kezdetben, a húszas években sajátos lelki terrort alkalmazott munkatársai „megnyerése" érdekében. E tekintetben aligha van okunk kételkedni Trockij visszaemlékezésének hitelességében: „Moszkvai életem utolsó éveiben (…) tudtam, hogy Sztálinnak külön archívuma van, amelyben dokumentumokat, bizonyítékokat, rágalmakat gyűj-

tött kivétel nélkül minden jelentős szovjet államférfi ellen. 1929-ben, a Politikai Iroda »jobboldali« tagjaival, Buharinnal, Rikovval és Tomszkijjal való nyílt szakítás idején Sztálinnak csak leleplezésekkel való fenyegetéssel sikerült a maga oldalán tartania Kalinyint és Vorosilovot." Később már nem elégedett meg ezekkel a módszerekkel. Egyre hatékonyabb biztosítékokra volt szüksége munkatársai hűségének fenntartásához. Agyonlőtték Kaganovics egyik testvérbátyját, Svernyik vejét is agyonlőtték, letartóztatták Vorosilov menyének a szüleit, sőt a feleségét is ez a veszély fenyegette. Közismert, hogy Molotov és Kalinyin feleségét sokáig börtönben, illetve a Gulagon tartották.

Persze tudjuk, a korlátlan személyi diktatúra más eszközökkel nemigen tartható fenn. Sztálin számára nem volt semmiféle bizonyosság arra, hogy a szovjethatalom gyengeséget mutatva fennmaradhat az adott nemzetközi közegben. Sztálin azonban nem egy kisstílű intrikus. Hitt a megfogalmazott magasztos célokban, és bűneit tulajdonképpen jórészt azért követte el, mert ezeket a célokat az adott feltételek között megvalósítani jelentős részben nem lehetett, aminek azonban Sztálin nem volt tudatában. Ugyanis számára *ő maga* és az *ügy* azonos volt.

Sztálin idővel egyre magányosabb lett. Szórakozásai közé tartozott, hogy szívesen nézte az újonnan elkészült vagy külföldről vásárolt filmeket. Kedvelte a kolhozéletről készített, idealizált, giccses-operettes, szentimentális darabokat, de értékelni tudta Eizenstein *Rettenetes Iván*ját is, legalábbis annak első részét, amely idealizált vonásokkal ábrázolta az egyeduralkodót. (Eizenstein a második részben már szakított ezzel a felfogással, s ezért 1946-ban nyilvános bírálatban részesült, s persze a filmet sem mutatták be.) Sztálin szeretett olvasni, de az ízlésével ellentétes dolgok felizgatták. Esetenként durván és ízetlenül tréfálkozott titkárai és közvetlen munkatársai rovására. Számos esetben Sztálin messze túlment a saját személyi diktatúrája fenntartásához szükséges megtorlások mértékén – ebben szerepet játszott bosszúálló természete. Természetének jellegzetes vonása volt, hogy a régi, akár még emigrációs konfliktusait és vitáit, a személyét ért támadásokat sohasem felejtette el, és sohasem bocsátotta meg. Különösen irtózott azoktól az önálló gondolkodású emberektől, akik nem tartottak igényt az ő útmutatásaira, akik körül „hívek" köre alakulhatott ki. Ilyenek pedig különösen sokan voltak a környezetében, hiszen a harmincas évek közepéig a régi bolsevikok alkották a párt vezető magvát.

A diktátor

Sztálin nagyon kedvelte Bulgakov *A Turbin család napjai* című drámáját; több mint egy tucatszor nézte meg. 1929-ben megvédte a művet egy kritikustól, mert a darab Sztálin szerint „a bolsevizmus legyőzhetetlen erejét demonstrálja". De elmarasztalta Bulgakov egy másik darabját, a *Menekülés*t, mert „szánalmat, sőt talán egyenesen rokonszenvet kelt a szovjetellenes emigráns társaság egyes rétegei iránt". 1930-ban Bulgakov a mellőztetése miatt éppen őnála keresett támogatást, melyet a nagy író meg is kapott. Visszaemlékezők állítják, hogy a diktátornak a legnagyobb művészek körében is tekintélye volt. Az persze, hogy ebből mennyi volt a valódi elismerés és mennyi a hatalomtól való félelem, pontosan aligha határozható meg…

Ugyanakkor „rejtőzködő" stílusa Sztálint visszatartotta attól, hogy nyilvánosan „szélsőséges" megoldások pártfogója legyen, sőt ha szélsőséges, tehát súlyos emberáldozatokat követelő intézkedésekhez folyamodott, mindig másokra (is) hárította a felelősséget. Mindig ellenfeleit állította be a szélsőséges megoldások híveiként. Nem véletlen, hogy Isaac Deutscher Sztálinban az „arany középút" politikusát látta. Pedig Sztálin valójában a kampányok embere volt.

Sztálin nemcsak az elmélet, de a kultúra és az irodalom terén is sajátos ízlésvilággal rendelkezett, amely sokkal inkább volt konzervatív, tradicionalista, populista, mint forradalmi. A sajtóban, az oktatásban, a kultúrában Sztálin kultikus dicsőítése már 1929-től kötelező volt, s kétségtelen, hogy bizonyos gyökereket eresztett a társadalom igen széles rétegeiben: egy generáción belül az írástudatlan periferizált létből milliók emelkedtek fel az államszocializmus gazdasági, kulturális, tudományos, katonai szféráinak legmagasabb régióiba is, sokan pedig a rendszer szociálisan biztonságos „csavarjaivá" váltak. A társadalmi ranglétrán felemelkedett milliók hittek Sztálinnak, aki kényesen ügyelt arra, hogy mindig elhatárolódjon a megtorlásoktól; a nyilvánosság előtt mindig megnyugtató és békés benyomást keltett. Tehát a forradalmi hit és lelkesedés a Sztálin iránti, szinte vallásos rajongásban is kifejeződött. Ami természetesen manipulált és megrendezett volt, de a kultusz azért volt intenzív és tartós, mert stabil történelmi talapzata volt. Az éhezést, a nehézségeket azért is viselték milliók olykor még heroikus erőfeszítésekkel is, mert sokan vélekedtek úgy, hogy a rendszer jó, csak a bűnösök miatt

vannak igazságtalanságok, és Sztálin maga nem is tud a terrorról. Ez hihető is volt, ha a Szovjetunió óriási kiterjedésére gondolunk…

1937–38-ban, a terror csúcspontján 1 372 392 embert tartóztattak le, akik közül 681 692 embert lőttek agyon. Mindebben Sztálin személyes felelőssége senkiéhez sem mérhető, mivel az ő személyes példája, kezdeményező szerepe közrejátszott a represszió kíméletlenségében és eszkalálódásában. A tisztogatások, amelyek „antibürokratikus", antitrockista és „kulákellenes" jelszavak jegyében zajlottak, a helyi és központi hatalom vezető csoportjainak pozícióit voltak hivatva megerősíteni. A „sok kis Sztálin" hatalma, mint Lukács György fogalmazott, része volt egy szélsőséges hatalmi centralizáció betetőződésének, amelyet „a káoszból a rend" irányába tett lépések sorozataként ábrázoltak. A terror egyetlen intézményt sem kímélt, sőt minél közelebb volt egy intézmény vagy szervezet a hatalom centrumaihoz, annál inkább érintette őket a terror. Ez katasztrofális formában észlelhető a hadsereget is érintő leszámolási akciókban.

Milovan Djilas, az egykori jugoszláv kommunista, azon kevés külföldiek egyike volt, aki találkozásai során hosszasan beszélgethetett az idős Sztálinnal, s megfigyeléseit *Beszélgetéseim Sztálinnal* című könyvében közre is adta. A Sztálinnal való 1944-es megismerkedése után így maradtak meg benne első benyomásai:

„A legegyszerűbben és legpuritánabbul Sztálin volt öltözve. Tábornoki egyenruhát viselt és puha csizmát, a mellét csak egyetlen aranycsillag, a Szovjetunió Hőse kitüntetés díszítette. Megjelenésében nem volt semmi mesterkélt vagy pózoló. Nem a fotográfiák és újságcikkek mindenható Sztálinja volt, a szokásos merev, kimért testtartással és pózzal. (…) S valami más is meglepett: nagyon alacsony testalkatú és aránytalan felépítésű volt. A törzse rövid és keskeny, a keze meg a lába viszont túl hosszú. Bal karja és válla meglehetősen merevnek látszott. Elég tekintélyes pocakja volt, a haja gyér, noha még nem volt teljesen kopasz. (…) Még a bajusza sem volt tömött. A fej mégsem keltett rossz benyomást; volt valami benne a népiből, a parasztiból, az atyaiból, amelyben együtt van a komolyság és a huncutság keveréke azokkal a ravasz szemekkel…

Egy dolog viszont nem lepett meg: Sztálinnak volt humorérzéke, igaz, hogy durva humor, de nem nélkülözött bizonyos rafinériát és mélységet. Reakciói gyorsak és adekvátak voltak, célratörők, ami nem

jelentette azt, hogy nem hallgatta végig a beszélgetőpartnert, de az nyilvánvaló volt, hogy nem kedveli a hosszas magyarázatokat. Ezenkívül figyelemre méltó volt még Molotovhoz való viszonya. Ahogy később meg is bizonyosodtam róla, szemmel láthatóan nagyon közeli munkatársának tekintette. Molotov volt a Politbüro egyetlen olyan tagja, akit Sztálin családiasan tegezett, ami önmagában is lényeges, ha az ember tudja, hogy az önözés az oroszban még nagyon közeli barátok között is szokásos."

Sztálin és a háború

1935-ben a Komintern VII. kongresszusán – erősen megkésve – Sztálin a népfrontkoncepcióval erősítette egy antifasiszta blokk lehetőségét az európai országokban. Külpolitikájában arra törekedett, hogy a Szovjetunió nemzetközi pozícióját megszilárdítsa a felemelkedő náci Németországgal szemben; a kapitalista nagyhatalmak ellentéteire és ellentmondásaira építve a maga diplomáciájával új európai erőegyensúlyt kívánt elérni.

A müncheni egyezmény (1938. szeptember) azonban ezt az elgondolását ad acta tette. Sztálin az egyezményben a Nyugat csalárdságát leplezte le, Hitlerrel való kokettálásról beszélt, és alig egy évvel később – hogy a háborút a nácikkal kitolja valamelyest – maga is megegyezett Hitlerrel Lengyelország felosztásáról a balti államok annektálását is magában foglaló titkos záradékban.

Sztálin számos politikai ballépése közül általában a legsúlyosabbnak azt tartották, hogy nem készült fel az 1941. június 22-i német támadásra. Ez a problémakör sem olyan egyszerű, ahogyan azt sokan ma látják, de annyi bizonyos, hogy őt terheli a legsúlyosabb felelősség a háborúra való készületlenség miatt. A német dezinformáció a legtöbb ország felderítéséhez eljutott, s Sztálin is számos helyről értesült róla mint kész tényről. Sztálin és a szovjet vezetés számára mindez valószínűtlenné tett egy azonnali német támadást. Ebbe a kontextusba kell beállítani, hogy Sztálin az állandó határsértéseket és agressziós megnyilvánulásokat válasz nélkül hagyta. Úgy vélte, hogy ily módon a világ közvéleményét is meggyőzi: nem a Szovjetunió az agresszor.

Ha nem is mindent, de sok mindent leírtak már Sztálin katonai té-

vedéseiről, „gyengeelméjűségéről" (úgymond földgömbön követte a hadi eseményeket) éppúgy, mint géniuszáról, katonai zsenialitásáról. Churchill egyenesen arról írt, hogy a Torch-hadművelet terveit, amelyeken hónapokig dolgoztak a legjobb angol katonai szakértők, megmutatta Sztálinnak, aki perceken belül megértette annak lényegét. Sztálin rendkívüli felfogóképességének köszönhetően nagyon gyorsan tanult, de éppen úgy nem volt zseniális katonai ügyekben, mint ahogyan helytelen lenne dilettáns civilként beállítani. Végül is a legkiválóbb szovjet katonai vezetők – minden kritikájuk ellenére is – elismeréssel nyilatkoztak Sztálin katonai-szervezői teljesítményéről és vezetői, sőt sokan hadvezéri képességeiről is. Mindenesetre a háború alatt döntéseinek súlya még nagyobb volt, mint békeidőben. Olykor egész népek kitelepítéséről határozott – a nácikkal való kollaborálás okán – mindenféle bíróság és ügyészség megkérdezése nélkül. A háborús időben azonban a szovjet diktátor szerepe, amennyiben az összefogást erősíti és szimbolizálja – nem könnyű leírni –, kifejezetten pozitív vonásokat is hordoz. Sztálin tekintélye még a legsúlyosabb vereségek időszakában is megőrződött, s ez a „tekintély" katonai-anyagi erővé vált. Sztálin tudatosan élesztette ezt, és épített rá. Bízott magában. Neve Európában az antifasiszta harc egyik szimbólumává vált. Az újabban publikált dokumentumok tükrében tévesnek bizonyult az a feltevés is, hogy Sztálin elmenekült Moszkvából a német támadást követően, s csak egy hét múlva tért vissza. Valójában naponta tucatnyi politikai és katonai vezetővel találkozott, megpróbálta újraelemezni a viszonyokat, és megérteni az új helyzetet. Majd a „haza bölcseként", „a szovjet haza megmentőjeként" a nyilvánosság elé lépett. Sokszor idézett beszédében felrázta a lakosságot, hitet öntött az emberekbe, hogy „a náci fenevad legyőzhető".

Sztálin a háború első percétől kezdve abszolút hideg fejjel, minden érzelem nélkül, vagy legalábbis érzelmeit elrejtve kizárólag számokban és erőviszonyokban gondolkodott. Őt a végeredmény érdekelte, nem az áldozatok száma. Sztálin a háborút személyes presztízsből is vívta. Ha valamikor igaz volt az, hogy Sztálin áhította a dicsőséget, amit Tucker Sztálin egyik fő tulajdonságának nevez, a háború időszakában az volt. 1941. június 30-án az Állami Honvédelmi Bizottság elnöke lett, 1943. március 7-én léptették elő marsallá, majd 1945. június 28-án kinevezték generalisszimusznak.

Hogy Sztálin miképpen „hajtotta" népét a háborúban, arról is sok mindent összeírtak már. Ennek során figyelembe kell venni, hogy a Szovjetuniót az ipari civilizáció magasabb színvonalán álló hadsereg támadta meg történelmileg példátlan kegyetlenséggel és megátalkodottsággal, amit csak minden erő koncentrálásával lehetett ellensúlyozni. Sztálin kíméletlensége azoknak az eszközöknek a kíméletlensége is, amelyekkel a háború megvívása folyt. Ismertek Sztálinnak azok a parancsai, amelyekkel végletes módon is az ellenség megsemmisítésére ösztökélte a népet. Ebbe a sorba tartozik a 227-es parancs, amelyet Sztálin 1942. június végén a vereségek és a visszavonulások hatására adott ki. A pánik és a rendezetlen visszavonulás megakadályozása céljából gyakorlatilag rendfenntartó erőket állított fel minden nagyobb egységben a támadó erők mögöttes területén. A győzelem jórészt őt igazolta, a háború végén nemzetközi tekintélye a csúcsán állt. 1947 közepéig ez nem csorbult Nyugaton sem… Sztálin nagyságáról zengett a világ a háború végső szakaszában.

Az amerikai atommonopólium a háború végén – a Szovjetunió szörnyűséges, közel 29 milliós embervesztesége és nemzeti vagyona 40 százalékának pusztulása fényében – olyan új veszélynek látszott, ami mélyen elgondolkodtatta államának a háborút követő sorsát illetően. A potsdami konferencián, ahol a „három nagy" (Truman, Sztálin, Churchill) a háború utáni rendezés problémáival foglalkozott, 1945. július 24-én, a plenáris ülés után Truman tájékoztatta beszélgetőpartnereit arról, hogy az USA rendelkezik „egy szokatlanul romboló erővel, egy új fegyverrel". Zsukov és Molotov visszaemlékezései szerint Sztálin még aznap felhívta telefonon Kurcsatovot, a szovjet nukleáris kutatások legjelentősebb személyiségét, hogy gyorsítsák fel a szovjet atombomba kikísérletezését. Ezzel Sztálin egy olyan új iparág és egy olyan új érdekcsoport (a katonai ipari komplexum) létrejöttét alapozta meg, amely az egyre terebélyesedő bürokrácia mellett a legnagyobb erőforrás-kiszivattyúzást jelentette a szovjet gazdaságfejlődés és a szociális szféra területeiről. Sztálin halálának évében a Szovjetunió már hidrogénbombával is rendelkezett. Deutscher erre a fejleményre mondta, nemcsak szimbolikusan, hogy Sztálin faekével vette át Oroszországot és atombombával adta át a Szovjetuniót utódainak.

Az öreg Sztálin

Sztálin azt gondolta a háború után, hogy odahaza ott folytathatja, ahol a háború előtt abbahagyta. A 30-as évekhez azonban már nem volt visszatérés, noha koncepciós perek – mint az úgynevezett leningrádi és az orvosper – még voltak. Miként a 20-as években, Sztálint a 40-es évek második felében is a Szovjetunió izolálódásától való félelem vezette rá a háború utáni „birodalomépítő" stratégia kiterjesztésére és folytatására. 1947 közepén győződött meg arról, hogy a Nyugat újra karanténba zárja a Szovjetuniót, amit leginkább a Marshall-tervből való kizárása illusztrált. Már ekkor felmerült a kulisszák mögött, hogy Sztálin saját, a „béke táborában" igencsak elégedetlen a jugoszláv vezetés túlságosan autonóm és követelőző (több segítséget igénylő) magatartásával. De a francia és az olasz kommunista pártokat is elmarasztalta, mert azok megítélése szerint nem léptek fel kellő eréllyel a Marshall-terv ellen, magyarán, túlságosan is saját elképzeléseik szerint kívánták politikájukat megformálni.

A hidegháború teljes erővel folyt. Ebbe illeszkedett bele a Kominform (a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztatási Irodája) mint olyan szervezeti struktúra, amelyen keresztül Sztálin mind politikai, mind szervezeti téren képes volt befolyásolni a kelet-európai kommunista pártokat, illetve a vezetésük alatt létrejött új „népi demokráciákat". Ebben a kontextusban értelmezendő majd Jugoszlávia kiátkozásának jól ismert története. Sztálin, ahogy öregedett, türelme és munkabírása is egyre inkább alábbhagyott, és ismét szélsőséges megoldások irányába fordult: likvidálta a háború idején általa életre hívott Zsidó Antifasiszta Bizottságot, amelyet a maga gyanakvó természete szerint az USA és Izrael eszközének tekintett. Az úgynevezett antikozmopolita kampány 1949 elején egy Nyugat-ellenes ideológiai hadjárat volt, amely az értelmiség bizonyos csoportjainak adta tudtul, hogy a „hazához való hűség" kritériumait továbbra is ő határozza meg. 1953. március 5-i halála ugyan pontot tett az orvosper végére, de a per újabb szégyenfoltot ejtett Sztálin történelmi teljesítményén.

Sztálin történelmi szerepének, jelentőségének megítélése még sokáig alapvető vitatéma lesz a történetírásban. Míg a Sztálin halálát követő időkben a hruscsovi desztalinizálás nyomán a politikai tilalom és „óvatosság" meggátolta a Szovjetunióban Sztálin valódi történelmi szerepének tárgyilagos életrajzokban való megörökítését, addig a rendszerváltás

után óriási tömegben keletkeztek a róla szóló művek a legkülönbözőbb megközelítésekben és műfajokban. Annyi bizonyosnak látszik vagy legalábbis jó lenne hinni, hogy a régi „hidegháborús" koncepciók, amelyek Sztálint Hitlerrel azonosították vagy más oldalról éppenséggel istenítették őt, a komoly történetírók munkáiban már nem köszönnek vissza, remélhetőleg ezeket a szélsőségeket a tudomány nem engedi be a maga keretei közé.

Krausz Tamás

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Deutscher, Isaac: *Sztálin*. Bp., 1990
Djilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Bp., 1989
GULAG. A szovjet táborrendszer története. Szerk.: Krausz Tamás, Bp., 2001
Krausz Tamás: *Sztálin élete és kora*. Bp., 2002
A sztálinizmus hétköznapjai. Szerk.: Krausz Tamás, Bp., 2003
Volkogonov, Dmitrij: *Győzelem és tragédia*. Bp., 1991
Getty, J. Arch: *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*. Cambridge, 1991
Holloway, David: *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956*. New Haven – London, 1994
Stalin's Letters to Molotov. Ed. L. T. Lih., O. V. Naumov, O. V. Khlevniuk. Yale Univ., 1995
Tucker, Robert C.: *Stalin as Revolutionary 1879–1929. A Study in History and personality*. New York – London, 1973
Kosztircsenko, G. V.: *V plenu u krasznogo faraona*. Moszkva, 1994
Medvegyev, R. A.: *Szemja Sztalina*. Moszkva, 1992

4.

Alekszandr Szergejevics Puskin

Alekszandr Szergejevics Puskin
Vaszilij Tropinyin festménye 1827-ből

Mi köze Puskinnak a Gazpromhoz, a NATO-hoz és a korrupcióhoz?

Az *Oroszország neve* című játék Alekszandr Puskinnak szentelt adásában olyan jeleneteknek lehettünk tanúi, amelyek egy magyar néző számára merőben szokatlanok: politikusok, diplomaták, kutatók és egy egyházi méltóság szavalnak Puskin-műveket hol felállva, hol ülve. A résztvevők egymás utáni szónoklataikban „megvallják" mindent elsöprő érzelmeiket (amelyek feleslegessé tesznek bármiféle érvelést), mint ahogy „megvallják" a Puskinhoz fűződő személyes viszonyukat is. Majd szinte kötelezően emelik ki a puskini sors és életmű morális oldalát, Puskin bölcsességét és hazafiságát, és figyelmeztetnek, hogy bizony ne feledkezzünk meg Puskinról, a kereszténnyről sem.

„Mai adásunk hőse bizonyos értelemben a többieken kívül vagy felül áll" – jelenti ki a műsorvezető az adás kezdetén. Ezt a kijelentést nem is vitatja senki. És már forog is a show-t bevezető kisfilm, amelynek legfőbb üzenete: Puskin – ellentétben a politikusokkal (a háttérben Nagy Péter és Sztálin portréi jelennek meg) – nem megoszt, hanem összekapcsol. Mindig, mindenkit, mindenkor.

Az „időn és történelmen kívüli" „prófétának", „fáklyának" szentelt műsor végére egyértelműen kirajzolódik, hogy a 12 zsűritag szerint miként aktuális *ma* Puskin. Patriótaként, történettudósként és gondolkodóként. Az adásban a költőnek szinte kizárólag azokból az alkotásaiból hangzanak el idézetek és utalások, amelyek történeti tárgyúak (a *Poltava*ból, a *Borisz Godunov*ból, *A rézlova*sból, *A kapitány lánya*ból), versei közül leginkább egyből, amely viszont a szerző konkrét politikai véleményét tükrözte. Ez utóbbi nem más, mint az *Oroszország rágalmazóihoz* című, 1831-es költeménye, amelyet az elmúlt néhány évben beláthatatlanul sokszor idéztek az orosz médiumokban. Nem véletlenül, hiszen ez a költemény azon kevés Puskin-versek egyike, amely az egyértelműségével, a könnyen dekódolható ideológiai tartalmával már-már tálcán nyújtja magát, hogy politikai célra felhasználtassék. A mai politika és

Puskin viszonyának „elemzésekor" pedig mi sem jöhetne jobban: a 2008. augusztusi orosz–grúz konfliktust össze lehet kapcsolni az 1831-es orosz–lengyel konfliktussal. A szereplők hipp-hopp párhuzamba is állítják e kettőt: Európa – Oroszországgal szemben – ugyanúgy „rosszul" reagált 2008-ban, mint 1831-ben. Kiderül továbbá, hogy ez a Puskin-vers még egy feszült NATO–Oroszország találkozón is jól jött. A találkozón résztvevő orosz diplomatához egy hosszú-hosszú SMS érkezett otthonról, benne a vers szövege: ha addigra esetleg elfelejtette, kinek az érdekeit képviseli, ezek a sorok majd a helyes útra terelik. Ám a műsort nézve egyéb kérdéseken is eltöprenghettünk. Puskin megénekelné-e ma a jelen politikusait vagy a Gazprom vezetőit? „Közös-e a vére" (?) az afroamerikai Obamának és a „szerecsen" Puskinnak? A Voroncov grófot megcélzó epigrammával Puskin beolvasott-e az akkori korrupt politikusoknak?

A műsor résztvevői elegánsan megkerülik a Puskin-életút megannyi ellentmondását vagy a ma kínosabbnak, „a keresztény, a hazafi és a monarchizmusban hívő" költő imidzsébe egyáltalán nem illő elemeit. Éppígy fel sem merül, hogy a felszólalók közül bárki is megkülönböztesse a költő legkülönfélébb minőségű megnyilvánulásait: a leveleiben vagy a történeti munkáiban tett kijelentéseit a szépirodalmi műveiben (valamelyik elbeszélője vagy hőse szájából) elhangzó szövegrészleteitől. Nem ez a cél. Ez nem az a műsor. A sajátos attitűdben, beszédmódban és rítusban kifejeződő Puskin-kultusz megnyilvánulásának lehetünk tanúi, amely majd' kétszáz éve kíséri a költő befogadását. Ámde: miként alakult ez ki?

Hogy ezt a történeti folyamatot felvázolhassam, segítségemre lesznek azok az elmúlt száznyolcvan évben elhangzott kijelentések, amelyeket a műsor résztvevői többször megidéztek. Ezek egytől egyig a kultusz „dokumentumai", amelyek megfellebbezhetetlenül állítanak, és persze elfednek. Szimptomatikus tény, hogy az adásban ezen a hét szállóigén és egy Nabokov-idézeten kívül egyetlen olyan költői, írói Puskin-interpretáció sem került szóba, amely a 20. század második felében vagy a 21. században hangzott el.

„Oroszország legokosabb embere”

(I. Miklós szavai, Moszkva, 1826. szeptember)

Az orosz világi és nemzeti irodalmi kultúra még éppen csak formálódó modern irodalmi intézményrendszerében Puskin példátlan sikereket ért el. Ezt nem diplomáciai előmenetel, nem harctéri hőstettek révén, nem állami karrier útján valósította meg. A mai irodalomtörténet-írás úgy tekint rá, mint akinek óriási szerepe volt az egyházi és az állami tekintélytől független, autonóm irodalom autoritásának elismertetésében – miként a „kézirat mint áru”, tehát a költészet mint pénzkereső (!) szakma elfogadtatásában is. Egyszóval: a modern kori értelemben vett *irodalom* oroszországi megteremtésében.

Puskin egy olyan társadalomban harcol ki a maga számára magas társadalmi tekintélyt, csodálattal járó szakralitást és ismertséget, amelyben ez az elismerés eladdig csak hadvezéreknek, esetleg tudósoknak járt. Meglepő és egyedülálló a gyorsaság is, ahogy Puskin ismertté vált.

Maga Puskin több művében 1815. január 8-át jelölte meg költői indulása szimbolikus napjának. Ezen a napon Gavriil Gyerzsavin előtt felolvasta a *Visszaemlékezések Carszkoje Szelóra* című ódáját, amely nagy hatást gyakorolt az idős költőre: az ifjú Alekszandrt „második Gyerzsavinnak” nevezte. Az utókor ezt az eseményt Puskin költővé szenteléseként tartja számon. Még akkor is, ha „Gyerzsavin és Puskin találkozásának a valóságban nem volt meg az az egyezményesen szimbolikus jellege, amelyet mi akaratlanul is belelátunk, amikor visszapillantunk, tudván, hogy a líceumi teremben ezen a napon a 18. század legnagyobb orosz költője minden idők legnagyobb orosz költőjével találkozott. Gyerzsavin ezt megelőzően már többször is »átadta lantját« egyik-másik fiatal költőnek” – írja Jurij Lotman. Annyi azonban bizonyos, hogy a 18. századi költő*előd*, a *katona*, az igen magas pozícióba eljutó *államférfi* a kor egyetlen olyan alakja, akihez Puskin magát méri, és aki arra készteti a saját költői életrajzát tudatosan építő fiatal költőt, hogy biográfiáját a későbbiekben a Gyerzsavinhoz fűződő változó kapcsolata szempontjából többször átírja. A Gyerzsavin–Puskin kapcsolat – amely egyetlen személyes találkozásból és több szépirodalmi gesztusból (parafrázis, paródia) állt össze – biográfiai és irodalmi-nyelvi viszonyt is szőtt, versengést eredményezett.

A Carszkoje Szeló-i líceumban tanuló Puskin orosz nyelven 1812-

től ír verseket. Elégiák, balladák, epigrammák, románcok, Voltaire szatirikus műveit utánzó antiklerikális művek követik egymást. A fiatal költő igen hamar élénk irodalmi életben találja magát, abban, amely az idősebb költőtársak sajátja is: Nyikolaj Karamziné, Vaszilij Zsukovszkijé. Részt vesz az *Arzamasz* nevű irodalmi társaság ülésein, és az oldalukon bekapcsolódik a konzervatív költészettel való harcba. A líceumban töltött hat évet életének meghatározó korszakává avatja a líceum szellemisége, tanárai és az ott kialakult baráti-szellemi közösség (Anton Delvig, Wilhelm Küchelbäcker, Ivan Puscsin). Éppen ezért válnak számára később a líceumi évfordulók, amelyek közül többet verssel köszönt, a számvetés, a visszatekintés évfordulóivá.

1817-ben befejezi tanulmányait. Pétervárra költözik, és szolgálatba lép. 1817–20 között elsősorban viharos életvitelével és politikai verseivel hívja fel magára a figyelmet (*Szabadságóda, A falu*). A heves vérmérsékletű költő számtalanszor sokkolja ismerőseit mulatozásaival, hirtelen dühkitöréseivel, párbajra való kihívásainak hírével, kártyacsatáit követő hatalmas adósságaival. „Örökké fillér nélkül, örökösen adósságban, néha egy tisztességes frakk nélkül, folytonos botrányok és gyakori párbajok közepette, közeli ismeretségben minden kocsmárossal és (…) utcalánnyal – Puskin a romlottság legmocskosabb típusát képviselte" – emlékezik egy líceumi társa, Mogyeszt Korf. Pjotr Vjazemszkij, Puskin barátja ezt az egyoldalú véleményt tompítja: „Amennyire tudomásom van róla, egyáltalán nem volt a kicsapongások híve. Nem volt szerzetes, gyarló volt, mint mi fiatalon mindannyian. Szerelmi életén egyáltalán nem az érzékiség uralkodott, hanem a költői rajongás, ami egyébként költészetében is visszatükröződött."

A költő addig példátlan ismertségének és népszerűségének kialakulása Puskin aktív közreműködésével történt, aki mind a műveiben, mind irodalmi érvényesülése során olyan különnemű lehetőségeket kötött össze és használt ki, amelyek – véli Abram Rejtblat – bizonyos mértékben adottak voltak ugyan elődei számára is, de sem ők, sem Puskin kortársai nem ismerték fel azokat.

Az egyik a 19. század eleji orosz társadalomra jellemző szemlélet, amelyet az irodalom intézményére és benne a költőre mint „lelki vezetőre" való igényként jellemezhetünk. Ez a szemlélet egyre erősebben összekapcsolódott egy vággyal, amely egy olyan költő megjelenésére irányult, aki elsősorban az orosz nemzeti tulajdonságokat képviseli, aki

képes az *oroszság* felmutatására. Alekszej Peszkov szerint „az 1810-es évek végén és az 1820-as évek elején az orosz irodalom nemzetietlenségének elképzelése szorosan összekapcsolódott azzal a problémával, hogy éppen az irodalmat létrehozó és olvasó, előkelő, művelt réteg nemzetietlen. (…) Kilépni ebből az állapotból pedig csak egy módon lehetett: fel kellett mutatni valamit, amely megengedte, hogy az irodalomról úgy lehessen beszélni, mint amely már kifejezője vagy a rövid időn belül kifejezője lesz a nemzeti, szubsztanciális eredőknek. Ha egy ilyenre rá lehetne találni, akkor (…) természetesen nem csak az irodalom, hanem Oroszország maga is minőségileg új szintre lépne – összehasonlítva azzal, amiben addig létezett (…), hiszen a nemzeti szellemet éppen az irodalom kondenzálja."

A komplex igénynek, amely az új orosz irodalomtól szüzséjében, gondolatvilágában és nyelvében a nemzeti jegyek jelenlétét, az orosz irodalmi műfaji hagyományokhoz való tartozását és a társadalmat aktuálisan foglalkoztató problémák feldolgozását várta el, ám amely „feltételül szabta" emellett azt, hogy mindez az európai irodalom mércéjével is színvonalas legyen – ennek az igénynek végül Puskin tudott eleget tenni. *Ruszlán és Ludmíla* (1817–20) című poémájában egyedülálló módon birkózott meg a nemzeti poéma, a monumentális formát és hősi cselekedetekre épülő szüzsét egyesítő epopeia létrehozásának problémájával. A *Ruszlán* megjelenése botránnyá, eseménnyé vált: irodalmi mű körül addig nem látott kritikai vita alakult ki.

1820 áprilisában Sándor cár úgy határoz, hogy „Puskint Szibériába kell száműzni". Az ok: „elárasztotta Oroszországot lázító versekkel, amelyeket a fiatalság kívülről tud". „Az előkelő társaságban, ahol orosz irodalmat nem olvastak, ahol akkoriban alig ismerhették Puskin nevét, minden további nélkül ráfogták, hogy züllött felforgató" – írja Filipp Vigel. Ekkor azonban az orosz irodalmat olvasók között a *Puskin* név már nem csak a költő nagybátyja, a szintén költő Vaszilij Puskin miatt ismert.

Végül a cár Puskint, a költő barátainak a közbenjárására délre, Kisinyovba száműzi.

Az 1820 és 1824 között letöltött úgynevezett déli száműzetést Puskin egyik termékeny alkotói korszakaként tartja számon az irodalomtörténet. Egyfelől a byroni poétika hatása, majd az attól való eltávolodás jellemzi itt írt műveit, másfelől a romantikus önmitizálás, önstili-

záció számos változatának kipróbálása. Írásaiban a többé vagy kevésbé nyilvánvaló (auto)biografikus elemekkel való játékot látjuk, amely a romantikus olvasói szokások azon ismeretén is alapult, hogy egy mű olvasása feltételezte a „titokzatos", „különleges" szerző személyisége iránti érdeklődést az olvasók részéről. (Puskin később sem hagy fel a romantikus költő kultuszának formálásával: köteteinek elő- vagy utószavába csempészi be azokat az önéletrajzi elemeket, amelyek a szerző iránti érdeklődést felkeltik. A legszebb példája ennek a *Jevgenyij Anyegin* szövegkiadásának története.)

Ez az időszak a nagy versek egyik első korszaka, az elbeszélő költemények születésének ideje: formálódnak az új típusú romantikus poéma műfaji keretei, hőstípusa, nyelve. Puskin 1822-ben befejezi első déli poémáját, *A kaukázusi fogoly*t, amelyet *A bahcsiszeráji szökőkút* követ. 1823-ban már Odesszában (szolgálati helyét ide helyezik át) hozzálát az utolsó déli poémához, a *Cigányok*hoz. Az első és utolsó poéma közötti poétikai különbség óriási: a Byron-művek hatását mutató *Fogoly*tól Puskin eljut a *Cigányok*ig, amely kérdésfelvetéseit és szövegvilágát tekintve a romantika betetőzéseként, illetve a realizmus felé tett első lépésként is értékelhető.

Puskin május elején még Kisinyovban belekezd verses regényébe, a *Jevgenyij Anyegin*be. A hét éven (1823–30) keresztül születő regény egésze végül 1833-ban jelenik meg. Új műfaj, új típusú hősök (a nagyvilági dendi és a vidéki nemeskisasszony), új versnyelv, új strófa és kortárs téma. Ráadásul a regény mint olyan létmódjának új lehetőségeiről, keletkezéséről is „beszél" a szöveg. Visszarion Belinszkij, a 19. század neves kritikusa az „orosz *élet* enciklopédiájaként", Jurij Lotman, irodalomtörténész „az orosz *regény* enciklopédiájaként" emlegeti, hiszen olyan hőstípusokat, olyan történeteket és történetcsírákat hagy hátra, illetve teremt meg benne Puskin, amelyek majd a 19. századi orosz regényirodalom aranykorában lelnek folytatásra.

1824-ben engedélyezik, hogy Mihajlovszkojéba költözzön. A hangos, sokszínű odesszai élet után (beletartoznak ebbe a párbajok, számos szerelmi kapcsolat, a titkos politikai társaságokkal vagy a szabadkőműves páhollyal való kapcsolatfelvétel is) száműzetése magányosan, falun folytatódik. Megfigyelés alatt élhet immár a Pszkov járásban található családi birtokon. Befejezi a *Cigányok*at, és nekilát a *Borisz Godunov* című történelmi tárgyú drámájának. A drámát Karamzin *Az orosz állam története*

című összefoglaló történeti munkája ihlette. Puskin hangsúlyozottan a shakespeare-i tragédia jellemekre, karakterekre koncentráló hagyományára támaszkodik, és nem az antik, hanem a nemzeti történelemből veszi témáját.

1825 februárjában Pétervárott megjelenik az *Anyegin* első fejezete. 1825. december végén pedig az első verskötete. A kényszerűségből még mindig falun élő költő verseit közben továbbra is másolatokban terjesztik. A költő jelentősége és nagysága mind a közönség, mind a céhtársak számára egyértelmű.

1825. december 14-én Pétervárott kitör a dekabrista felkelés. A felkelést később kivégzések követik, számos nemesi származású résztvevőt szibériai száműzetésre ítélnek. Köztük vannak Puskin ismerősei, társai. A költő – aki évek óta hol közvetlen, hol közvetett kapcsolatban állt a titkos politikai társaságokkal – Mihajlovszkojéban értesül a felkelésről. Azonnal a helyszínre akar sietni, utazási engedélyt hamisít magának. De indulása után nem sokkal – a legenda szerint – átszaladt előtte egy nyúl, majd szembejött vele egy pap. A babonás Puskint a rossz előjelek visszafordulásra kényszerítik.

Nyomasztó hetek, hónapok következnek. A költő több feljegyzését elégeti. Az akasztófa és az akasztottak képe leveleiben, rajzaiban is állandó motívummá válik. Nem tudhatja, hogy mi vár rá.

Végül 1826 szeptemberében I. Miklós (I. Sándor 1825 őszén meghalt) Moszkvába hívatja. A cár megbocsát a száműzött költőnek, „kitüntető figyelmet" ígér neki, azaz ő lesz műveinek személyes cenzora. Az audienciát követően hangzik el a Kremlben Miklós szájából a mondat: „Tudod, hogy ma hosszan beszélgettem Oroszország legokosabb emberével?" Arra vonatkozólag, hogy pontosan hogyan is értette ezt az uralkodó, a mai napig csak találgatások léteznek.

Az 1820-as évek második felében Puskin többek közt a cár hivatalos történészévé válik, akit az uralkodó Nagy Péter történetének megírására kér fel. A költő szabad lesz ugyan, de függésben a monarchától, állandó megfigyelés alatt. Aki megnehezíti Puskin sorsát egészen a haláláig: Alekszandr Benkendorf, a Harmadik Ügyosztály, a titkosszolgálatok vezetője. A költő számos esetben kerül összeütközésbe vele vagy beosztottjaival, számos esetben kényszerül kínos magyarázkodásokra (lásd az *André Chénier* és a *Gábriász* című művek miatti vizsgálatokat, vagy azt, amelyben az 1829-es engedély nélküli kaukázusi útjával kellett

elszámolnia), számos esetben érzi magát megalázva, hogy felbontják és elolvassák a barátainak, később a feleségének írt magánleveleit.

Puskint 1824 után már nem csupán a kortárs, hanem minden idők orosz költőinek fejeként emlegetik. Már az életében megkapja a *zseni,* a *géniusz,* a *Próteusz* nevet. Ám – véli Rejtblat –, az olvasóközönség mindeközben megosztott volt a tekintetben, hogy egy elégiaköltőnek vagy egy heves vérmérsékletű, cárellenes, forradalmi ódákat író szerzőnek tekintsék-e Puskint.

Hogyan tudta Puskin ezt elérni? Rejtblat kutatásai alapján gyorsan számba vehető néhány beszédes adat. A költőnek kevés olyan irodalmár kortársa volt, aki képes lett volna saját szépirodalmi, publicisztikai, történelmi műveivel olyannyira hangsúlyosan jelen lenni a sajtóban, mint ő. Míg Puskin huszonhat (!) könyvet adott ki életében – idesorolhatók az *Anyegin* egyes fejezeteinek különkiadásai is –, addig a kortársai egy és hat között. Puskin – bár része volt a mecenatúrában – ráérzett a piaci alapokon nyugvó könyvkereskedésben rejlő lehetőségekre is. Esetenként legendásan nagy honoráriumokat kapott, egyes művei szép példányszámban fogytak el.

Puskin mindezek mellett nem volt tagja kizárólag egyetlen markáns politikai és irodalomszemlélettel rendelkező körnek, nyitott maradt az amúgy egymást véleménykülönbségük miatt kizáró, különböző irodalmi körök felé. Felismerte továbbá, hogy a 18. századi, tekintélyelvű, hierarchikusan felépülő szűk irodalmi körökben aratott irodalmi siker mellett érdemes odafigyelni az ekkortájt formálódó és egyre szélesebbé váló olvasóközönségre, a nyilvánosságra is.

1827 júliusa és szeptembere között papírra veti első szépirodalmi prózakísérletét a *Nagy Péter szerecsene* című regényt, amelyben megelevenedik – a költőt régóta foglalkoztató – anyai dédapjának, az afrikai származású Abram Hannibalnak és Nagy Péter cárnak, Hannibal keresztapjának alakja. A végül töredékben maradt történeti művet számos további prózakezdemény követi.

Puskint élénken foglalkoztatja az orosz prózanyelv megteremtésének mikéntje, a prózanyelv működése, de azt is felismeri, hogy a próza az olvasóközönség számára is egyre fontosabb szerepet kezd el betölteni. A műveket pedig leginkább az új típusú folyóiratok segítségével juttathatja el az olvasókhoz. Nagy fantáziát lát tehát a régi almanachokat leváltó modern, éppen formálódó folyóirat-kultúrában. Már Mihaj-

lovszkojében megfogalmazódik benne a folyóirat kiadásának gondolata. 1827 elején a fiatal moszkvai irodalmárokkal együttműködve vesz részt a *Moszkovszkij Vesztnyik* (Moszkvai Hírnök) című lap életre keltésében. Hamar kiderül azonban, hogy Puskin szerkesztési elvei nem egyeznek a fiatalokéval, ahogy abban sem ért velük egyet, hogy a megcélzott olvasóközönségük a szűk elit és nem egy szélesebb kör. 1830-ban Anton Delviggel indít újra lapot, a *Lityeraturnaja Gazetá*t (Irodalmi Újság). Az újságot tizenhárom lapszámot követően betiltják. Végül 1836-ban a saját kiadásában jelenteti meg a *Szovremennyik*et (Kortárs).

Puskin verseskötetеinek szerkezeti felépítésében is újított. A négykötetes *Alekszandr Puskin versei 1829–35* kötetekben a hagyománytól eltérően a versek már nem egy-egy műfaj köré szerveződnek, hanem kronológiai rendben követik egymást – így a kötetek mintegy lehetőséget adtak a közönségnek arra, hogy bepillantást nyerjen a költő feltáruló „életrajzába".

Puskin először 1822-ben (!) került be egy rövid életrajzi összefoglalóval Nyikolaj Grecs 1819–22 között kiadott tankönyvsorozatának harmadik kötetébe. A költő műveiből azonban már az életében megjelenő szöveggyűjteményekbe is csak egy szigorúan megszűrt válogatás kerülhetett be. A tanintézményekben versei számos esetben tiltólistára kerültek.

„Puskin rendkívüli jelenség, és talán az orosz szellem egyedüli megnyilvánulása"

(Nyikolaj Gogol: *Néhány szó Puskinról*, 1832–34)

Puskin 1831. február 10-én – a házassága előtt nyolc nappal – ezt írja egy levélben: „Idáig másként éltem, mint általában szoktak. Nem volt számomra boldogság. Il n'est de bonheur que dans les voies communes. ['A boldogság csupán a kitaposott ösvényeken él meg.'] Elmúltam harmincéves. Harmincesztendős korban az emberek általában megházasodnak – én úgy teszek, mint a többi ember, és bizonyára nem fogom megbánni." Jurij Lotman és Irina Szurat Puskin-biográfia szerzők megegyeznek abban, hogy Puskin a 20-as évek végén már szűknek érzi önmaga számára a romantikus költő különc alakját, a zseni pózát. A „hétköznapi ember" szerepe, életmódja mint kihívás foglalkoztatja.

A különös szépségéről híres Natalja Nyikolajevna Goncsarovát, későbbi feleségét Puskin 1828 decemberében ismeri meg egy moszkvai bálon. Öt hónappal később megkéri a kezét, ám nem kap egyértelmű választ. Ezt követően szinte azonnal a Kaukázusba utazik. A négy hónapos útja során szerzett élményeiről útinaplót vezet. Ezt később átdolgozva az *Erzerumi utazás. Az 1829-es hadjárat idején* címmel önállóan kívánja megjelentetni.

Natalját, a nála tizenhárom évvel fiatalabb lányt 1830 tavaszán kéri meg másodszor. Puskin ezúttal vőlegény lesz.

„Jön az ősz. Ez a legkedvesebb időm, egészségem ilyenkor általában megerősödik, beköszönt irodalmi munkálkodásaim időszaka – nekem meg a hozománnyal kell vesződnöm, meg a lakodalommal, amit Isten tudja, mikor ülünk meg" – írja Puskin 1830. augusztus 31-én Moszkvából, értesítve kiadóját, Pjotr Pletnyovot arról, hogy anyagi problémái rendezése miatt bolgyinói birtokára kell utaznia. Puskin ekkor még nem is sejthette, hogy egy, a fejét éppen jókor felütő pestisjárvány fogja őt „megmenteni": a bezártság alkotói és személyes szabadsághoz vezetett. A járvány elszigetelte őt mindentől és mindenkitől, nem engedte sehova, de – és ez volt a lényeg – hozzá se juthatott el senki. A kényszerűségből Bolgyinóban töltött három hónap alatt pedig „nagy volt a gyermekáldás", derül ki december 9-i, már Moszkvából keltezett leveléből: „Megmondom neked (titokban), hogy rég nem írtam úgy, ahogy most Bolgyinóban. Ide hallgass, mit hoztam: az *Anyegin* két utolsó fejezetét, a nyolcadikat és a kilencediket, teljesen nyomdakészen. Egy elbeszélő költeményt oktávákban (400 sor) (…) Néhány drámai jelenetet vagy kisebb tragédiát, nevezetesen: *A fukar lovag*ot, a *Mozart és Salieri*t, a *Dínomdánom pestis idején*t és a *Don Juan*t. Ezenkívül írtam vagy harminc kisebb verset. (…) Írtam még öt prózai elbeszélést."

A 30-as évek tehát egy olyan intenzív alkotói időszakkal kezdődnek, amelynek megismétlésére később Puskinnak már nem vagy csak részben lesz lehetősége. Egy olyan kivételes korszakkal, amelyben az újabb nagy versek mellett újabb műfajok – novella, novellaciklus, kistragédia – születtek. A 30-as évek eleje ugyanakkor a saját otthon megteremtésének a korszaka is Puskin számára: „Nős vagyok és boldog vagyok – egyetlen vágyam, hogy az életemben semmi ne változzon: jobbat nem várhatok. Annyira új számomra ez az állapot, hogy úgy tűnik, újjászülettem."

„Költészetünk napja leáldozott”

(Vlagyimir Odojevszkij nekrológja, 1837. január 30.)

Visszarion Belinszkij ezt írja 1834-ben: „az 1830-as évvel véget ért, vagy talán jobb így fogalmazni: váratlanul félbeszakadt az irodalom puskini korszaka, minthogy vége magának Puskinnak és vele együtt a befolyásának; azóta egyetlen tőle megszokott hang sem kel életre lantján.” Tény, hogy Puskin 1831–35 között jóval kevesebb verset ír, mint korábban. Szinte semennyit. Amit ugyanakkor a közönség nem láthatott, hogy 1833 októberében hozzákezd *A rézlovas*hoz. A poéma az életében cenzurális okok miatt nem jelenhet meg. (A teljes eredeti szöveget csak a 20. század elejére sikerül rekonstruálni.) Az alcíme szerint *Pétervári elbeszélés* az orosz irodalomban szövegtérképpé váló, úgynevezett pétervári szövegek sorát nyitja meg.

Puskin ugyanebben az évben megírja történeti munkáját a *Pugacsov történeté*t. Bár 1827 óta, már a cári felkérést megelőzően foglalkoztatja Nagy Péter alakja, kutatásait pedig a 30-as évek elején folytatja, magát a történeti munkát sosem fejezi be. Ebben az évben töredékben hagyja a *Dubrovszkij* című kisregényt, belekezd *A kapitány lányá*ba, és megírja *A pikk dáma* című elbeszélést. A „fantasztikus novella” először a hazai olvasók körében válik népszerűvé, majd 1849-ben Prosper Mérimée francia fordításának köszönhetően európai sikert is hoz az orosz irodalomnak.

A költőt 1834. január elsején a cár apróddá nevezi ki. Az előléptetés járt egy kevés fizetéssel, amelyre az állandó pénzgondokkal küzdő költőnek szüksége volt. Ugyanakkor a „rang” nyomasztó függőséget is eredményezett: a cár szolgálati kötelezettségekre hivatkozva állandón ott tarthatta az udvarnál. Puskin számára e teher mellett megalázó volt, hogy 35 évesen egy olyan rangfokozatba került, amelyet a pályájukat épphogy megkezdő 20-25 éves fiatal nemesek szinte automatikusan megkaptak. Ezt írja naplójában: „Harmadnapja kineveztek apródnak (ami az én koromban nem túl megtisztelő). Az udvar azt akarta, hogy Natalja Nyikolajevna az Anyicskov-palotában táncoljon.” Majd néhány hónappal később, amikor tudomására jut, hogy felbontották egy, a feleségének írt levelét, a következőket jegyzi fel: „A cárnak rosszul esett, hogy kamarásapródi kinevezésemről nem meghatódott és hálás hangon emlékeztem meg. Lehetek bár alattvaló, sőt rabszolga is, de szolgalelkű vagy pojáca még a mennyek uránál sem leszek.”

Az 1834-es évvel kezdődően Puskin egyre többször kerül konfliktusba Benkendorffal és a kultuszminiszterrel, Szergej Uvarovval. Kérvényezi, hogy engedjék el a szolgálatból, de ne tiltsák el attól, hogy munkájához továbbra is kutathasson a cári archívumokban. Elutasítják. 1835-ben kérvényezi, hogy falura költözhessen néhány évre, hogy dolgozhasson. Elutasítják, mindössze négy hónapos szabadságot kap.

1835 őszén megírja az *Egyiptomi éjszakák* című elbeszélését, amely töredékben marad. Azok a kérdések, mint a költő szerepe, státusa és a költészet mibenléte, amelyek a novellában úgy kerülnek elő, mint Csarszkij és az improvizátor különböző világlátása, alkotás- és életmódja állandó témái az 1820-as évek verseinek. Szinte ciklust alkotnak: *A könyvárus beszélgetése a költővel* (1824), *A próféta* (1826), *A költő* (1827), *A költő és a tömeg* (1828), *Egy költőhöz* (1830), *Válasz egy ismeretlennek* (1830), *A visszhang* (1831).

1835-től a puskini líra ismét megszólal, újabb versek születnek. A közönség erről mit sem tud. Puskin nem publikálja őket. Az 1836-ban írt, utolsó, rejtélyes költeményei, amelyeket ma *kamenoosztrovszkij ciklus*ként tart számon az irodalomtörténet, az életműben egy újabb hang, nyelv megjelenéséről tanúskodnak.

1836-ban Puskin saját folyóiratában, a *Szovremennyik*ben elsősorban publicistaként kritikáival, esszéivel jelentkezik. Az év végén pedig itt jelenteti meg egyetlen befejezett regényét, *A kapitány lányá*t.

1834 elején a pétervári társaságban feltűnik a francia származású Georges d'Anthès, aki 1835 őszétől udvarolni kezd Puskin feleségének. D'Anthèst hamarosan felveszik az orosz lovasgárda tagja közé, Heeckeren báró, a holland követ pedig fiává fogadja, így a fiú vagyonos fiatalembernek számít. D'Anthès egyre nyíltabb és kihívóbb udvarlása következtében a társaságban megkezdődnek a találgatások Natalja és a francia viszonyáról. Puskin először 1836. november elején hívja ki párbajra az udvarlót. A kihívás közvetlen oka egy névtelen levél, amelyben a költő egy, a nevére kiállított, a *Felszarvazott Férjek Történetírója* oklevelet talál. Puskin mindezekről tájékoztatja Benkendorfot: „A magam és a feleségem becsületébe vágó névtelen levelet kaptam három példányban. A papírból, a levél stílusából, szerkezetéből mindjárt láttam, hogy aki írta, külföldi, az előkelő körökhöz tartozik, diplomata. (…) Mindenkit felháborított a gyáva és ok nélkül való sértés; de azt mondták – hangsú-

lyozva, hogy feleségem viselkedése feddhetetlen volt –, hogy monsieur D'Anthès heves udvarlása szolgáltathatott ürügyet erre a hitványságra. Nem óhajtom, hogy feleségem neve ilyen helyzetben bárkiével együtt szerepeljen. Ezt meg is üzentem monsieur D'Anthèsnek. Heeckeren báró eljött hozzám, és elfogadta a párbajkihívást monsieur D'Anthès nevében, kétheti haladékot kérve."

Miután azonban D'Anthès váratlanul bejelenti, hogy feleségül kívánja venni Puskin feleségének a húgát, Jekatyerinát, Puskin visszavonja a kihívást, november 23-án pedig megígéri a cárnak, hogy nem fog párbajozni. Bár Jekatyerina és a francia házassága 1837 januárjában megköttetik, D'Anthès továbbra is udvarol Nataljának. Puskin január 26-án levelet küld Heeckeren bárónak, amelyben nyíltan kimondja, hogy felbujtónak, romlott kerítőnek tartja őt, egy olyan embernek, aki hátulról irányította fiát, befolyásolta annak gyalázatos viselkedését. Puskin sértegetésekkel teli levele nyílt párbajkihívásnak felelt meg. Január 27-én megtörténik a pisztolypárbaj. D'Anthès súlyosan megsebesíti Puskint. A költő utolsó duellumának fennmaradtak azok az írásban rögzített szabályai, amelyekben a párbajsegédek megállapodtak. Ez a dokumentum arról tanúskodik, hogy a felek a korabeli párbajtípusok közül egy vakmerőnek számító változat szerint csaptak össze. Egy olyan „menetet" választottak, amely esetében biztosra lehetett venni, hogy az összecsapásban valamelyik fél meghal.

A költő a sebesülést követően még két napig él.

Puskin haláláról csak egy kis hír jelenhetett meg 1837. január 30-án. A szerzője Vlagyimir Odojevszkij író: „A költészetünk napja leáldozott! Puskin meghalt, meghalt élete virágjában, jelentőségteljes pályája közepén. (…) Erről nincs erőnk többet mondani, de nem is kell: minden egyes orosz ismeri az árát ennek a pótolhatatlan veszteségnek, amely meggyötör minden egyes orosz szívet. Puskin! Költőnk! Boldogságunk, népünk dicsősége!… Hát valóban nincs már Puskinunk! Ehhez a gondolathoz nem lehet hozzászokni!"

Puskin szűk körű temetésének eltitkolása és a holttest gyors „elhantolása" a fővárostól távol, a nekrológok hiánya, illetve a párbaj tényének és az oda vezető eseményeknek az agyonhallgatása: mindezek együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy „a költőnek a köztudatban nem alakult ki kontúros, egynemű alakja". Tulajdonképpen a temetés mint társadalmi

szimbolikus esemény elmaradásáról beszélhetünk. Olyan állapot alakult ki, amely tökéletes táptalaja a mítoszképződésnek, amit a közvetlenül a költő halála előtt lezajlott családi és társasági események átláthatatlansága és kuszasága is gerjesztett.

„Mint első szerelme tüzét / őriz szívében Oroszország!"

(Fjodor Tyutcsev: *Puskin halálára;* az eredeti orosz cím: *1837. január 29.*)

A szélesebb nyilvánosság számára 1880-ban látnak majd napvilágot az első olyan dokumentumok, amelyek Puskin halála és temetése körülményeit, a rendőrségi beavatkozásokat tárták fel. Addig tilos volt például megemlíteni vagy arról írni, hogy a haldokló Puskin házánál 20-50 ezer ember gyűlt össze. Mivel I. Miklós és Benkendorf félt a felkeléstől, ezért mindent titokban intéztek. A kultuszminiszter utasítást kapott, hogy tiltsa be a sajtóban a nekrológok, a gyászszertartásról beszámoló tudósítások, a költőről szóló megemlékezések publikálását. Ha bármi ilyesmit kinyomtattak, azt elkobozták és bezúzták. *A fukar lovag* című kistragédiából készült előadást betiltották. Egészen 1880-ig a közvélemény nem tudta, hogy Puskin számtalanszor konfliktusba került a titkosrendőrséggel. Az *udvarhű* Puskin képe sokakban csupán az új tények napvilágra kerülése után kérdőjeleződött meg.

Azt is csak igen kevesen tudták, hogy már nem sokkal Puskin halála után megjelent a *szobor,* „a költőnek állítandó nemzeti emlékmű" gondolata, de ezt I. Miklós nem engedélyezte. Az ok Puskin „kereszténnyhez méltatlan" halála és magaviselete volt: a párbajjal állampolgári és egyházi törvényeket hágott át.

Néhány évvel a költő halála után csupán legközelebbi barátai – mégpedig azok, akik meglátogatták a Puskin-kéziratokat rendezgető Zsukovszkijt –, csak ők döbbenhettek rá arra is, hogy utolsó éveiben Puskin valójában dolgozott, noha a korabeli kritika a 30-as évek közepén a hanyatlásáról cikkezett, mondván a költő már „kiírta magát". 1840-ben Jevgenyij Baratinszkij költő ezt írta a feleségének: „Döbbenetesen szépek vannak köztük, formájukban, szellemükben teljesen újak. Legutolsó verseinek mindegyike – gondoltad volna? – különösen nagy erejű és mély. Alighogy alkotói virágkorába érkezett."

„Puskin a mi mindenünk”

(Apollon Grigorjev: *Pillantás az orosz irodalomra Puskin halála óta,* 1859)

Jurij Lotman szerint Puskin lesz az az orosz társadalomban, aki költőként kiharcolja magának egy olyan biográfia birtoklására való jogot, amely a szónak tettként való társadalmi elismerését eredményezi. A kultúrtörténész, Puskin-kutató azt az elképzelést vallja, hogy az írói biográfia bizonyos értelemben fontosabb, mint az író alkotásai, életműve.

Mély gyökerekkel rendelkezik az orosz kultúrában az a meggyőződés, amely a költőket az örökkévalósághoz tartozónak tekinti, és nem a múló történeti idő kategóriájában szemléli. A felfogás, amely a költőre mint a transzcendenssel, a szakrálissal, az igazsággal kapcsolatot tartó, etikai és erkölcsi tudással felruházott, a tanítás jogával rendelkező lelki vezetőre tekint, és amely szemlélet szerint a költő műveinek erkölcsi-didaktikus értékébe vetett hit mindörökre szól. Alekszandr Pancsenko szerint „Oroszországnak mindig is szüksége volt szentekre, nyomasztotta a »szent(ség)ek nélküli« élet”. Nagy Péter cár azonban ezt az alapvető „intézményt”, a szentté avatás szertartását, a szentek kanonizációját lényegében megszüntette. Pancsenko szerint a rítus eltörlését követő űr indirekt módon ahhoz vezetett, hogy megszületett a „világi szent(ség)” helye. A poszt méltó betöltőivé pedig a költők váltak. A költőké lett a feladat, beléjük helyeződött a bizalom, hogy általuk végre ismét valódi kapcsolat teremtődjék a Szent Rusz és a ma között. „A költők és a »világi szentek« vezetője pedig Puskin lesz”, állítja Pancsenko, ezt a „döntést a nemzet megdöbbentő egyhangúsággal mondta ki”.

Lotman a Péter utáni időszakot elemző írásában azt hangsúlyozza, hogy a költészet a 18. század második felében kezd el leválni az államról, amely Péter alatt lényegében maga alá gyűrte az egyházat, az egyházi szó helyére az állami szót helyezte, sőt még a formálódó költészetet is – mint állami feladatot – koordinálni kívánta. A költészet tehát a 18. század második felétől tölti be a kor szellemi-lelki tekintélyének szerepét; a költészet, amelyre a kezdetektől fogva ráértették az egyházi tartalmak és funkciók képviseletét. Lotman kiemeli, hogy a „kultúra szekularizációja ugyanekkor nem érintette a nemzeti modell mélystruktúráit, amelyek az előző évszázadokban alakultak ki. (…) A költő a legmagasabb igazság hordozójának szerepében lép fel, a költői szó felruházódik a felülről adományozott szó értékével, amely speciális tekintéllyel bír.” Hozzájárult

ehhez az az elképzelés, amely a költői szöveg tekintélyét a szöveg szerzőjének személyétől tette függővé. A szöveg és a szerző, a szó és a viselkedés között, a szöveg igazsága és azon személy között, akinek joga van az igazság kimondásához, igen szoros kapcsolat jött létre. Ez a hagyomány pedig szívósan tartja magát évszázadokon keresztül.

A 19. század első harmadában a német romantikus művészetteóriák sajátosan orosz befogadása, az ezzel egy időben elinduló és a század második felében kibontakozó új kereszténység, a szlavofil mozgalmak, az Európával szemben érzett kulturális frusztráció mind-mind a keresztény hagyományoknak a nemzeti identitásban betöltött fontos, továbbélő és kultúraformáló erejét biztosítják, bizonyítják. Ezekkel nem közvetlen, de mindenképpen kontextuális kapcsolatban áll az 1880-as dosztojevszkiji Puskin-beszéd.

„aki olyan egyetemes érzékenységgel rendelkezett,
mint a mi Puskinunk”

(Fjodor Dosztojevszkij: *Puskin*, 1880)

A Puskin-kultusz legmonumentálisabb eseményei a Puskin-jubileumok. Az első ilyen ünnepség nem is jubileum volt, hanem az első Puskin-szobor állításának eseménye Moszkvában 1880-ban. Ezt követően indult meg 1887-től a jubileumok sora (1889, 1937, 1949, 1987, 1999), amely hol a költő születésnapjához, hol a halálának évfordulójához kapcsolódott.

Alekszandr Opekusin szobrász alkotásának felavatása, a többéves készülődés után megtartott nagyszabású, civil szerveződésű (!) Puskin-ünnepség cezúrát jelentett a Puskin-recepcióban. Végképp nyilvánvalóvá tette, hogy Puskinnak nem pusztán megingathatatlan helye van a nemzeti kollektív tudatban, hanem annak elválaszthatatlan, sőt legfontosabb része. Az 1837-ben „felfüggesztett” temetés most zajlott le. Mindezzel párhuzamosan azonban egy születés is lezajlott. Az ünnepség egyszerre volt Puskin „valódi”, méltó búcsúztatása és a „feltámadásán” való örvendezés is. A Dosztojevszkij-beszéd éppen ennek a „feltámadásnak” a betetőzéseként, csúcspontjaként értékelődött. Egy rövid időre úgy tűnt, Puskinban sikerült az európai értékeket, a pravoszláv hagyományokat és Oroszország kiválasztott szerepét egy nevezőre hozni.

Magát az ünnepséget, amelyet a civil szerveződésű Orosz Irodalom Kedvelőinek Társasága szervezett, 1880. június 6–8. között a Shakespeare-ünnepségek mintájára rendezték meg. A szobor talapzatára Puskin *Az emlékmű* (1836) című versének első sorait vésték.

Marcus C. Levitt szerint: „Puskin »bronzarcának« leleplezése és az azt kísérő soha nem látott felbuzdulás arra engednek következtetni, hogy az ünnepségek a kulturális öntudat legtitkosabb, mélyen rejtett húrjait pendítették meg, azokhoz hasonlóakat, amelyek húsvétkor, a legfontosabb orosz egyházi ünnepen jönnek működésbe."

Dosztojevszkij beszédéről így tudósít Vlagyimir Mihnyevics: „Dosztojevszkij »pici« embernek tűnt, aki »beteg, törékeny és gyenge«, ugyanakkor olyan benyomást gyakorolt, mint »egy ihletett állapotban lévő középkori aszkéta-igehirdető (…), aki kész a maga ideájáért máglyára menni, vagy bizonyos esetben máglyára küldeni az ellenfelét, még akkor is, ha az a vér szerinti testvére is«." Levitt szerint: „Dosztojevszkij Puskin-befogadásának sajátossága az értékek merész és végleges átkalibrálásában volt. (…) Ami az oroszok számára a század kezdetétől fogva fájdalmas kérdés volt, az »utánzás« és a nemzeti identitás hiánya, az itt Oroszország nagyságának lényegévé vált."

A 19. század végére az állam ráébredt Puskin politikai célú felhasználásának lehetőségére. A Puskin-életrajz tanulmányozása 1899-ben politikai szempontból még kényesebb kérdés volt, mint a művei. Puskin nemzeti szentségként való kanonizációja 1899-ben a vallási szempontokkal, az egyház nézeteivel is ütközött. Bár a Szent Szinódus ennek ellenére is részt vett a hivatalos Puskin-bizottság programjában, a papság köreiből többen megtagadták, hogy a templomot egy világi hős dicsőítésére használják fel.

Az 1880-ban felállított Opekusin-szobor lassan az orosz-szovjet kultúra tényévé növi ki magát. Moszkva város mitológiájának elemévé válik, a városi legendák, a folklór részévé és nem utolsósorban irodalmi alakká. Utóbbi alakításában tevékenyen részt vesznek a 10-es években a futuristák (Majakovszkij, Hlebnyikov, Burljuk), akik mind irodalmi, mind képzőművészeti alkotásaikban gyakran gúnyolódnak Puskin átideologizált, megkövesedett alakján. De nem a puskini költői örökségen, amely az ő szövegeiket is átfonja, behálózza, azok elválaszthatatlan része.

Alekszandr Blok szimbolista költő Puskin halálának 84. évfordulóján ünnepi beszédet tartott, amelyben az élet és a művészet közötti ellentmondásokat feloldó, a világban harmóniát teremtő Puskinra a „könnyű név", „vidám név" megnevezéseket használta. (*A költő rendeltetéséről,* 1921. február 10.) Szavai akár az *Oroszország neve* játék egészének a mottójává is válhattak volna: „A császároknak, a hadvezéreknek, a gyilkos eszközök föltalálóinak, a hóhéroknak és az élet megkínzottainak komor neve mellett ott lebegett a könnyed név: Puskin."

Kalavszky Zsófia

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Cikkek. Tanulmányok. Napló. Válogatta Pór Judit, a jegyzeteket Gerencsér Zsigmond és Pór Judit készítette, Bp., 1981 (*Alekszandr Puskin Művei*)

Kortársak Puskinról. Szerk.: Bakcsi György, Bp., 1978.

Levelek. Válogatta és a jegyzeteket írta: Pór Judit, Bp., 1980 (*Alekszandr Puskin Művei*)

Lotman, Ju. M.: *Puskin*. Ford.: Gereben Ágnes, Bp., 1987.

Zsirmunszkij, V. M: *Byron és Puskin. Puskin byronizmusa mint irodalomtörténeti probléma*. Ford.: Nagy Miklósné. In: *A modern irodalomtudomány kialakulása*. Szerk.: Bókay Antal – Vilcsek Béla, Bp., 1998, 300–315.

Levitt, M. C.: *Lityeratura i polityika: Puskinszkij prazdnyik 1880 goda*. Szovremennaja zapadnaja ruszisztyika, Szankt-Petyerburg 1994.

Levitt, M. C.: Puskin v 1899 godu, in: Szovremennoje amerikanszkoje puskinovegyenyije. Szbornyik sztatyej. Contemporary American Pushkin studies. Collection of works, Szankt-Petyerburg, 1999, 21–42.

Lotman, Ju. M.: *Russzkaja lityeratura poszlepetrovszkoj epohi i hrisztyianszkaja tragyicija*. In: *Ju. M. Lotman i tartuszko-moszkovszkaja szemiotyicseszkaja skola*, szoszt. Koseljov, A. D., Moszkva, 1994, 364–380.

Pancsenko, A. M.: *Russzkij poet, ili Mirszkaja szvjatoszty kak religiozno-kulturnaja problema*. In: Pancsenko, A. M.: *Russzkaja isztorija i kultura. Raboti raznih let*. Szankt-Petyerburg, 1999, 361–374.

Peszkov, A. M.: *K isztorii proiszhozsgyennyija mifa o vszeotzivcsivosztyi Puskina*. Novoje lityeraturnoje obozrenyije, 2000/42, 230–238.

Rejtblat, A. I.: *Kak Puskin visel v genyii. (O lityeraturnoj reputacii Puskina)*. In: Rejtblat, A. I.: *Kak Puskin visel v genyii. Isztoriko-szociologicseszkije ocserki*. Moszkva, 2001. 51–70.

Szurat, Irina – Bocsarov, Szergej: *Puskin: Kratkij ocserk zsiznyi i tvorcseszt*va. Moszkva, 2002.

5.

I. Péter

I. Péter
Godfrey Kneller festménye 1698-ból

Pétert jobban szerette utókora, mint saját kora. Az európaizálást kiteljesítő II. Katalin óta pedig kifejezett kultusza alakult ki az orosz közgondolkodásban. Nem véletlenül, hiszen alakja mintegy megtestesítette az oroszok viszonyát a fejlődésben élen járó Európához. A progresszív orosz gondolkodás hagyományosan történelmi előképének tekintette. Személye legitimálta a mindenkori reformokat, ami bizony mindig is ráfért az orosz birodalomra. Az orosz nagyhatalom létrehozásának történelmi tette miatt értékelése ugyanakkor hazafias színezetet is kapott: az orosz nemzeti büszkeség tárgyává vált.

I. Péter az orosz történetszemlélet idolja lett. De nem „szent tehene", ugyanis a történelmi gondolkodásban időről időre megfogalmazódtak ellenvélemények is. A leghangosabban a 19. század második negyedében a szlavofilok által, akik a Pétert istenítő nyugatosokkal folytatott vitájukban a tősgyökeres orosz útról való letéréssel vádolták. Ezt ellenfeleik ugyan nem tagadták, de éppen ezt tekintették a „nagy átalakító" fő érdemének. A professzionalista történetírás fejlődésével megfogalmazódtak – elsősorban Kljucsevszkij és Miljukov munkáiban – más aggályok is. A konkrét történeti kutatás kimutatta a reformok felemás, sok tekintetben következetlen, félbehagyott vagy sikerületlen jellegét s mindennek aránytalanul nagy társadalmi árát. Később az osztályharcot szemléletének középpontjába helyező szovjet történetírás sokat foglalkozott a nép megnyomorodásával Péter uralkodása alatt. Ettől értékelése kettőssé vált, ugyanis más oldalról az orosz birodalom alapítójaként a cárt mindig nagyra értékelte.

Mára a legtöbb kérdésben konszenzus alakult ki a történészek között. Meggyökeresedett az a vélemény, amely a történelmi folytonosságot hangsúlyozza, tehát a péteri reformok előkészített, az orosz fejlődésből organikusan következő voltát. Senki nem vitatja, hogy Oroszországnak ki kellett törnie geopolitikai elzártságából, és szükségszerű volt a tengerek felé történő terjeszkedése. Abban is széles körű az egyetértés, hogy a nyugati átvételek elengedhetetlenek voltak e cél megvalósításához, a „modern" Oroszországhoz vezető út első jelentős állomását jelen-

tették – anélkül hogy felváltották volna az „orosz utat". Senki soha nem kérdőjelezte meg a cár személyes érdemeit ebben a folyamatban, senki soha nem vitatta el rendkívüli képességeit, az egyetemes történelemben elfoglalt kivételes helyét.

Ezt a konszenzust törte meg az *Oroszország neve* sorozat, amely látványosan hátrébb sorolta I. Pétert a minden idők legnagyobb oroszainak képzeletbeli csarnokában – pedig a 90-es években még minden közvélemény-kutatás első helyén szerepelt. Nyilvánvalóan azért, mert a mostani kurzusnak „nemzetibb", „igazhitűbb" és evolucionistább hősökre van szüksége. Végül is ezt mondták ki a zsűri vezéralakjai, Nyikita Mihalkov és Kirill metropolita, amikor két dolgot vetettek Péter szemére: a Nyugatot és a revolúciót.

*

Amikor Fjodor Alekszejevics cár 1682. április 27-én elhunyt, a hagyományokkal ellentétben a bojárok, a pátriárka tevékeny segédletével, nem a cári család legidősebb férfi tagját, az ekkor már tizenhat éves Iván Alekszejevicset, hanem a tízéves Pjotr Alekszejevicset kiáltották ki még aznap cárrá. Vélelmezhetően mindez nem lett volna Fjodor ellenére, nem véletlenül kísérte mindvégig figyelemmel kisöccse sorsát, ám végrendeletet nem hagyott maga után. Ezért a helyzet meglehetősen tisztázatlan maradt, és súlyos legitimációs problémákat vetett fel. „Jogi" szempontból ugyanis édes mindegy volt, hogy az idősebb fivér fejlődésben visszamaradott, félig vak volt és dadogott; anyai rokonságát ez a legkevésbé sem zavarta abban, hogy őt lássa a törvényes trónörökösnek. Péter javára szólt ugyanakkor, hogy teljesen ép, egészséges kisgyermek volt, de uralkodásra ő is alkalmatlan még, fiatalsága okán. A csata tulajdonképpen tehát a két gyermek feje fölött, látszólag az ő érdekükben, Alekszej cár első és második feleségének rokonsága között folyt a hatalomért.

Menekülés ingben-gatyában

Első pillanatban Péter hívei tűntek erősebbeknek, de mindenesetre hangosabbaknak, mert a Vörös téren összeverődött tömegben az ő nevét kiáltozták bojár sugalmazásra hangosabban, így ő lett a cár. Ám az első feleség családja, a Miloszlavszkijok sem tétlenkedtek ez idő alatt…

A moszkvai zavargások szinte forgatókönyvszerű menetrendje szerint, május 15-én, arra a terjesztett hírre, hogy a Nariskinok Iván cárevicset megölték, a *sztrelecek* (lövészek) dobpergés mellett betörtek a Kremlbe. A halálra rémült cáranya Péterrel és az állítólag halott Ivánnal együtt megjelent a felheccelt tömeg előtt, amelyet parancsnokaik nem tudtak megfékezni. Hiába derült ugyanis ki, hogy Péter féltestvérének semmi bántódása nem esett, a feldühödött sztrelecek parancsnokaikat, a Dolgorukijokat, apát és fiát a palotalépcső tetejéről alant lévő társaik kopjáira vetették. Majd megkezdődött egy előre elkészített lista alapján a mészárlás, amelynek során a cárné valamennyi feltalálható fivérét és hívét megölték, és egész rokonságát száműzték.

Ekkor egy kettős hatalom veszi kezdetét – legalábbis formailag, amelyben V. Iván a főcár, Péter a másoduralkodó. Valójában azonban becsvágyó nővérüké, Szofiáé régensként a főhatalom. Ez a berendezkedés hét esztendeig tart. A konfliktust 1689 januárjára időzítették, amikor Natalja Nariskina megházasította az ekkor alig több mint tizenhat és fél éves fiát. A kiválasztott egy tipikus moszkvai családból származó fiatal lány, egy bizonyos Jevdokija Lopuhina lett. Az esküvőnek az volt az igazi jelentősége, hogy a korabeli orosz viszonyok között a házasságra érett fiatalembert számították felnőttnek, így ettől kezdve formailag okafogyottá vált a kiskorú cár feletti gyámkodás.

Nem teljesen világos ma már, hogy a cár anyja ilyen meggondolásból cselekedett-e, vagy csak le akarta zárni kisfia hosszúra nyúlt gyerekéveit. A társuralkodó és családja ugyanis a Moszkvától nem messze fekvő Preobrazsenszkoje faluban lévő palotában lakott, ahol Péter meglehetősen szabad életet élt. Apja egykori solymászaiból és a környékbeli falusi gyerekekből, játszópajtásaiból két több száz fős csapatot szervezett, és a Jauza folyón egy játék várat emeltetett, amelyet hol az egyik, hol a másik „ezred" rohamozott meg. Máskor meg a nyílt mezőn csaptak össze, és szinte észrevétlenül kitanulták a katonamesterséget. A rivalizáló egységekből pedig kialakult a Szemjonovszkojei- és a Preobrazsenszkojei-ezred, Péter későbbi hadseregének két legmegbízhatóbb gárdaezrede. Ugyanilyen passziónak indult a hajókázás is, ami annál figyelemre méltóbb, mivel a gyerek cár eredetileg víziszonyban szenvedett. Mégis vitorlást építtetett magának a Jauzán, majd a perejaszlavli tavon manőverezett, végül pedig Arhangelszknél a tengerre merészkedett újonnan ácsolt fregattjával. Majdani dicsőített flottájának alapját jelentik ezek a játék hajók.

Az államélet dolgai egyáltalán nem érdekelték. Részt vett ugyan a hivatalos ceremóniákon vagy 1688-tól kezdve a bojár duma ülésein, de azok nagyon untatták, úgyhogy ahogy tehette, rohant vissza játszani. Szofiának meg nem volt ellenére ez az életmód, talán ezzel is összefügg a fiatal cár feltűnő iskolázatlansága. Nővéréhez vagy Fjodor bátyjához képest az ő felkészítésével senki nem törődött, a nagy nehezen kijelölt Nyikita Zotov nevű tanítója pedig maga sem intellektusával tűnt ki. Így történik tehát, hogy a későbbi nagy reformátor csak a legszükségesebb alapokat sajátítja el, ráadásul azokat sem tökéletesen, mert élete végéig elképesztő helyesírási hibákkal ír. De legalább nem veszélyes a régensi hatalomra.

Sose fogjuk megtudni, hogy mi történt valójában 1689. augusztus 7-én. Egy bizonyos: Pétert éjjel kiugrasztják az ágyából, ingben-gatyában az erdőbe menekül, majd amúgy mezítláb a Troice-Szergijev-kolostor vastag falai mögé vágtat. Ijedtében és sietségében még ifjú feleségét és anyját is magára hagyja. Tette ezt azért, mert állítólag hírt kapott arról, hogy nővére életére tör. Akárhogy is volt, miután megnyugodott és biztonságban tudta magát, a régensnőt kolostorba csukatta és átvette tőle a hatalmat.

A történet azonban ugyanott folytatódott. Az immár önálló cár ezután sem törődik az ország ügyeivel. Helyette anyja, a megmaradt Nariskinok kormányoznak. A korán házasságba kényszerített és 18 évesen már az apaszerepet is kipróbáló, ám azt csak igen lanyha lelkesedéssel vállaló ifjú uralkodó senki által nem korlátozott csapongásainak és kicsapongásainak évei ezek. Mintha semmi nem történt volna, úgy folytatja Péter korábbi gyerekes játékait, amelyek eztán néhány kiváltképp „nagykorú" kedvteléssel is gyarapodnak.

Az új passziók az úgynevezett Német városrészhez kapcsolódnak, amely egy zárt település volt Moszkvától nem messze, azonban Preobrazsenszkoje közvetlen közelében, a Jauza folyónál. A fővárosban szolgáló vagy ott kereskedő külföldiek laktak itt, meglehetősen tarka társaság, a legkülönfélébb nációkból toborozva, a legkülönbözőbb vallásokat gyakorolva. A több ezer lakosú kisváros már jelentős előtörténettel bírt, és nagy hagyományokat mondhatott magáénak. Ekkortájt a hollandok élnek itt a legtöbben, közöttük egy Mons nevű aranyműves, aki orosz földön leginkább borkereskedelemmel próbálkozott.

Az ő eladó sorban lévő lánya miatt látogatta gyakorta házát Péter,

aki már 1690-től szinte napi vendég a Német városrészben, és egyre jobban belemerül a számára idegen kultúra kínálta szórakozásokba. Perspektívájában azonban az oktalan játékból hamarosan komoly dolognak kell kijönnie – hiszen a homo ludens egyben homo autokrator, „minden oroszok cárja".

Nyugati „tanulmányút"

Az édesanyja 1694-ben bekövetkezett halála után ténylegesen önálló uralkodó már a következő évben nagy tettre szánja el magát: annyi év játék katonáskodás után immár valóságos hadjáratot indít a déli ellenség ellen. Ám a hónapokig tartó meddő ostrom után serege dicstelenül kullogott el Azov falai alól. Valójában e kudarcot követően mutatta meg először a cár oroszlánkörmeit. Igazolva látva hajók iránti vonzalmát, hazatérése után azonnal lázas hajóépítő tevékenységbe kezdett, s már a következő év húsvétjára harminc tengeri hajóval és számtalan folyami bárkával rendelkezett. A tengeri és szárazföldi sereg együttes nyomására még ugyanezen év nyarán a török erőd megadta magát az ostromlóknak.

Az azovi győzelemnél Péter már elárult valamit a személyiségét feszítő elszánt tetterőből, ami még sokáig kevésbé magasztos célokat ugyanúgy szolgált. Létrehozta pl. a „legesleghóbortosabbak, legeslegtréfásabbak és legeslegrészegesebbek zsinatát", élén a „hercegpápával", aki a „pressburgi, jauzai és kokuji összbohóc pátriárka" címet is viselte. Ő egyébként – stílusos módon – Nyikita Zotov, a cár gyerekkori tanítója volt. A „részeg zsinat" működését aprólékosan kidolgozott szabályzat irányította, amelyet a cár személyesen állított össze – nem kevés energiát és törvényhozói erudíciót megcsillantva. A „zsinati tagokat" egy beavató szertartás keretében választották ki, ahol a „hiszel-e?" kérdés helyett az „iszol-e?" kérdésre kell igaz lelkiismerettel válaszolnia a kandidálónak. Nyilvánvaló megcsúfolása ez az orosz egyháznak, vallásnak. E díszes kompánia gyakran közbotrányt okozó duhajkodásaiban hiba lenne valamiféle tudatos egyházellenes politikai demonstrációt vélelmezni. Őfelsége egyszerűen csak lump volt – ráadásul az agresszív fajtából –, aki szívesebben ütötte agyon az időt a kocsmában, mint a kápolnában.

Ekkor már majd egy évtized eltelt azóta, hogy nővérétől visszavette

a hatalmat, az államférfit azonban nem fedezhetjük fel benne. Nem látni még, mit akar kezdeni a rászakadt óriási hatalommal, de megmutatkozik csillapíthatatlan tudásszomja és a körülötte lévő világra való nyitottsága. Egy koronás fő számára kissé megkésett, de reménykeltő jellemvonások. Végső soron a gyerekes kíváncsiság hajtja egy újabb extrémnek tetsző kalandba is. Elhatározza, hogy részt vesz az európai országokba indítandó diplomáciai körutazáson, az úgynevezett „nagy követjárásban". A jauzai német városrészt, ezt a „kis-Európát" megismerve és megszeretve, a cár úgy dönt, hogy az igazit is látni akarja.

A kísérőkkel együtt kb. 250 fős küldöttség vezetője a „karrierdiplomata" Fjodor Golovin és a cár ivócimborája, Franz Lefort, a meghirdetett célja pedig a törökellenes koalíció kiszélesítése és radikalizálása. A követek ugyanakkor utasításba kapják azt is, hogy különösen a hajóépítésre, tengerhajózásra vonatkozóan minél több információt gyűjtsenek, minél több titkot fürkésszenek ki, és mesterembereket toborozzanak. Az orosz diplomácia ez utóbbi célját szinte maradéktalanul teljesítette, az előbbivel pedig teljes kudarcot vallott az európai udvarokban.

A „nagy követjárásban" inkognitóban részt vevő Péter hazatérése után már nem az az ember, aki otthonról elindult. Nem mintha külföldön kicserélték volna, ahogy később ellene forduló kortársai suttogták. Magától cserélődött ki a Nyugaton őt ért élmények és benyomások hatására. Tetszett neki, amit ott tapasztalt, és megértette, hogy hazája nagyon messze van még az európai hatalmaktól. (S ha magától nem vette volna észre, tárgyalópartnerei nem haboztak mindezt értésére adni.) Azért ment Nyugatra, hogy megtanuljon jó hajókat építeni, s úgy jött haza, hogy belátta, ehhez bizony egész Oroszország alapzatát kell újraácsolni. Arról is megbizonyosodott továbbá, hogy nemcsak a déli, de az északi irányban is lehet tengert hódítani. Ez utóbbira jószerivel még szövetségest is könnyebb találni. Annyi év tétovasága, bizonytalansága, haszontalanságokra elvesztegetett energiája után ekkor egy valóban uralkodóhoz méltó cselekvési program körvonalazódott. Péter felnőtté és tudatos politikussá vált.

Ezt bizonyította akkor is, amikor Moszkvába érkezve vadállati kegyetlenséggel számolt le a fellázadt sztrelecekkel. Az igazsághoz tartozik, hogy mire hazaért, emberei már rég leverték a lázadást. De a cár nem feledte tizenhat évvel azelőtti kremlbeli megaláztatását. A bosszú még a

nyugati tanulmányútnál is fontosabb volt számára. Ez utóbbi során kétségtelenül sokat tanult. De amint a késsel és villával evést továbbra sem tartotta elsajátításra érdemesnek, úgy a kifinomult európai kesztyűskézpolitika sem vált a krédójává.

Az északi háború

A „nagy követjárás" kudarca levette a napirendről a törökkérdést. Hirtelen megnyílt az esélye azonban az északi háborúnak. 1700. augusztus 12-én Péter megindul Narva ellen.

Nem kellett volna ennyire sietnie. Ekkor még nem tudta, hogy mire nekikezd a 21 éven át tartó háborúnak, már csak egy szövetségese marad. A lebecsült, tizennyolc éves XII. Károly svéd király ugyanis egy meglepetésszerű rohammal elfoglalta Koppenhágát, és a dánokat a szövetségből való kilépésre kényszerítette – gyakorlatilag Péter hadba vonulása napján. A nagyobb baj azonban az oroszok felkészületlensége volt. Így aztán a Narva alatti vereség megsemmisítő lett: az oroszok elvesztették seregük harmadát, tíz tábornokukat és egész tüzérségüket. Károly még annyi fáradságot sem vett, hogy üldözőbe vegye a demoralizált oroszokat. Egész Európa a Péteren esett csúfságon nevetett.

Ezután majd egy évtizedig folyik egymás fárasztása. Károly elkövette azt a stratégiai hibát, hogy a veszélyesebbnek ítélt II. Ágost lengyel király és szász választófejedelem ellen fordult. Péternek így volt ideje rendbe szedni seregét (és országát), és okosan lavírozva elkerülni az újabb nagy összecsapást. Helyette inkább segélycsapatokat küldött szövetségesének, hogy ezzel is segítsen lengyel földön tartani az ellenség főerőit, miközben a gyengén védett balti-tengeri erődök ostromával kipróbálhatta erejét. A könnyű sikerekkel lassan, de biztosan növelte hadserege önbizalmát és presztízsét. Az első finn-öbölbeli győzelmek után, 1703-ban a Néva torkolatánál megalapította Pétervárt, majd újabb győzelmeket aratott, amelyek közül az 1704-es narvai volt a legfontosabb a sikeres – és viszonylag gyors – reváns okán.

A lengyel hadszíntéren minden fordítva történt, mígnem 1709. június 27-én Károly harmincezres serege az ukrajnai Poltava alatt teljes vereséget szenvedett az oroszoktól. Maga a király is alig tudott kíséretével a Dnyeperen át török területre menekülni. Péter eufóriája irracio-

nális méreteket öltött: ahelyett hogy az ellenséget tovább üldözte volna, hazament, és óriási ünnepséget rendezett. A lakomára meghívta a fogságba esett svéd tábornokokat, ivott az egészségükre, és igen meg volt elégedve azzal, hogy a tanulók legyőzték tanítómestereiket. Kljucsevszkij szellemes meglátása szerint a két esküdt ellenség az igen válságos pillanatokban, úgymond, mindig „kisegítette" egymást: Narvánál Károly, Poltavánál Péter mulasztotta el a végső leszámolást.

E mulasztás még tizenkét nehéz, háborús évébe került az oroszoknak. Már csak azért is, mert a cár a törökök ellen fordult, ahol elhagyta a hadiszerencse. A Prut folyónál az orosz sereget a teljes megsemmisülés, a cárt a szégyenteljes fogságba esés fenyegette, amikor Fortuna váratlanul mégis rámosolygott. Safirov nevű diplomatájának ugyanis sikerült, állítólag busás baksissal meggyőznie a nagyvezírt egy előnyös békéről. Oroszországnak vissza kellett ugyan adnia az azovi erődítményeket, de minden balti-tengeri hódítását megtarthatta – pedig Péter már lélekben felkészült arra, hogy Pétervárt kivéve, az összes hadisikerének búcsút mondjon.

A sok fordulatot hozó és még több áldozatot követelő északi háború 1721. augusztus 21-én a nystadti békével zárul le. Péter úgy vágott bele ebbe a háborúba, hogy a legmerészebb álma Ingermanland és Karélia egy részének meghódítása volt. Később többször beleegyezett volna már abba is, ha legalább Pétervárt, a Néva torkolatát megtarthatja. A végén azonban az eredetileg II. Ágostnak szánt Estlandot és Livlandot is az orosz birodalomhoz csatolta. Nem érthetetlen ezek után túlméretezett öröme, ami egyebek között egy túlságosan is nagyvonalú gesztusban nyilvánult meg: a legyőzött ellenfél visszakapta Finnországot, és ráadásul horribilis váltságdíjjal is megjutalmazták. A tény azonban tény maradt. Oroszország Svédország helyébe lépett az európai hierarchiában. Péter pedig megkapta a Szenátustól a „császár", a „haza atyja" és a „nagy" megtisztelő címeket.

Az újdonsült európai nagyhatalom továbbra sem pihent. Ezúttal Ázsiát vette célba, a legyengült Perzsa Birodalmat. 1722–23-ban elfoglalta Derbentet és Bakut, s meghódította a Kaszpi-tenger nyugati partvidékét.

Szakállak és furkósbot

Péter, amikor a „nagy követjárásból" hazatért, természetesen nemcsak a sztrelecek megleckéztetésével foglalatoskodott. Ezenkívül még saját kezűleg levágta néhány bojár szakállát és megkurtította hosszú kaftánját, majd parancsba adta, hogy ezentúl mindenkinek sima orcával és európai szabású ruhában – tavasszal magyar, télen német módiban – kell járnia. Igazán szimbolikusnak nevezhető az ekkor bevezetett naptárreformja is. A pravoszláv időszámítást elvetve, új időszámítást rendelt el. Ezentúl nem a világ keletkezését, hanem Krisztus születését tekintették az időszámítás kezdetének; az új év Oroszországban is 1700. január 1-jén vette kezdetét, s nem szeptember 1-jén, ahogy addig indították az évet.

Péter önálló uralkodása véget nem érő háborúk sorozata. E három évtized alatt egyetlen évet jegyeztek fel a krónikások, amikor az oroszok nem hadakoztak sehol. Az ország katonai tábor képét öltötte, az állam fő feladatává a háborúzás vált. Még mielőtt az uralkodó valóban hozzákezdett volna a birodalom átalakításához, belefogott a 21 éves északi háborúba. Legelébb tehát a hadsereget kellett ismét rendbe tenni. Az erre irányuló intézkedések aztán mintegy láncreakciószerűen elindították az állami és társadalmi élet reformjait is.

Világossá vált, hogy nemcsak a nemesi felkelés, de a verbuválások addigi rendszere és a valóban állandó hadsereg hiánya katasztrofális eredménnyel jár. 1699 és 1725 között ezért 53 alkalommal rendelnek el általános vagy részleges sorozást. Ennek során mintegy 284 ezer újoncal töltik fel az orosz seregeket. Először csak a 15–20 év közötti nőtlen ifjakat hívják be, majd a háború kikényszerítette a 20–30 év közötti nős emberek bevonultatását is. Szörnyű veszteséget okozva ezzel a békés termelőmunkának, a feladatot fényesen megoldotta a péteri kormányzat: a cár uralkodásának végére a szárazföldi állandó sereg létszáma kb. 130 ezer fő volt, ehhez jött még kb. 70 ezer helyőrségben szolgálatot teljesítő katona s még kb. 105-107 ezer főnyi irreguláris sereg (zömmel kozákok és idegen ajkúak). Hasonló fejlődésen ment át az orosz flotta is. Egyes becslések szerint az orosz haderő még békeidőben is az éves költségvetés mintegy kétharmadába került.

A szent cél érdekében semmilyen eszköztől vissza nem riadó uralkodó érhető tetten gazdasági intézkedéseiben is. „Nyugat-majmolása" valójában az Európától való függetlenedést szolgálta. Feljegyezték, hogy

egyszer állítólag azt találta mondani: Oroszországnak csak arra és csak addig kell Európa, amíg mindent meg nem tanul tőle. Hihetőnek tetszik e legenda, ha előre tekintünk uralkodásának végére, amikor már komoly védővámok segítik az izmosodó orosz ipart, s amikorra Oroszország az éves vastermelés mennyiségében megelőzi Angliát, és jó egy évtizede megszűnik fegyverimportőr lenni.

Addig azonban sokszor kellett még képletes furkósbotját megsuhintania. Kiváltképp érvényes ez a manufaktúraiparra, amelyet szinte a nullárról kényszerült Péter újjászervezni, hiszen a 17. századi manufaktúrák közül igen kevés maradt az új évszázadra. A 18. század első negyede azonban kétségtelenül nagy áttörést hoz e tekintetben. 200 új gyárat és üzemet létesít a cár ezekben az években – a legkülönbözőbb iparágakban. Az alapanyag-termelés és a tömegcikkgyártás területén tagadhatatlanok a sikerek. A bányák, a kohók, a vasöntő és fegyvergyártó műhelyek, a cement-, a cukor-, a papírgyárak a semmiből születtek, és már Péter idején komoly jelentőségre emelkedtek. Ugyan mesterséges és erőszakolt képződmények voltak, hiszen vagy maga a cár, vagy a parancsára alakult „tőkés kompániák" hozták őket létre. Állami megrendelésre és szigorú állami felügyelet és szabályozás alatt működtek, szinte teljes egészében jobbágyi kényszermunkásokkal dolgoztatva.

Az „eredeti tőkefelhalmozás" tehát Oroszországban meglehetősen sajátosan ment végbe. A szó történelmi értelmében nem is igen beszélhetünk róla, hiszen nem vált a termelés motorjává, nem termelt ki egy tőkés, gyáros vállalkozói réteget, s nemhogy nem szakította ki a parasztot jobbágyi kötelékéből, de éppenséggel gazdaságon kívüli kényszerrel a gyárhoz kötötte. Egy feudális-autokratikus eszközökkel végrehajtott iparosítás kezdetének tekinthetjük ezt a folyamatot, amelyet helyesebb lenne „eredeti állami tőkekoncentrációnak" aposztrofálni.

Ilyen vagy olyan eszközökkel, de Péter végül is elérte fő célját. A hadsereg lényegében csak az uniformisát nem tudta teljes egészében a hazai ipartól megkapni. Persze, az anyagi alapok megteremtését nemcsak a termeléssel kívánta biztosítani. Az új adónemek kifundálásával például egy egész apparátus foglalkozott, akik a fürdőktől kezdve a tölgyfa koporsón keresztül a szakállig mindenre adót vetettek ki. Az adókivetés érdekei felülemelkedtek a vallási-lelkiismereti szempontokon is. A vallási szakadárokat például ezentúl nem üldözték – feltéve, ha befizették a rájuk kirótt speciális adót. Sőt innentől kifejezetten kötelező volt a régi

kaftánokban járniuk, ez volt a garanciája ugyanis annak, hogy dupla adót fizetnek. A monopóliumok szintén fellendültek. A sót, de még a kártyát is csak a kincstár megbízásából forgalmazhatták, vagy például külön mézkancellária működött.

A rendkívüli összevisszaság és a kisstílű eszközök talán feleslegesen irritálták a lakosságot, de a bevételeket összességében sikerült növelni. Az uralkodót egyébként nemigen érdekelte, hogyan jut pénzhez. Egyet tudott: mennyibe kerül a katona évente. Az adórendszernek ehhez kellett igazodnia. A háború végeztével aztán mód nyílott az anarchisztikus adózási viszonyok egységesítésére: 1724-ben bevezették a lelkek szerinti adózást, amely – később még meglátjuk – jelentős hatással volt a korabeli orosz társadalomra.

„Ki őrzi az őröket?"

Az új adókat természetesen nem elég leleményesen kitalálni, majd emelésükről intézkedni – azokat be is kell hajtani. Hagyományosan ez utóbbi volt a leggyengébb láncszem az orosz központi irányítás rendszerében az apparátus és hivatalnokai rendkívüli mértékű korrumpáltsága miatt. Egy korabeli vélemény szerint 100 adórubelből 30 ha eljutott rendeltetési helyére. A permanens háború ugyanakkor kikövetelte a probléma megoldását, s Péter lankadatlan buzgalommal vetette bele magát ennek keresésébe. Látszólag sikerrel, hiszen az uralkodása végén működő közigazgatási rendszer bizonyult talán a leginkább időtállónak összes reformja közül. Az odáig vezető út azonban igen lassú és tekervényes volt, több zsákutcával tarkítva, és nem bizonyos, hogy a végeredmény mindenben igazolta az erőfeszítéseket.

A cár hosszú ideig nagyobb figyelmet fordított a helyi, mint a központi közigazgatásra. Ennek volt szubjektív oka is, nevezetesen az, hogy maga is alig tartózkodott Moszkvában vagy Pétervárott. A végtelen birodalom egyik végétől a másikig száguldozott, mindenütt jelen akart lenni, ahol valami fontos történt. S az igazán fontos dolgok ott történtek, ahol ő is jelen volt. Ez a tény eléggé leértékelte szemében a két fővárost és annak hagyományos irányító apparátusát. A bojár duma elvesztette korábbi központi szerepét, részint mert az uralkodó mindenben maga akart dönteni, részint mert tagjai is legtöbbször úton voltak valamilyen

megbízatás teljesítése miatt. A prikázrendszer szintén a felbomlás stádiumában volt, hiszen az ország úgynevezett guberniumokra való felosztása a legfontosabb kompetenciákat vette ki a központ kezéből, és a régiókba helyezte át.

Ha végigtekintünk Péter közigazgatási reformjain, egy sor idegen hangzású új hivatallal találkozunk. Ezek némelyike – például a Szenátus vagy a kollégiumok, ezek a kvázi minisztériumok –, főleg az első időkben, a pillanatnyi helyzet diktálta kényszerből született, s működése az évek során többször változott. Másokat – Péter uralkodásának utolsó évtizedében – gondos előkészítő munka, a külföldi minták tüzetes tanulmányozása után vezettek be, majd hasonló elvek alapján változtattak meg. Az új neveket és tisztségeket leszámítva az új közigazgatási rendszer vajmi kevéssé alakította át a régi rendet. S bár sok törvényalkotói energiát fordítottak az egyetemleges ellenőrzés intézményi garanciájának kimunkálására, az egész rendszerre az a jellemző, amit Kljucsevszkij mesél egy szenátusi ülésről. Eszerint a sok tekintetben naiv és idealista Péter magából kikelve azonnal rendeletet kívánt hozni a hivatali korrupció ellen; egy kötél árányi lopás is legyen elég a sikkasztó felköttetésére. Mire bizalmi embere, a cár „szeme és füle", Jaguzsinszkij főügyész szelíden így szólt: „Csak nem akar Felséged egyedül, alattvalók nélküli császár maradni." Nem érthetetlen ezek után, ha a szolgáló nemesség szívesen szolgált e régi-új hivatalokban, és nem tiltakozott a svéd módi ellen.

Péter uralkodása idején jelentősen megváltozott az egyház szerepe az orosz társadalomban, és sok minden történt a kultúra ügyében is. Magát a cárt azonban az egyház vajmi kevéssé érdekelte (még kevésbé a hit dolgai), s a magas kultúra is hidegen hagyta. Pjotr Alekszejevics nem volt intellektuális típus. Ő az első olyan cár, aki az egyházra nem mint a hitélet és a műveltség legfőbb letéteményesére nézett. Nemcsak az egyházi kultúrát, de általában a humán műveltséget sem becsülte sokra. S ha érdekelték volna a hit dolgai, talán a pragmatikus protestantizmust részesítette volna előnyben. Érthető ezek után, ha az egyházat a gyakorlati hasznosság szempontjait figyelembe véve kezelte, s úgy tekintette, mint a birodalom egyik hivatalát s egyben jelentős bevételi forrását.

Az orosz egyház élén 1721-től pátriárka helyett egy kollektív testület áll, a Szent Szinódus, amelyet a kollégiumok mintájára honosítottak meg, s amely – világi személyek irányítása alatt – úgy működött, mint egy állami hivatal. Integrálása teljes körű volt. Olyan belső, addig sérthetet-

len posztulátumokat is érintett, mint a gyónás szentsége. Egy 1708-as parancs a gyónási „információk" kötelező jelentését írta elő, és a lelkipásztor kötelességévé tette nyájának a gyóntatófülkén túli szemmel tartását, tehát a spionkodást. E meghökkentő ukáz a legkevésbé sem sértette a cár elveit. Őt inkább az botránkoztatta meg és sarkallta aktív ellenlépésekre, hogy sok tudatlan szerzetes mások kenyerét ette, ahelyett hogy hasznos tevékenységgel töltötte volna idejét. Ezért aztán korlátozta számukat, elvette jövedelmeiket, és előírta teendőiket.

Péter a tulajdonképpeni kultúra dolgait hasonlóan pragmatikus módon közelítette meg. Felismerve hazája elmaradottságát, már korán a tanulásra helyezte a fő hangsúlyt. Megfelelő orosz iskolák híján először külföldre küldte a szolgáló nemes ifjakat. Nem lett belőlük megannyi mérnök és hajóskapitány. Később a hazai iskolák elterjesztésével kívánta a hiányzó szakembergárdát biztosítani. A papi szemináriumként funkcionáló Görög–szláv–latin Akadémia mellett létrehozott egy navigációs, egy tüzér-, egy mérnökiskolát és egy tengerészeti „akadémiát". Mindezek azonban nem tudták betölteni a felsőoktatási intézmények funkcióját, lényegében speciális alapismereteket közvetítettek, és állandó tanulóhiánnyal küszködtek.

Elismerésre méltó erőfeszítések – szerény eredmények. Nem pontosan ezt, nem pontosan így kellett volna, de tenni kellett. Ez a megállapítás igaz lehet Péternek azon – az utókor embere számára szinte szánalmat keltő, a korabelinek pedig mérhetetlen kényelmetlenséget és nem csekély szenvedést okozó – kétségbeesett erőlködésére is, hogy a nyugati „kulturáltságot" (ahogyan azt ő megélte) beleverje az oroszokba. Bevezette például Pétervárott az úgynevezett „ásszamblékat", olyan estélyeket, amelyeken kötelező jelleggel kellett merev részegre inniuk magukat az előkelő dámáknak és uraknak; a „tudomány végett" begyűjtette és spirituszba tétette a birodalom minden végéből a „monstrumokat"; leveleiben „Min Her"-nek szólítja a nevét leírni alig képes kegyencét, Mensikovot. Ő alapította ugyanakkor az első újságot (a *Vedomosztyi*t) és az Akadémiát (1725-ben), ő karolt fel orosz földön addig nem művelt tudományokat, íratott és adatott ki könyveket – a saját metszésű betűket nyomó saját alapítású nyomdájában. Mind korszakos jelentőségű tett ez az orosz kultúrában.

Szolgáló társadalom

A hadsereg, a gazdaság, a közigazgatás, a tágan értelmezett kultúra területén végbement változások nem maradtak hatás nélkül a társadalom életében sem. E reformok közvetlenül is beavatkoztak a társadalom viszonyaiba: az átalakító cár megkísérelte a társadalom befogadóképességét, változtatások iránti adaptációs készségét és képességét növelni, alkalmassá szervezni az állam előtt álló feladatok megoldásában való aktív részvételre.

Péter állama természetesen elsősorban a szolgáló nemesi osztály érdekeit képviselte. Mégis: soha annyit nem szenvedtek az elit tagjai, soha annyi kényelmetlenségben nem volt részük, és soha annyit nem követelt tőlük a hatalom, mint Péter korában. Mindenkinek szolgálnia kellett: kinek a hadseregben, kinek a flottában, kinek a cári bürokráciában. A szolgálat ráadásul a tanulás kényszerével is párosult, így gyerekkortól életfogytig szólt. Nem volt pardon, kivételt senkivel sem tettek, a nemesifjak is egyszerű közkatonaként kezdték pályafutásukat, legfeljebb annyi volt a könnyebbségük, hogy a gárdaezredekbe sorozták be őket. Még azt is le kellett nyelniük, hogy gyakran jöttmentek parancsoltak nekik. Péter alatt tündöklő karriert futhattak be alacsony származású személyek, így a már említett Mensikov, Safirov, egy hadifogoly zsidó fia vagy Jaguzsinszkij, aki egy lutheránus templom orgonistájának gyermeke volt.

A szolgáló nemesség kitartott uralkodója mellett. Nemcsak azért, mert nem volt más választása. Ugyanez persze fordítva is igaz volt. A cár tudniillik szintén nem támaszkodhatott más társadalmi rétegre, amikor a hadsereg parancsnokait és a hivatalok főnökeit kellett kijelölnie. A külföldiek és a kegyencek ugyan módosították e képletet, de a derékhadat a szolgáló nemesek alkották. E tekintetben vajmi kevés változott a régi moszkvai nagyfejedelmek gyakorlatához képest. A bojárság maradványai lassan beleolvadtak a szolgáló nemességbe, amely átvette a bojárság tradicionális kormányzati szerepét. Kétségtelenül nagyobb volt a mobilitás Péter rendszerében, mint bármikor korábban, s ez a cár a társadalmi hasznosságot zsinórmértéknek tekintő, sajátos „demokratizmusán" múlott.

Jól tükrözi mindezt a cári rendszert ettől kezdve végigkísérő Rangtáblázat bevezetése 1722-ben. Péter a szolgáló nemességet ekkor tizennégy különböző rendfokozattal jelölt osztályba sorolta – külön a szá-

razföldi, a tengerészeti és az államhivatali szolgálattevőket. Az első nyolc osztályba soroltak örökletes nemességet kaptak, míg az alsó hat tagjai személyre szólót. Természetesen a régi nemesi famíliák tették ki a mostani örökletesek legnagyobb többségét, de besorolásuk nem volt automatikus, előmenetelük a szolgálattól függött. A világos szolgálati hierarchia ugyanakkor kézzelfogható perspektívát rajzolt fel az alacsony származású, de tehetséges fiatalok számára. Aki a fenti három szolgálati terület egyikén megkezdte pályafutását, az pénz- és birtokadományt és a földjén parasztjai felett uralmi jogokat kapott, tehát a privilegizált osztály tagja lett.

Az államhatalom homogenizálási törekvései nemcsak a felső osztály, de az alávetett népesség egészére is érvényesek voltak. Péter egységes, egyszerű, jól átlátható társadalmi struktúrát kívánt létrehozni. A falusi lakosság különböző jogállású rétegeinek nivellálási folyamatában a következő, a döntő lépés a fejadó bevezetése volt. Ennek leglényegesebb következménye az lett, hogy a *holopok*ra (szolgákra) történő kiterjesztésével megszűnt a földesúri jobbágyokat a holopoktól elválasztó utolsó különbség is. Tulajdonképpen egy társadalmi alku köttetett: az állam megsarcolta az addig neki nem adózó rétegeket, cserébe szabad kezet adott a földesúrnak a parasztjaival való, immár valóban magánjogivá váló viszonyban. Ezzel pont került az orosz magánföldesúri joghatóság alatt álló falusi lakosság egységesülési folyamatának végére oly módon, hogy a lekötött jobbágyság nivellálódása a holopok szintjén valósult meg.

A fejadó egyébként önmagában inkább mérsékelte, mint növelte a paraszti terheket. Abból a józan kincstári meggondolásból táplálkozott, hogy a háborús pusztításokba és terhekbe belefáradt lakosságot kiszámítható és elviselhető járadékokkal lehet csak terhelni. Az 1724-es összeírás 5,57 millió „revíziós lelket" számlált, ebből 3,176 millió volt a földesúri jobbágy és 1,406 millió udvari és állami paraszt. Ez utóbbiak az évi 74 kopejkás fejadón kívül további 40 kopejka állami adót fizettek. (A paraszti udvarok kb. 25%-a egyébként még mindig az egyház kezén volt.) A fejadó bevezetésével nagyot változott, előnyére, az orosz mezőgazdasági táj. Az udvarok szerinti adózás idején ugyanis a lehető legtöbb férfi próbált meghúzódni egy gazdaságban, s ezzel a megművelt terület jelentősen csökkent. Mostantól kezdve azonban a parasztok abban voltak érdekeltek, hogy minél nagyobb szántót műveljenek.

Ha a falu társadalmi viszonyait „rendbe tevő" állami elv az állami szolgálat mindenkire kiterjedő, pontos szabályozása volt, akkor nem

meglepő, hogy a városi reformnak is ez volt a legfőbb célja. Péter 1718-ban vélte úgy, hogy a rigai és reveli városi szabályzat mintájára Oroszországban is újra át kellene alakítani a városi közigazgatást. Három év elteltével Pétervár ugyan megkapta a maga statútumát, de még további évek kellettek ahhoz, hogy ennek alapján a többi orosz városban is meghonosítsák a kollégiumi alapon működő új magisztrátusokat.

A mindent a háború szolgálatába állító Péter élete utolsó évtizedében már azzal is egyre behatóbban foglalkozott, mi lesz akkor, ha a háborúnak vége lesz. A türelmetlen kapkodást és az azonnali megoldásokat a kormánypolitika rangjára emelő gyakorlat helyébe stratégiai látásmód, a hosszú távra tervező reformpolitika lép. Pétert magasztos eszmék vezérelték. Egyetlen hozzá mérhető puritán és önzetlen uralkodót sem ismer az orosz történelem. Ő valóban a „közjón" munkálkodott, népét akarta felemelni és országát felvirágoztatni. A győzelmek után a békéért is lankadatlan energiával harcolt. Mégis ezen a téren ért el kisebb eredményeket. Az orosz nép ugyanis jóval földhözragadtabb volt uralkodójánál. Egyszerűen csak túl akarta élni a „nagy átalakító" reformjait.

Az „Antikrisztus"

Nem volt könnyű. Soha olyan megpróbáltatások nem zúdultak rá, mint a 18. század első negyedében. A cár nem kímélte magát – de a lakosságot sem. A háborús sikerekért ijesztő árat kellett az országnak fizetnie. Péter uralkodásának kezdetéhez képest az adók megháromszorozódtak – s nem is ez volt a legsúlyosabb teher. Az újoncozások, az uráli manufaktúrák és a nagy építkezések milliós tömeget vontak el a békés termelőmunkától, és változtattak élő ágyútöltelékké vagy kényszermunkássá. Csupán a realitásokkal nem számoló építkezések több százezer ember életébe kerültek. Mire a cár rájött, hogy a nagy folyók csatornákkal való összekötéséről szőtt utópisztikus elképzelése szép álom kell maradjon, vagy amikor a töröknek át kellett adnia az iszonyatos erőfeszítések árán felépített déli erődöt, Taganrogot, addigra már a rosszul élelmezett, mostoha körülmények között dolgozó, járványoktól is szenvedő munkások jelentős része elpusztult. A rendkívül kedvezőtlen földrajzi adottságú új fővárost, Pétervárt övező mocsarak úgyszintén hullahegyekkel töltődtek fel.

A cár által sújtott lakosság első reakciója a menekülés volt. Rendeletek sokasága lát napvilágot a szökött parasztok felkutatásáról, visszatoloncolásáról, elrettentő megbüntetéséről. Vajmi kevés eredménnyel. Miljukov orosz gazdaságtörténész számítása szerint az 1678-as összeíráshoz képest 1710-re a lakosság kb. egyharmada átrendeződött. Ebből nagyjából harmadrész volt a szököttek száma, a többit katonának vagy gyári munkásnak sorozták, és nagyon sokan meghaltak. Miljukov a népesség kb. egyötödének csökkenésével számol. Mindez nem maradt hatás nélkül a gazdaságra sem. Becslések szerint a pusztásodás megközelítette a termőterület harmadát.

A nép értetlenül állt e jelenségek előtt. Minden, amit tapasztalt, ellentétes volt hagyományos hitével, a „jó" cárba vetett bizalommal. Ezért a maga módján próbálta a vágyai és a realitások közötti ellentmondást feloldani. A legkézenfekvőbb megoldás az volt, hogy egyszerűen nem hitték el, hogy aki ilyen szörnyűségeket művel alattvalóival (beleértve saját fiát is, akit mint árulót, nagy valószínűség szerint parancsára tettek el láb alól), az igazi cár.

Különösen a „nagy követjárás" után szaporodtak el a mendemondák azzal kapcsolatban, hogy a cárt külföldön, úgymond, elcserélték. A Kremlben ülő uralkodó tehát hamis, az igazi pedig valahol a messzi idegenben sínylődik. (E tekintetben igen gazdag volt a népi fantázia, egyes legendák szerint a svéd királynő forró tepsibe ültette, de voltak olyan hírek is, hogy egy hordóba szögelve a tengeren hánykódik az idők végezetéig.) Széles körben elterjedt ugyanakkor az „Antikrisztussal" való azonosítása is. Könnyen elhitték, hogy az uralkodó maga a Sátán, hiszen „bizonyíték" is volt rá. Az újoncok kezére tudniillik jelet égettek, hogy meg ne szökjenek, s ezt a népi képzelet szívesen hitte az ördög keze nyomának.

Egy tragikus hős

Az értékelés feladatát kitűző és vállaló történész nem érheti be azzal, hogy regisztrálja az I. Péterre vonatkozó egykorú véleményeket, vagy felidézze a későbbi történetírókét. Véleménye kialakításakor egy sor egyéb kérdést is fel kell tennie, és lehetőség szerint meg is kell válaszolnia. Elsősorban: arányban voltak-e a Péter által elért eredmények az ér-

tük hozott áldozatokkal? Vajon olcsóbban is megúszhatta volna-e az orosz társadalom az „átalakítást”? Aztán: mennyiben célozták Péter reformjai a birodalom átalakítását s mennyiben a konzerválását? Valóban egy „új” Oroszország születését készítették elő, s nem a „régi” átmentését alapozták meg mindörökre? S végül a leglényegesebb történetszemléleti probléma: a birodalom vagy az alattvaló érdekei nyomnak-e többet a latban az utólagos történelmi értékeléskor?

Vaszilij Kljucsevszkij úgy fogalmazott, hogy az orosz történelem alapellentmondása a fordított arányosság a birodalom, illetve az állampolgárok szabadságának, jólétének erősödése között. Soha addig olyan rosszul nem éltek az emberek Oroszországban, mint Péter idején. Ez persze lehetett a boldogabb jövőért hozott kényszerű áldozat is. Péter reformjai azonban egy katonai monarchiát erősítettek meg és fejlesztettek tovább a totális állam irányába. És nem a „felvilágosult” abszolutizmus eszközrendszerével, amely legalább felvillanthatta volna a polgárosodás felé vezető átmenetet. I. Péter az állam szolgájává süllyesztette a társadalmat. Miközben az „államot” európaizálta, addig a társadalmat „aziatizálta”. Persze az orosz állam homlokzatának nyugati mintára történő átfestése sem volt teljes – ezt majd II. Katalin fejezi be. A hadsereg és a szolgáló nemesi bürokrácia megszervezésével, illetve az alsóbb néposztályok rabszolgává süllyesztésével azonban tartós „eredményt” ért el –, ezen már csak enyhíteni fognak utódai.

E tekintetben persze tényleg csak kiteljesíti az addigi társadalomfejlődésben rejlő lehetőséget. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy mint egy katalizátor, felgyorsította a történelmi folyamatokat. Nélküle minden lassabban, de talán fájdalommentesebben ment volna végbe. Oroszország később került volna közel Európához, és lehet, hogy távolabb is maradt volna tőle. Történelmi perspektívában nézve, a patriarchális rend felbomlását csak a modernitás legitimálhatja. I. Péter feláldozta a stratégiai célt a taktikai feladat megoldásáért. Birodalmat szervezett despotikus alapokon – hosszú időre száműzve a polgári társadalom illúzióját. A történelmi determinációkért természetesen nem lehet egy történelmi személyiséget elítélni. Hiba lenne akár csak utólag is felelősségre vonni egy uralkodót azért, mert a rendelkezésre álló eszközökkel a lehető legnagyobb hatásfokkal valósított meg egy országa előtt álló reális célt. Az emberi életekért azonban minden korban kár, különösen, ha áldozatuk hiábavaló volt.

I. Péter ezért sokkal inkább tragikus, mint pozitív vagy negatív történelmi személyiség. Azt tette, amit tennie kellett és lehetett. Az orosz birodalomnak minden oka megvan a dicsőítésére, az alattvalónak pedig a megátkozására.

Szvák Gyula

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *Oroszország története*. Szerk.: Szvák Gyula, Bp., 1997, 2001
Furkósbottal Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek. Szerk., összeáll.: Szvák Gyula, Bp., 1989
Niederhauser Emil: *Így élt Nagy Péter*. Bp., 1974
Szvák Gyula – Anyiszimov, Jevgenyij: *IV. Iván – I. Péter*. Bp., 2004
Hughes, L.: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven – London, 1998
Massie, R. K.: *Peter the Great. His Life and World*. London, 1982
Peter the Great. Reformer or Revolutionary. Edit.: Marc Raeff, Boston, 1963
Riasanovsky, N. V.: *The Image of Peter the Great in Russian History and Thought*. New York – Oxford, 1985
Wittram, R.: *Peter I. Czar und Kaiser*, t. I–II. Göttingen, 1964.
Anyiszimov, Jevgenyij: *Vremja Petrovszkih reform*. Lenyingrad, 1989
Kamenszkij, A. B.: *Ot Petra do Pavla I. Reformi v Rosszii XVIII veka. Opit celosztnogo analiza*. Moszkva, 1999
Pjotr Velikij: pro et contra. Szankt-Petyerburg, 2003

6.

Vlagyimir Iljics Lenin

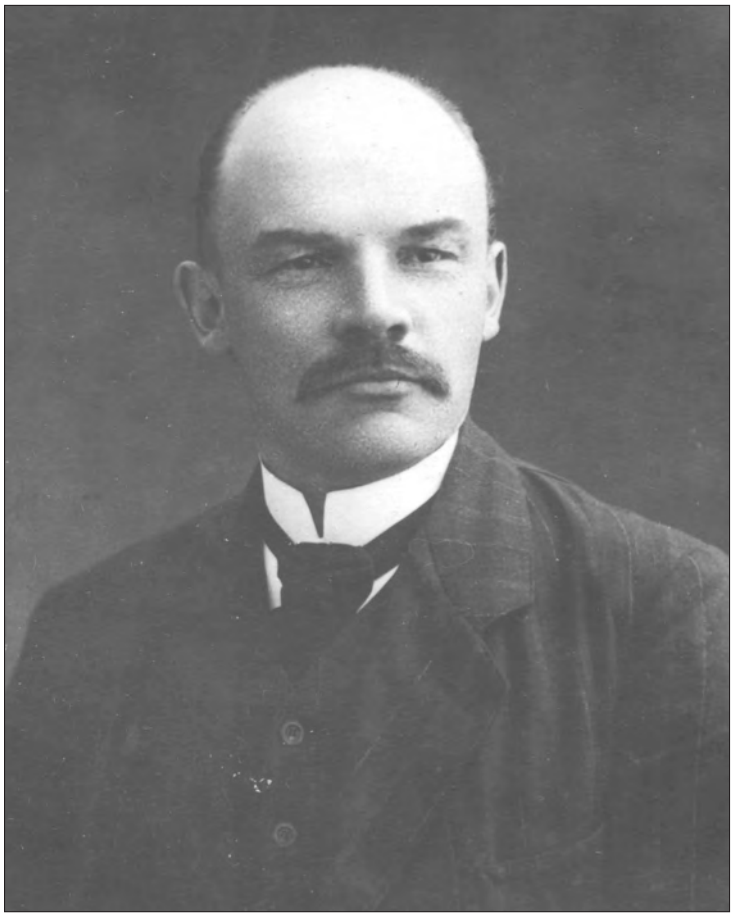

Vlagyimir Iljics Lenin
1910-ben Párizsban készült fotó

Lenin mint a szovjet állam alapítója, az orosz forradalom vezetője és teoretikusa évtizedekig a nemzetközi kommunista mozgalom és az államszocialista rendszerek kultikus alakja volt. Ám neve és történelmi teljesítménye – mint azt a 2008 decemberében bemutatott moszkvai televíziós show-műsor is jelezte – bevéső dött a rendszerváltás után felnőtt generáció tudatába is. Lenin neve, történelmi teljesítménye természetesen megosztja a mai orosz társadalmat is, hiszen a polgári világ vonzásában gondolkodó és érző emberek okkal utasítják el Lenin életének központi magvát, a forradalmat, az általa képviselt forradalmi osztályharc elméletét és praxisát, amely mindenfajta elnyomás kiküszöbölésének lehetőségéből, az alul lévők hatalmának, az osztály nélküli társadalom megvalósíthatóságából indult ki. Az új mainstream szellemi irányzat a szovjet korszak Lenin-kultuszának helyén egy antikultuszt hozott létre, amely Vlagyimir Iljicset „egy véreskezű fanatikus terroristaként és diktátorként" ábrázolja, aki „nem szerette saját nemzetét sem".

Ezért egyáltalán nem volt könnyű helyzetben a műsorban a Lenin szószólójaként szereplő Gennagyij Zjuganov, az oroszországi kommunista párt vezetője, aki – mi tagadás, kissé ügyetlenül – igyekezett hozzáigazítani Lenin képét a mai kor „ideológiai" elvárásaihoz. Zjuganov előadásában Lenin nem forradalmárként, nem marxista gondolkodóként, hanem az orosz történelem legerősebb államának alapítójaként jelent meg az érdeklődő nézők előtt. Az internacionalista, az állam elhalásáról gondolkodó politikust távoli utóda „belesimította" az orosz „államépítők" sorába, IV. Iván, I. Péter, II. Katalin és II. Sándor mellé. Még egy ideológiai trükk, még egy maszk, amely eltakarja Lenin igazi arcát.

Annak igénye, hogy Lenin történelmi jelentőségét tárgyilagosan meghatározzák, már a maga korában felmerült. Politikusi és gondolkodói nagyságát akkoriban komoly ellenfelei sem igen vonták kétségbe. Nyikolaj Usztrjalov, Kolcsak propagandafőnöke például így határozta meg 1924-ben Lenin helyét, jelentőségét az orosz történelemben: „Benne rejlik természetesen Razin és Bolotnyikov, sőt maga Nagy Péter is. Az eljövendő monográfiákban utódaink eligazodnak majd ebben az egész

genealógiában… Telnek az évek, új nemzedékek jönnek, és elcsitulnak a keserű sérelmek, a szörnyű személyes csapások, amelyeket ez a véres glóriát viselő, végzetszerűen Oroszország fölé emelkedett ember okozott szenvedő és érző orosz emberek millióinak. És akkor már mindenki örökre és véglegesen megérti, hogy Lenin a miénk, hogy Lenin Oroszország valódi fia, nemzeti hőse – egy sorban Dmitrij Donszkojjal, Nagy Péterrel, Puskinnal és Tolsztojjal."

A család

Vlagyimir Iljics Uljanov, később Lenin 1870. április 22-én született a Volga-menti Szimbirszkben egy tanár családjában. Apja Ilja Nyikolajevics Uljanov rendkívül kötelességtudó, szorgalmas és pontos ember hírében állt, érdemeinek elismeréséül személyes nemességre tett szert. A kultúra, a tudomány, a művelődés és a népművelés iránti rajongása átragadt gyermekeire is, noha Lenin apja mindig vallásos és a cárhoz hű ember maradt. Lenin anyja értelmiségi családból származott, apja orvos volt. Marija Alekszandrovna beszélt idegen nyelveket és értett a zenéhez is. Gyermekeit odaadóan szerette. Lenin családtörténetének ma leginkább érdeklődést keltő összefüggése az etnikai származás. Nem ismerek olyan dokumentumot, amelyben Lenin akárcsak egyszer is figyelemre méltatta volna családfáját vagy etnikai eredetét. A családfakutatók feltárták, amiről valószínűleg magának Leninnek sem volt tudomása, hogy ősei között legalább ötféle nemzetiséget találunk (orosz, német, svéd, zsidó, kalmük). Lenin önmagát nagyorosznak tekintette, de ez tisztán szociális tartalmú kategória volt számára, nem etnikai. Ezzel egyidejűleg egész életében szemben állt mindenfajta rasszista és nacionalista elfogultsággal, jól ismerte a nagyorosz sovinizmus bűneit a nemzeti kisebbségekkel szemben a cári birodalom történetének utolsó évtizedeiben. De mindig büszke volt a nagyorosz kultúra jelentős teljesítményeire.

Édesanyja, noha sok gyermekről kellett gondoskodnia, Vologyának mindig nagy figyelmet szentelt. Ötéves korában a fiú már tudott írni-olvasni. Édesanyjától sok mindent tanulhatott, hiszen több nyelven beszélt, kultúrájában erős volt a német lutheránus hatás, emellett Vologya a testvéreivel (Marija, Anna, Olga, Dmitrij) gyakran hallotta őt zongorázni. Ez is táplálhatta Vlagyimir Iljics komolyzene iránti vonzalmát, a

könyv iránti rendkívüli tiszteletét és rajongását, egyáltalán a kultúra iránti fogékonyságát.

Szinte minden feldolgozás megemlíti: Vologya Uljanov gyermekkorában sok más elfoglaltság mellett szeretett katonásdit játszani, és keménypapírból maga vágta ki a katonákat. Maradandó és a későbbiekben is szerepet játszó momentumra következtethetünk abból, hogy már ekkor a Lincoln vezette amerikai északiakkal tartott a gyűlölt déli rabszolgatartókkal szemben. Kedvenc könyve volt a *Tamás bátya kunyhója,* melyet számtalanszor elolvasott. Anyjával és testvéreivel kéziratos családi újságot készítettek. Marija Alekszandrovna maga tanította Vologyát otthon zongorázni, de a fiúcska szívesen énekelt is, öccse, Dmitrij emlékezete szerint különösen Heine megzenésített verseit és Valentin áriáját Gounod *Faust*jából. Apjától korán megtanult sakkozni, és számtalan visszaemlékezés tanúsítja, hogy élete végéig nagyon sokszor ült a táblához. Persze nemcsak a könyv és a „városi" játékok jelentettek kikapcsolódást, szórakozást a gyerekek számára, hanem a rokonságnál töltött hosszú vakációk is, leggyakrabban a kokuskinói családi birtokon.

Vlagyimir Iljics gyermekkorában, úgymond, semmiféle rendkívüli dolgot nem lehet felfedezni. Nővérei visszaemlékezései alapján „életvidám", „élénk", „mozgékony", „érdeklődő", huncut kisgyerek képe rajzolódik ki előttünk, aki nagyon koncentráltan és egyedül is szeret játszani. Ugyanakkor az irodalom kiemeli a fiú fokozatosan kialakuló rendszeretetét, példás iskolai előmenetelét. Mindkét szülőt munka- és rendszeretet, sőt az édesanyát bizonyos pedantéria is jellemezte, ami Oroszországban alighanem akkoriban sem volt magától értetődő. Szimbirszk szülötte, a családban is nagyon kedvelt író, Goncsarov, akinek Oblomovja, az „orosz nemesség" szimbóluma életre szólóan megragadta Lenin gondolkodását. Kialakuló értékrendje nagyrészt a klasszikus orosz irodalomból táplálkozott: Gogol, Turgenyev, Szaltikov-Scsedrin, Csehov, Tolsztoj hatása nyilvánvaló. De a forradalmi értékrendet és meggyőződést mindenekelőtt Nyikolaj Csernisevszkijtől, fiatalkorának legkedvesebb szerzőjétől merítette, főleg a *Mit tegyünk* című regényéből. A tudomány iránti érdeklődése is már középiskolás korában megnyilvánult, a francia felvilágosodás nagy hatással volt rá.

Nem csoda, ha ez a szellemi poggyász elültette a fiatal Leninben az önkényuralmi elnyomással szembeni megvetést, sőt gyűlöletet. Bátyja,

Alekszandr a romantikus forradalmár bátorságától vezettetve nem habozott saját életét is kockára tenni az ügyért. 1887-ben egy terroristaszervezet tagjaként vállalta, hogy részt vesz a III. Sándor elleni merénylet előkészítésében és végrehajtásában. A merénylet kudarcot vallott, a fiatalember úgy állt a bitófa alá, hogy édesanyja minden könyörgése ellenére sem kért kegyelmet. Május 8-án kivégezték.

Vlagyimir Iljics május–június folyamán tette le érettségi vizsgáit kiváló eredménnyel, s mint legjobb tanulót, aranymedállal tüntették ki. Tehetségéről tanúskodik a gimnázium igazgatójának, a későbbi miniszterelnök Kerenszkijnek az apja: „Uljanov – írta Kerenszkij – egyetlen esetben sem mondott vagy tett olyat a gimnáziumban vagy annak falain kívül, ami a gimnázium elöljárói és tanárai részéről a róla kialakított dicséretes véleményt megingatta volna." Kétségtelen tekintélye volt osztálytársai körében is.

Alighogy megkezdte egyetemi tanulmányait, az elsők között csatlakozott az alsóbb néposztályok gyermekeinek középiskolai tanulását megakadályozó „egyetemi törvény" ellen kibontakozó diákmegmozdulásokhoz. Az új, forradalmi erkölcs kialakulásáról volt már ekkor szó, amelynek szervezeti kereteit az egyetemről történt kizárása után találta meg a helyi forradalmi körökben, illegális marxista vagy narodovolec (népakaratos) szervezkedésekben, az alternatív nyilvánosságban. December 4-én, még a megmozdulások napján, Vlagyimir Iljicset letartóztatták, azonnali hatállyal kizárták az egyetemről, és kényszerlakhelyül Kokuskinót jelölték ki számára.

A fiatal forradalmár

A szigorú rendőrségi megfigyelés időszakát Lenin „végigolvasta". A közel egy esztendő alatt a régi szerzők után újak jöttek, Dobroljubov, Uszpenszkij, a narodnyik közgazdászok, a híres hazai és emigráns folyóiratok: *Szovremennyik, Russzkoje szlovo, Kolokol, Otyecsesztvennije zapiszki, Vesztnyik Jevropi, Russzkoje bogatsztvo*. De legalább ilyen fontosak voltak Vlagyimir Iljics számára az első találkozások forradalmi szervezetek képviselőivel. 1888–89 fordulóján sorsdöntő intellektuális kalandba kezdett. Ekkor látott neki ugyanis, hogy aprólékosan feldolgozza *A tőke* I. kötetét, majd belefogott Darwin fejlődéselméletének tanulmányozásába,

illetve ekkor fedezte fel az angol közgazdaságtant. Anyja többszöri közbenjárására elvégezhette a pétervári egyetem jogi fakultását.

Nyecsajevet mint a forradalmi konspiráció alakját és mint bátor ellenállót Lenin sokra tartotta, de a fiatal Uljanov már nem a Nyecsajev vagy Tkacsov típusú „összeesküvő" forradalmárok nyomdokain haladt. Igaz, mind a mai orosz monarchista konzervativizmus, mind a liberalizmus igyekszik őt – Dosztojevszkij etikai megalapozottságú nihilizmuskritikájára hivatkozva – nyecsajevista–blanquista „típussá" redukálni. E leegyszerűsítő képletnek egész történetírói hagyománya van. Így formálódik meg azután az a felfogás, amely a forradalmár lenini „tradícióját", „eredetét" nem Csernisevszkij „megvesztegethetetlen" forradalmárjából, Rahmetovból, hanem Dosztojevszkij gátlástalan és amorális Raszkolnyikovjából vagy az ördögig eltorzított Nyecsajevjéből vezeti le. Tehát Lenin éppen az orosz nihilizmus kritikáján és a terrorizmus mint célszerűtlen ellenállási forma elutasításán keresztül tört utat magának a feltámadó, az új szociáldemokrata munkásmozalom felé. Lenin már nem lázadó volt, hanem forradalmár, annak történetileg eredeti típusa. A nagy esemény, amely életét alapjában változtatta meg, hogy a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadításáért nevű szervezetben folytatott munkája miatt 1895. december 8-án éjszaka elvbarátai társaságában letartóztatták, és az Előzetes Letartóztatás Házába vitték. Ezzel megkezdődtek Lenin börtön- és száműzetési évei, miután 14 hónap magánzárkát követően hároméves szibériai száműzetésre ítélték. Vlagyimir Iljics már marxista, szociáldemokrata (akkor még e két szó lényegében szinonima volt) forradalmárként került börtönbe, amit élete folyamának természetes részeként fogott föl, a forradalomhoz vezető út egyik, úgymond, elkerülhetetlen állomásának.

Lenin karaktere. A száműzetés és az emigráció

Fennmaradt levelei különösen értékesek abból a szempontból is, hogy Lenin személyiségének „titkát" megértsük. Fiatalabbik nővére, Marija Iljinyicsna hangsúlyozza, milyen fontos a család Lenin életében. Még legendás pontossága is, amelyről szinte minden feldolgozás megemlékezik, családi örökség: „Vlagyimir Iljics egyik jellemző vonása a nagy precizitás és pontosság volt, valamint a szigorú takarékosság általában és

különösen a személyi kiadások terén. Ezeket a tulajdonságokat valószínűleg anyjától örökölte, akihez sok jellemvonásában hasonlított."

A börtönt úgy fogta föl, mint ahol viszonylag kedvező körülmények kínálkoznak a tudományos és elméleti munka számára. Volt ebben bizonyos nagyvonalúság, önbizalom, az a képesség, hogy helyzetének a humoros oldalát is lássa. Ez a fajta humorérzék máskor sem hagyta cserben. Helyesen jegyzi meg a téma egyik legjobb ismerője, hogy humorérzék nélkül nem mond olyat az ember a börtönéből szabadulva, hogy még korai a távozása, mert gazdaságtörténeti munkájához nem gyűjtött elegendő anyagot a fővárosi könyvtárakból, pedig lenne még mit elolvasni. Lenin éppenséggel nem volt aszkétikus forradalmár, ahogyan ez néhány szovjet történeti munkából kitűnhetett. A Lenin személyiségével foglalkozó modern irodalom Vlagyimir Iljics alaptermészetét kifejezetten „életvidámnak", őt magát az életet nagyon is szerető embernek írja le. Már korán megnyilvánult szenvedélyessége, semmit sem tudott csak úgy mellékesen csinálni. Mindennel, ami számára fontos volt, odaadóan foglalkozott. Szenvedélyes politikus volt, de szenvedélyesen sportolt és játszott is, sohasem adta meg magát. A vitában is ilyen volt, de ezek során sohasem vezették őt a személyes bosszú érzései. Lenin későbbi politikai ellenfele, az egykori bolsevik Nyikolaj Volszkij (Valentyinov) írja, hogy a már pártszervező Lenin nem szerette a szenvtelen és morózus embereket, a lelkes és vidám forradalmárokat kedvelte. Általában ő volt a társaság középpontja, mert mindig nagy hévvel beszélt, és nagyokat tudott nevetni, akár egy gyerek. Olyan emberekkel beszélgetett szívesen, akik más emberek körében már tekintélyt vívtak ki maguknak. Volt önreflexiója is, ami összefüggött azzal, hogy nem volt hiú, és egyszerűen nem volt szokása, hogy magáról beszéljen. A tárgyszerű jellemrajzok között is kiemelkedő Andzselika Balabanováé, aki nagyon különböző időszakokban, a zimmerwaldi háborús évektől a Komintern létrehozásának periódusáig (mint a Komintern titkára is), tehát évekig dolgozott Lenin mellett, mielőtt szakított volna a bolsevizmussal. Ő azt írja Lenin egész életére vonatkozóan: „Lenin mindenekelőtt mentes volt az egocentrizmustól, abszolút közömbös volt számára, hogy mit mondanak vagy írnak róla." Sőt Balabanova, Lenint Trockijjal szembeállítva azt hangsúlyozza: „Lenin magyarázott és tanított; Trockij deklamált és parancsolt. Ez a különbség még inkább feltárult, miután hatalomra került. Lenin ugyanaz maradt, aki volt, noha emberek milliói – követők és

ellenfelek – voltak hatalmában." Trockij „állandóan a történelem tükrében szemlélte magát", Lenintől idegen volt, hogy önmagát reklámozza. Lenin – egyébként Lev Davidoviccsal ellentétben – nemcsak értette a humort, de képes volt saját magán is nevetni.

Magabiztossága, önbizalma részben abból fakadt, hogy iskolai tanulmányai során mindig a legjobb volt vagy a legjobbak közé tartozott. Rendkívüli elemző és szintetizáló tehetsége, egészen kiváló memóriája úgyszólván predesztinálta arra, hogy valamely tudományágban vagy akár a politikában kiemelkedő személyiség legyen. Vlagyimir Iljics nem volt szorongásos személyiség, egyáltalán nem tekinthető gátlásos embernek a szó hétköznapi értelmében. A fiatal Uljanov személyiségében a „kemény" és „lágy" vonások érdekes elegye jött létre, az előbbi kétségtelen túlsúlyával. Szinte gyermekkorától kezdve jellemző vonása volt, hogy a hozzá közel álló emberekkel is ölre tudott menni egy-egy vitában, de szükség esetén fenntartás nélkül a segítségükre sietett. E vonások különösen megmutatkoztak zárt közösségekben, így a száműzetésben és az emigrációban, amiből Vlagyimir Iljics igazán kivette a részét 1895 és 1917 között.

Mint nővére rámutatott, Lenin szembetűnő vonása „személyi kapcsolatainak tartóssága… hogy ugyanazokhoz az emberekhez fűződő viszonya hosszú évek során tartós és egyenletes… megállapítható ezekből a levelekből rokonszenvének tartóssága, jellemének egyenletessége és állhatatossága". Ugyanakkor nem sok olyan közeli barátja volt, akivel tegeződött volna. Ilyen ritka barát volt Martov, Krzsizsanovszkij vagy Lepesinszkij, rajtuk kívül nem is igen tegeződött senkivel. Barátai között csak kevés nő volt. Nőismerősei közül Inessza Armanddal került igen közeli kapcsolatba. Később Kamenyev és Zinovjev lett legközelebbi politikai „tanítványa". Martovhoz (aki később a mensevikek vezetője lett) fűződő kapcsolata „külön eset" volt. Lenin vonzódott Julij Cederbaum (Martov) színes, vibráló személyiségéhez, intelligenciájához.

Vlagyimir Iljics bizonyos értelemben zárkózott emberré vált, talán bátyja kivégzésének hatására is. De már gyermekkorában is szeretett egyedül lenni, olvasgatni, ami nem jelenti azt, hogy ne lett volna társasági ember, csupán ragaszkodott magánéletének teljes ellenőrzéséhez, amit senki előtt nem akart kiteregetni. Mint Krupszkaja megjegyezte, „Vlagyimir Iljics semmit sem vetett meg annyira, mint a pletykálkodást, a mások magánéletébe való beavatkozást… gyűlölte a lélekben való vájkálást és a kínzó önelemzéseket".

1897. február 14-én hagyta el a börtönt, és hamarosan elindult a távoli Szibériába. Hetekig tartott az út Susenszkojéba, száműzetésének helyére. Itt házasodott össze Nagyezsda Konsztantyinovna Krupszkajával. Itt írta meg legfőbb történeti munkáját: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Sokat olvasott filozófiát és történelmet, de sportolt is szenvedélyesen, ekkor ismerkedett meg a vadászattal. A száműzetésben feleségével együtt fordították le Sidney és Beatrice Webb *A trade unionizmus elmélete és gyakorlata* című művét tisztán pénzkereseti okokból. Eleinte Vlagyimir Iljics csak nagyritkán betegeskedett. Kisportolt, erős testalkatú, zömök, alacsony növésű fiatalember volt. Nágya nagyon szép lány volt, ám egy pajzsmirigyprobléma következtében hamarosan súlyos szembetegség alakult ki nála, amely egész életét végigkísérte (bazedovkór).

A gyakori lebukások arra ösztönözték a már harmincéves forradalmárt és társait, hogy külföldi emigrációból (főképpen Németországból, Svájcból, Franciaországból) próbálják összefogni a szociáldemokrata irányzatokat (noha az OSZDMP már 1898 óta formailag létezett) Plehanov elvi irányításával, aki a Munka Felszabadítása Csoportot vezette. Ennek megfelelően Lenin Martovval külföldre utazott. A hatóságok csak örültek ennek a fejleménynek, gondolván, kevesebb gond lesz velük otthon, bár a Pszkovból Pétervárra vezető úton három hétre letartóztatták őket.

Lenin Plehanovékkal 1900-ban megalapítja az *Iszkra* (Szikra) című lapot, amely – értelmiségi nyelvezete ellenére – hatásos és komoly újság lett a hazai forradalmárok körében is, és alapvető szerepet játszott a II. pártkongresszuson (1903), amely Lenin életében is döntő fordulatot hozott. 1901-ben jelent meg a *Lenin* álnév a sok más álnév között először, amely név eredetéről még ma is vitatkoznak a történészek. Plehanovval, Vera Zaszuliccsal, Martovval és másokkal együttműködve jutott el a *Mi a teendő?* című brosúrájának megírásához, amelyben felvázolta az illegális szociáldemokrata párt szervezeti koncepcióját. Ennek igazi jelentősége a II. pártkongresszuson mutatkozott meg, amelyen végbement a bolsevik–mensevik pártszakadás. Lenin lett a bolsevikok vezető alakja. Lenin – Kautsky és a német szociáldemokrata, valamint az orosz forradalmi hagyomány nyomán – úgy vélte, hogy minden forradalom szervezeti-szellemi előfeltétele, hogy a munkásosztály saját osztálytudattal rendelkezzen, amelyet a forradalmi értelmiség a párt közvetítésével vihet be „kívülről" az adott feltételek és történelmi tapasztalatok bázisán.

Bárhogyan ítéljük is meg Lenin harcát a bolsevik párt önállóságáért, amely 1912 januárjában, a prágai pártkonferencián önálló bolsevik központi bizottságot hozott létre, a „hivatásos forradalmárok pártja" nagyon távol volt még a „sztálini állampárttól". Minden energiáját a párt szervezésének szentelte, élete középpontjában a forradalom előkészítése állt. Pártpolitikusi tekintélyéről így vélekedett már 1917 után az emigrációban Potreszov, Lenin engesztelhetetlen mensevik ellenfele:

„Sem Plehanov, sem Martov, sem senki más nem rendelkezett azzal a rejtélyes képességgel, amely sugárzott Leninből, amellyel hipnotikus hatással volt az emberekre, azt mondanám, uralkodott rajtuk. Plehanovot tisztelték, Martovot szerették. Csak Lenin után mentek az emberek hajlíthatatlanul, mint egyetlen vitathatatlan vezér után, mert Leninnek különösen Oroszországban ritkaságszámba menő vasakarata, kimeríthetetlen energiája volt, amely fanatikus hittel párosult a mozgalom, az ügy iránt, és nem kevésbé hitt önmagában. Leninnek ez a sajátságos akarati kiválasztottsága valamikor rám is hatással volt."

A második emigráció

Az első forradalom új lapot nyitott Lenin életében is. Kapcsolatai kiszélesedtek. Példának okáért barátságba került a bolsevikokhoz csatlakozó Alekszandr Bogdanovval, aki filozófusként és közgazdászként is észrevétette magát már jó pár évvel korábban. De Gorkijjal vagy Lunacsarszkijjal való kapcsolatait is elmélyítette, hogy csak a később híressé vált értelmiségieket említsük, akiknek a neve inkább fennmaradt, mint az olyan munkásoké, mint például a korán elhunyt Babuskiné, akivel Lenin még az 1890-es években Péterváron szervezkedett. Lenin a párt történetében először felvetette a fegyveres felkelés problémáját. Ezt megelőzően hosszan tanulmányozta e problémakört mint elméleti és gyakorlati kérdések együttesét. Új folyóirat szerkesztésébe is belefogott. November közepén, Oroszországba való visszatérése után Ljadovon keresztül felkérte a német szociáldemokraták vezetőit is, Kautskyt, Rosa Luxemburgot, Karl Liebknechtet, hogy vegyenek részt a *Novaja zsizny* (Új élet) munkájában. Lenin és Krupszkaja természetesen nem adta föl illegalitását. November 23-án a pétervári cenzúrabizottság bírósági felelősségre vonást rendelt el a *Novaja zsizny* kiadója-szerkesztője ellen, mert a lap novem-

ber 23-i számában publikálta Lenin *A haldokló önkényuralom és a néphatalom új szervei* című írását.

Februárban már Finnországban is elfogatási parancsot adtak ki ellene, miközben Péterváron a legaktívabb pártmunkát végezte, és több tucat pártrendezvényen lépett fel. Átköltöztek Kuokkalába, onnan járt be gyakran Pétervárra. Március első felében visszatért Moszkvába, majd részt vett a IV. pártkongresszus előkészítésében, és április elején megérkezett Stockholmba, az „egyesítő kongresszusra", amely nem egyesítette, hanem még inkább megosztotta a pártot.

1906. május 9. kétségtelenül sajátos fordulópontnak bizonyult Lenin pályáján. Először nyílt módja arra, hogy igazi tömeggyűlésen háromezer ember, köztük sok munkás előtt fellépjen, ráadásul Péterváron (Panyina grófnő palotájában). Enyhén raccsolva, lámpalázasan, „sok mozgással" beszélt, de nagy meggyőző erővel, sikeresen mutatkozott be, hatásosan bizonyította, hogy a liberálisok nemhogy a forradalom mellett állnának, de együttműködnek a kormánnyal, és megbélyegezte az ellenforradalom „cári hóhérait".

A nyár folyamán Kuokkalában találkozott Rosa Luxemburggal, Feliksz Dzerzsinszkijjel, Boncs-Brujeviccsel, akik különböző időkben és eltérő formában ugyan, de kapcsolódtak később Lenin pályájához. Legismertebb és legközelebbi politikai tanítványa már ebben az időben Lev Kamenyev és Grigorij Zinovjev volt. A rendőri üldözés erősödése miatt Lenin ismét elhagyja Oroszországot. Műveit országszerte elkobozták, megsemmisítették, ő maga december 8-án a Bolsevik Központtól Bogdanovval és Dubrovinszkijjel együtt azt a feladatot kapták, hogy utazzanak külföldre, és szervezzék meg a *Proletarij* további kiadását. Vlagyimir Iljics kalandos, sőt vakmerő, életveszélyes vállalkozás keretében a Finnöböl alig befagyott jegén ment át finn parasztok vezetésével Nauvo szigetére. A szerencse ez alkalommal mellészegődött. Az új naptár szerint 1908. január 3-án Krupszkajával elindultak Stockholmból ismét Genfbe, ahová 7-én érkeztek meg.

Megkezdődött a második emigráció, amely sokkal nyomasztóbbnak bizonyult számára, mint az első. Bejárta Európát, volt Párizsban, de megfordult Olaszországban és Angliában is. Több nyelven beszélt és írt, akkoriban neve a nemzetközi szocialista mozgalomban már széles körben ismertté vált.

Vlagyimir Iljics – miközben egyre több párttársa fordult el a politi-

kától, a legjobb elvtársaival folytatott rendkívüli hevességű és intenzitású vitákat – a filozófiai, elméleti, szervezeti, gazdasági, sőt Tolsztoj halála után irodalmi jellegű cikkek, tanulmányok egész sorát írta az első forradalom tapasztalatairól, Oroszország fejlődésének lehetséges irányairól, a munkásmozgalom belső problémáiról. 1917 után is Tolsztoj volt számára a legnagyobb orosz író, s noha elismerte Dosztojevszkij kivételes tehetségét, őt használhatatlannak tekintette a forradalom szempontjából a monarchiához való megtérése, individualizmusa, miszticizmusa okán.

A pártban a frakcióharcok során egyre inkább arra a következtetésre jutott, hogy a dumapolitikában való részvétel igen fontos, mert a forradalom számára propagandalehetőséget biztosít. Két alapvető irányzat ellen hadakozott ekkoriban: a parlamenti politika jelentőségét meg nem értő vagy elutasító „balosok" és ultimatisták, „jobbról" pedig az illegális pártszervezetek szerepét alábecsülő, a legális küzdelem szerepét túlbecsülő „likvidátorok" ellen. Lenin ezen irányzatokkal szemben a mensevik Plehanovval is próbált összefogni. Lenin a legális „tömegmunka" és az illegális szervezkedés ötvözését állította előtérbe. Trockijjal való vitája is a háború előtt éleződött ki ismét, amikor ez utóbbi világos politikai tartalom nélkül „pártegyesítő" kísérletbe fogott, amely az úgynevezett augusztusi blokk formájában lazán meg is szerveződött 1912-ben. E kísérletet Lenin a bolsevikok kiszorítási próbálkozásaként fogta föl, hiszen ő maga Prágában 1912 januárjában önálló pártkonferenciára hívta a bolsevik frakciót, amelyen saját központi bizottságot választottak.

A Lenin házaspár életében a világháború jelentette a legnehezebb periódust. Főleg a rájuk zúduló súlyos anyagi nehézségek keserítették meg mindennapjaikat. Ma már minden komoly életrajz megemlíti azt a személyes, baráti, sőt szerelmi viszonyt, amely Lenint Inessza Armanddal kapcsolta össze. E viszony hatással volt Lenin politikai tevékenységére is. 1911 nyarán a Párizs melletti Longjumeau-ban Oroszországból érkezett munkások számára szervezett pártiskolát, miközben a legális és illegális munkássajtó létrehozása érdekében is óriási erőfeszítéseket tett. 1912-ben beválasztották a Nemzetközi Szocialista Irodába. Ez év májusában indította útjára a bolsevik *Pravdá*t. 1914-től nevét Európában sokan úgy ismerték meg, mint a nemzetközi háborúellenes mozgalom egyik fő szervezőjéét. Elméleti tanulmányai során is nemzetközi jelentőségű teljesítményekre volt képes. Máig vitatják, elemzik az oroszországi törté-

nelmi fejlődésről, a nemzeti kérdésről, a tőkés világrendszer szerkezetéről és az egyenlőtlen fejlődéséről megfogalmazott ekkori nézeteit, imperializmuselméletét és filozófiai fejtegetéseit a neokantiánus gyökerű machizmus ellen – a marxista dialektika védelmében. E politikai és filozófiai küzdelmek során szakított a „baloldali bolsevik" Bogdanovval, a proletkult híres teoretikusával, aki saját pártiskolát szervezve hatalmi kihívást is jelentett számára, noha az anarchista filozófia bizonyos elemeit nézetrendszerébe beépítő Bogdanov, aki nem a plehanovi marxizmusértelmezés vonalát követte, elméleti ellenféllé is vált. Lenin külön könyvet is írt (*Materializmus és empiriokriticizmus*) a machizmus ellen. Ez az az időszak, amikor szakít a „baloldali bolsevizmussal", beleértve Lunacsarszkijt is. A Bogdanov által szervezett pártiskolán, Caprin maga is tartott előadást, de Gorkijjal is összekülönbözött az „istenépítés" és az „istenkeresés" elleni polémiája során. Kíméletlen vitastílusa miatt számos ellenfelet szerzett magának, de Gorkijhoz, a „zseniális proletáríróhoz" mindvégig ragaszkodott.

Ugyanakkor Lenin politikusi gyengeségei között tartják számon, hogy ha valakivel szimpatizált, akkor bizonyos naiv hiszékenységgel viszonyult hozzá, így volt lehetséges, hogy a központi bizottság tagja lehetett a háború előtt egy Malinovszkij nevű titkosrendőrügynök (akit dokumentumok tükrében 1918-ban lepleztek le és végeztek ki). Ha egy korábbi elvbarátjáról úgy ítélte meg, hogy az a „rossz" irányvonalhoz csatlakozott, kíméletlenül elhatárolódott tőle, de a „megtért bárányokat" mindig szívesen visszafogadta.

Elméleti és politikai felismerések. A világháború

Az I. világháború Lenin életében is fordulópont volt. A háború kitörése után három alapvető téren is továbbgondolta kora marxizmusát, és abból konkrétan az *oroszországi* proletárforradalom *lehetőségére* következtetett. Már a háború első napjaiban úgy értékelte a kialakult állapotokat, hogy az imperialista világháborúból csakis a „soviniszta árral" együtt tartó szociáldemokráciával való szakítás jelentheti a kiutat az európai munkásság számára. Vagyis minden nemzet forradalmi szervezetei számára az egyetlen megfelelő politikai jelszó, amely kivezethet a háborúból, ha a szociáldemokraták azt követelik: a katonák minden országban „saját

kormányaik ellen fordítsák fegyvereiket", változtassák a világháborút „forradalmi polgárháborúvá", s ezzel vessenek véget mindörökre a kapitalista kizsákmányolásnak és vérontásnak. Ezzel tulajdonképpen Rosa Luxemburggal és másokkal együtt megvetette egy új, a III. Kommunista Internacionálé létrehozásának alapjait a nemzetközi munkásmozgalomban, amely 1919-ben szervezeti ténnyé vált.

Fontos elméleti-gyakorlati teljesítménye volt az, hogy az egész akkori nemzetközi munkásmozgalomban Marx módszerét, a dialektikát elsőként tudatosan a gyakorlati politika „útmutatójává" tette oly módon, hogy a nyugati, főleg a német szociáldemokráciában elterjedt neokantiánus „pozitivista", „szemléleti", „metafizikus", „polgári" materializmussal szemben a hegeli dialektika történeti és filozófiai forrásait részesítette előnyben: a „tagadás tagadását", a „forradalmi ugrás" filozófiai tézisét a napi politika lényegévé emelte, amely azzal a felismeréssel párosult, hogy a kapitalizmus az I. világháborúval, az imperializmus korával destruktív szakaszába lépett, alapszerkezete nem reformálható, a háborúk és a szegénység permanens újratermelése többé nem kikapcsolhatók a profittermelés egyetemes rendszerének működéséből. A nemzeti kérdés jelentőségét felismerve, minden progresszív politika integráns részének tekintette a nemzetek önrendelkezési jogának elismerését, ami nem jelentette annak feltétlen támogatását, mivel úgy vélte, hogy a szociáldemokrácia e téren is „történelmi és osztályállásponton van". Vagyis nem támogatta az olyan antiimperialista mozgalmakat, amelyek a modern társadalomból a „középkor" felé vették az irányt. „Kiásta" Marx és Engels elméleti hagyatékából a szocialista forradalom és az „állam elhalásának" összefüggését mint a kapitalizmus megszűnésének és a szocializmus létrejöttének feltételét. Ám hangsúlyozta, hogy a szabadság a polgári társadalomban a *megvásárolhatóság szabadságát* jelenti, ezért az állam elhalásának gazdasági feltétele maguknak a társadalmi osztályok közötti gazdasági különbségeknek a felszámolását, a kapitalizmus megdöntését jelenti. A polgári demokratikus köztársasággal szemben a munkástanácsok alulról szerveződő hatalmát ajánlotta megvalósítani a párizsi kommün tapasztalatainak fényében. E koncepciót 1917 szeptemberében az illegalitásban, razlivi magányában írott *Állam és forradalom* című művében fejtette ki.

Lenin tehát az *orosz* forradalmat jórészt a világháború vérfürdőjéből és a kapitalizmus oroszországi fejlődési sajátosságaiból, az „egyenlőtlen

fejlődésből" származtatta. A mensevikekkel szemben Lenin mindig abból indult ki, hogy a nyugati fejlődésmodell másolhatatlan. A narodnyikokkal (népiesek) szemben pedig a kapitalizmus fejlődésének egyetemességét és az *egész világrendszer*re vonatkozó közös vonásait emelte ki, pontosan látva már akkor a világrendszer hierarchikus felépítményét és a belőle adódó politikai következtetéseket, mindenekelőtt a munkásmozgalom és a nemzeti és antikolonialista mozgalmak együttműködésének elkerülhetetlenségét.

Lenin nem hitt ugyan a késői szlavofil gondolkodás sztereotípiáiban az orosz parasztság mitizált szerepét illetően, de a parasztságot alapjában mint forradalmi erőt vette számításba, eltérően az orosz szociáldemokrácia másik irányzatának, a mensevikeknek a többségétől. Eltért a mensevikektől abban is, hogy nem hitt az orosz polgárság progresszív szerepében, 1905 után pedig csak úgy beszélt az oroszországi burzsoáziáról, mint a cárizmus előtt hajbókoló, gyáva és jelentéktelen társadalmi csoportról.

Az első, 1905-ös forradalom alapvető tapasztalatait elemezve már akkoriban tisztázta, hogy a munkás- és parasztmozgalmak összekapcsolódnak: a fegyveres felkelés elkerülhetetlen a cárizmus végleges legyőzése érdekében, a polgári és szocialista forradalmak összefonódnak, a szovjetek mint a munkásönigazgatás intézményei válhatnak fontossá az európai forradalom egyidejű kitörése mellett. Ám az európai vagy német forradalom elmaradása esetén a bukás veszélye elkerülhetetlenül fennmarad a kapitalista környezetben. 1917 egységes, de többrétegű forradalmi folyamatában mindebből sok minden be is bizonyosodott.

Lenin a februári forradalom után, a híres „leplombált" vonaton, Németországon át 1917. április 3-án tért vissza Oroszországba, ahol a petrográdi Finn pályaudvaron nagy munkástömegek fogadták. *Áprilisi tézisek* című elaborátumában – meglepve saját párttársait is – már a polgári forradalom továbbgördítését szorgalmazta, és a proletárforradalom előkészítésébe fogott, mert úgy látta, hogy a polgári demokrácia Oroszországban életképtelen, bukása elkerülhetetlen és a cárizmus restaurációjához vezet. A *Tézisek*ben egyebek mellett meghirdette a bankok nacionalizálását, az üzemekben a munkásellenőrzést, és követelte a háborúból való azonnali kilépést, amire az ideiglenes kormány nem volt hajlandó.

A forradalmi hatalomban

Lenin az 1917 júliusának elején lezajlott petrográdi bolsevik természetű lázadás elfojtása után illegalitásba kényszerült, ezzel a polgári szabadság mézesheteinek és általában a polgári demokratikus kísérletnek végeszakadt. Lenin ekkor már elvbarátainak egy részét meggyőzve, nekilátott a hatalomátvétel, a fegyveres felkelés konkrét megszervezésének, amely nélkül a proletárforradalom lehetőségét nem tudta elképzelni. Hallatlan energiával hajtotta előre az eseményeket, és győzött meg újabb és újabb forradalmárcsoportokat, hogy a forradalom nemcsak lehetséges, de az adott szituációban az egyetlen mód arra, hogy elvágják a kiúttalan helyzetben a „gordiuszi csomót". 1917. október 25-én (november 7-én) az a forradalom, amely egész életének központi problémája, célja volt, valósággá vált. Ő mint a forradalom vitathatatlan és karizmatikus vezére lett az új forradalmi kormány, a Népbiztosok Tanácsának elnöke. Noha csak a baloldali eszerek képviselőit vették be a szovjetkormányba, 1918 májusában e koalíció is megbomlott, amely a baloldali eszerek lázadásához vezetett. Lenin a szovjethatalom megőrzésének konkrét feltételét a bolsevik párt hatalmi monopóliumában, „a kommunista párt diktatúrájában" határozta meg, azzal szemben csak a katonatiszti-monarchista ellenforradalom alternatíváját tételezte fel reális erőként.

Lenin a hatalom csúcsán sem veszítette el realitásérzékét, az ellene elkövetett merényleteket is „az osztályharc természetes megnyilvánulásának" tekintette. 1918. augusztus 30-án reggel arról tájékoztatták, hogy egy terrorista lelőtte a petrográdi Cseka elnökét, Mojszej Urickijt – azonnal Petrográdba küldte Dzerzsinszkijt, hogy vizsgálja ki az ügyet. Ő maga estefelé, nővére határozott lebeszélése ellenére is elment a Mihelszon-gyár többezres munkásgyűlésére, amelyen a munkások figyelmét a csehszlovák hadtest által megnyitott új front felszámolásának fontosságára hívta fel. Az egészen közelről leadott három lövésből az egyik nyaki sebesülést okozott. Egyetlen milliméteren múlott Lenin élete. Súlyos sebesülése ellenére nyugalomra és szervezettségre intette az őt körülvevő munkásokat. Amikor a Kremlhez érve sofőrje hordágyon akarta felvitetni, Lenin ezt elutasította, csak azt kérte, hogy zakóját és felöltőjét vigyék, és elvtársaira támaszkodva gyalog felment a harmadik emeleti lakásba. A vörösterror bevezetése után nem tudta, talán nem is akarta megakadályozni azt, hogy a terrort saját társadalmi bázisa olyan cso-

portjaival szemben is alkalmazzák, akik tiltakoztak a szovjethatalom egyes intézkedései ellen.

Lenin 1918 tavaszán érzékelte, hogy nagy baj van, mert az éhínséget az adott feltételrendszerben a piacgazdaság hagyományos eszközeivel nem lehet megszüntetni. Az orosz forradalom izolálódott, fokozatosan magára maradt. A többszektorú – állami, piaci, magán-, szövetkezeti-közösségi – gazdaság kibontakoztatása helyett az éhínség, a polgárháború feltételei a hadikommunizmus (1918–20) centralizált rendszerét hívták életre. Lenin később azt tekintette saját fő hibájának, hogy egy rövid ideig a kommunizmus fényével világította meg e kényszerintézkedéseket. 1921 tavaszán a paraszti lázongások, a kronstadti matrózlázadás hatására nagy fordulatra szánta el magát: a X. pártkongresszuson – jelentős „balos ellenzék" létezése ellenére – bejelentette az új gazdaságpolitika bevezetését, „a kapitalizmus részleges visszaállítását". Úgy érvelt, hogy a lakosság a történelmileg mélyen gyökerező szokások következtében „nem tud meglenni az adásvétel" és a közvetlen anyagi érdekeltség nélkül. Ekkor felismerte, hogy a szocializmus előfeltétele a polgári civilizáció vívmányainak elsajátítása. Lenyűgözte őt a technika és munkaszervezés fejlődése Nyugaton, főleg Amerikában és Németországban. Ezért (is) becsülte alá 1920 után a „modernizáció" nem kívánt következményét: az üzemeken belüli hierarchia fennmaradásának antihumanista konzekvenciáit, a szovjethatalom saját bázisával, a munkásság elégedetlenkedő rétegeivel szembeni politikai elnyomását. Noha ő maga felismerte, hogy a kommunista párt diktatúrája objektív okok folytán úgyszólván a proletárdiktatúra „helyettesítője", a szocialista demokratizálás korábban felvázolt perspektíváit nem tudta a gyakorlatban valóságos lehetőséggé tenni.

Ugyanakkor a szovjet állam megszilárdítását a régi monarchista sovinizmus ellenében szervezte meg, saját elvbarátai, mindenekelőtt Sztálin „ultracentralizációs" elképzeléseivel ellentétben az egyes köztársaságok föderációs államberendezkedésének pozícióit erősítette meg, amely az új állam nevében is tükröződött, amely egyszerre utasította el a nacionalista szeparatizmust és az orosz dominanciát: Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége.

Lenin „végrendelete”

Lenin legjelentősebb politikai tévedései között tartják számon, hogy 1922-ben több mint 260 neves értelmiségi Szovjet-Oroszországból való kiutasítása mellett döntött, és az éhínség felszámolására hivatkozva általános kampányt indított a papok, az egyházak ellen, és nem gondolkodott el igazán mélyen a politikai ellenzék fennmaradásának lehetőségeit illetően. A „politikacsinálás” rossz modelljét erősítette ez, hiszen a polgárháborúnak már vége volt. A számkivetés, a száműzetés, amely az orosz politikai kultúra hagyományos részének tekinthető, Lenin „tradíciójából” sem hiányzott, maga is sok évet, élete nagyobb részét emigrációban vagy száműzetésben töltötte.

Amikor 1922 tavaszától egyre súlyosbodó betegsége (gyakori fejfájásai, álmatlanság, végül agyvérzése következtében beállt bénulása) ágyhoz, illetve tolókocsihoz kötötte, magányában számos feljegyzést diktált titkárainak és több, maradandó cikket írt a szovjet fejlődés pozitív perspektíváiról és bukásának lehetőségeiről is. A két alapprobléma, amelyekkel viaskodott, a bürokrácia és a civilizációs feltételek hiánya, illetve a két problémakör összekapcsolódása volt.

Pontosan érzékelte, hogy a Szovjetunió világgazdasági izolálódása a „rossz” tendenciákat erősíti, s a brutális hatalmi centralizáció, amely Sztálin főtitkársága következtében már megmutatta oroszlánkörmeit, e helyzet következményének bizonyult. Amikor 1922 tavaszán egy alkalommal Sztálin megsértette Lenin feleségét, Krupszkaját, Vlagyimir Iljics a személyes kapcsolatok azonnali megszakítását helyezte kilátásba, ha Sztálin nem kér elnézést Nagyezsda Konsztantyinovnától. S bár Sztálin elnézést kért, az eset mégis fényt vetett a Lenin halálát követő új hatalmi hierarchia működésének kíméletlenségére. Ismert, hogy Lenin Sztálin leváltását javasolta – hiábavalóan – a XII. pártkongresszusnak, amely 1923 tavaszán ült össze, és Trockij, akit Lenin megkért a Sztálinnal szembeni fellépésre, nem tartotta a lépést „időszerűnek”.

Lenin halálának körülményei is az újabb időkben politikai és ideológiai csatározások színterévé vált. A fennmaradt orvosi diagnózisok és a boncolási jegyzőkönyvek prózai artériaszklerózis miatti agyvérzést állapítottak meg, ennek ellenére sokan a „romantikusabbnak” ható szifilisz feltételezéséből indulnak ki, amely Lenin valamiféle romlottságát lenne hivatott igazolni. Lenin nagy szenvedések közepette halt meg, nem egy

esetben kérte a politikai bizottság tagjait, hogy adjanak mérget neki, de a testület határozottan elvetette az „eutanázia" lehetőségét.

Lenin abban a tudatban halt meg, hogy a szovjethatalom társadalmi bázisa szilárd, mert a szegénység támogatását élvezi. A polgárháborús győzelem tapasztalatai alapján úgy vélekedett nem sokkal halála előtt is, hogy a forradalmi hatalom a külső erő által nem verhető le, „csak saját hibái" következtében omolhat össze. Ugyanakkor figyelmeztetett arra, hogy a szovjetek bürokratizálódása gyors léptekben halad. Bár tisztában volt ennek objektív okaival, a folyamatot személyes kudarcnak is tartotta. 1924. január 21-én halt meg. Halála másnapján a bolsevik párt központi bizottsága a párttagsághoz intézett felhívásában így foglalt állást: „Marx óta a proletariátus nagy felszabadító mozgalmának történetében nem volt olyan gigantikus alak, mint a mi elhunyt vezérünk, tanítónk és barátunk." Testének bebalzsamozása és kiállítása a mauzóleumban ugyan teljesen idegen volt a szellemétől, amint felesége még akkoriban megjegyezte, de nem volt idegen azoktól a történelmi feltételektől, amelyek között a „lenini kísérlet" végső fokon megrekedt. Nem tudunk egyetlen olyan hivatalos dokumentumról sem, miszerint a párt vagy az állam vezetői közül valaki ellenezte volna Lenin bebalzsamozott testének kiállítását a mauzóleumban. Mindezt 1924. március 25-én jelentették be hivatalosan, és ezzel együtt Lenin kultuszát is hivatalos rangra emelték. Ettől függetlenül még a német szociáldemokrata vezető, Karl Kautsky is, akivel Lenin oly vehemensen vitatkozott egy fél életen át, így vélekedett Lenin jelentőségéről: „Lényegbe vágó nézeteltéréseink következtében személyesen engem nagyon élesen támadott… De nézetkülönbségeink nem szabad, hogy elvakítsanak bennünket az elhunyt nagyságát illetően. Kolosszális személyiség volt, amilyen kevés van a világtörténelemben."

Krausz Tamás

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Gyurkó László: *Lenin, Október*. Bp., 1970.
Iljinyicsna-Jelizarova, Anna: *Lenin*. In: Béládi L.–Krausz T.: *Életrajzok a bolsevizmus történetéből*. Bp., ELTE, ÁJTK, 1988.
Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Bp., Napvilág, 2008.
Lenin. *Életrajz*. Szerk.: P. N. Poszpelov. Bp., 3. kiadás, 1980

Lukács György: *Lenin*. Bp., Magvető, 1970.
Velikanova, Olga: *Lenin alakja a 20-as évek tömegtudatában*. Eszmélet, 20. sz. (1993. dec.)
Lenin Reloaded. Toward a Politics of Truth. (Ed. S. Budgen, St. Kouvalekis, S. Žižek). Durham and London, Duke University Press, 2007; S. Žižek: Afterwords: Lenin's Choice. In S. Žižek (ed.), Revolution at the Gates, London, Verso, 2002.
Lih, Lars T.: *Lenin Rediscovered: What Is To Be Done? In Context*. Chicago, 2008.
Latisev, A. G.: *Rasszekrecsennij Lenin*. Moszkva, 1996.
Lenin, V. I.: *Nyeizvesztnie dokumenti*. 1891–1922 gg. Moszkva, 1999.
Loginov, Vladlen: *Vlagyimir Lenin. Vibor putyi*. Moszkva, 2005.
Majszurjan, Alekszandr A.: *Drugoj Lenin*. Moszkva, 2006.
Melnyicsenko, Vlagyimir: *Fenomen i fantom Lenina. 350 miniatyur*. Moszkva, 1993.

7.

Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij

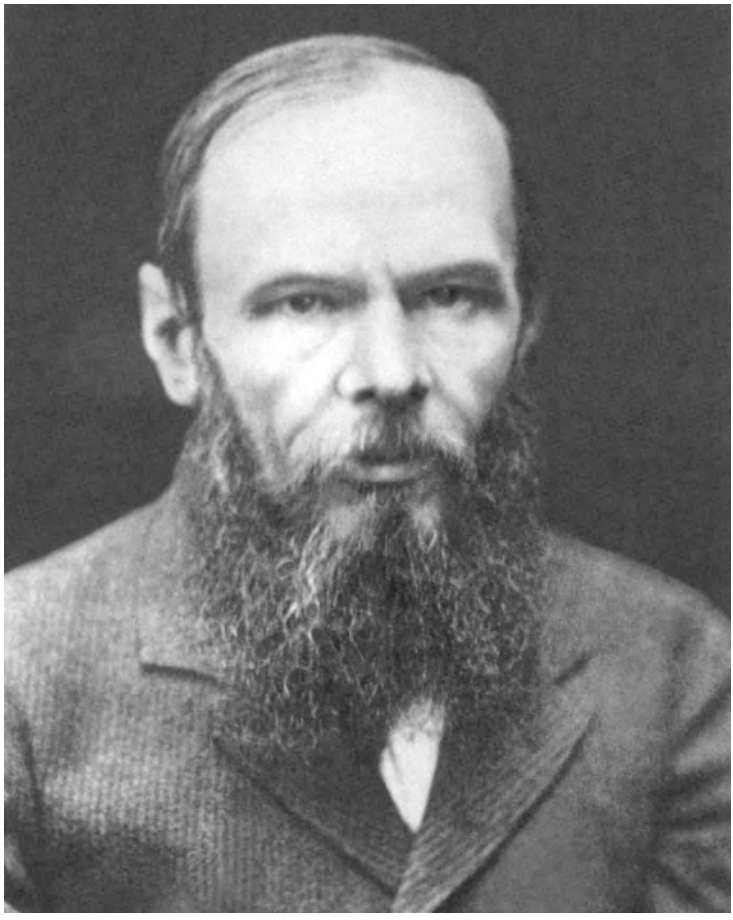

Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij
Fotó 1880-ból

Dosztojevszkij szellemi öröksége – amely a művész és az ember egymástól elválaszthatatlan, de mégis megkülönböztethető szféráinak egésze – minden nemzedéket elevenbe vágó kérdésekkel szólít meg. Ezek a kérdések metafizikai, vallási, társadalmi, esztétikai, politikai, pszichológiai összefüggésekben jelennek meg, de végső soron mindig ugyanazzal a céllal. Ahogy maga az író naplójegyzeteiben megfogalmazta: „Pszichológusnak neveznek: nem igaz, csak realista vagyok, a szó legmagasabb értelmében, mert az emberi lélek teljes mélységét ábrázolom."

Az *Oroszország neve* műsorban kialakult Dosztojevszkij-kép is fölmutatja ezt az örök időszerűséget és az író rendkívüli léleklátó képességét. Életrajzának tragikus mozzanatai alapján az orosz irodalom legszomorúbb alakjának tartják: családi és egyéni bajok, szerencsétlenségek követik egymást fiatalkorától kezdve. Egyébként is vonzotta a nehézségeket, szerencsétlen helyzeteket: nem tudott bánni a pénzzel, állandó anyagi gondok között élt, ezért mindig előlegekért dolgozott, olyan tempóban, amely idegzetét a végsőkig feszítette. Ennek ellenére magára vette mások gondját, így első házasságából mostohafia, majd Mihail bátyja halála után annak családja anyagi támogatását. Általános vélekedés szerint Dosztojevszkijt rendkívüli tehetsége egy magasabb rendű pályára állította, de nehéz természete és tragikus fordulatokban gazdag élete nem sok boldogságot, sikert tartogatott számára. Érdekes megfigyelni a vélemények éles, kontrasztos megfogalmazásait, az *életrajz* szomorú, csapásokkal teli eseményei és a klasszikus magasságokba emelkedett, világirodalmi jelentőségű *életmű* szembeállítását. Közismert a Dosztojevszkij-művek filozófiai, pszichológiai és teológiai problémáinak hatása az európai gondolkodásra (egzisztencialisták, Freud). Minden nehézség ellenére élete végén megadatott neki a lelki megbékélés és az a hatalmas elismerés, melyre egész életében vágyódott.

Kortársunk

„Korunk zűrzavaros mélységeiben vajon nyújt-e tájékozódást Dosztojevszkijnek még ma is elevenül, sőt föltáratlanul ható világa?" – kérdezi Pilinszky János.

A korabeli és a későbbi befogadás, műveinek és ideológiájának értékelése mind a mai napig gyakran jut el ahhoz az állásponthoz, hogy a művész: igen!, az ideológus: nem! Vagyis az egészből csak az egyik rész tűnik abszolút értéknek. Dosztojevszkij „ideológiája", a szlavofil eszmék vállalása – a nemzeti értékek keresése, Oroszország sorsának, jövőjének világtörténelmi jelentőségére vonatkozó nézetei, éles Nyugat-kritikája – mindmáig vitákat provokál. Nyugati (német, amerikai) kutatók, de alkalmanként mások is, többnyire elutasítják, nacionalizmusról, sovinizmusról beszélnek – mert lehet ilyen kontextusba is beállítani publicisztikájának egyes kijelentéseit, s Dosztojevszkij nem foglalkozott azzal, hogy lecsiszolja mondanivalója éleit, hogy a félremagyarázhatóság, fölhasználhatóság ellen bebiztosítsa magát: sokszor lendületből, indulatból írta, amit írt, nem palástolta elfogultságait. Aki nagyon közel van korának legsúlyosabb gondjaihoz, égető kérdéseihez, nem tud úgy fölülemelkedni az ellentmondásokon, hogy rokon- és ellenszenvei teljesen kioltódjanak, elsimuljanak – főleg, ha alkata szerint szenvedélyes egyéniség. Ezért lehet ma is megtenni Dosztojevszkijt az újszlavofil irányzatok ideológusának, de az így kirajzolódó, kissé elnagyolt portrén ugyanakkor a nyugati civilizációval szembehelyezkedő orosz messianizmus prófétáját is felismerik.

Kalandos életút

Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij Moszkvában született 1821. október 25-én, az új naptár szerint november 11-én. Apja, Mihail Dosztojevszkij a moszkvai Mariinszkij-szegénykórház orvosaként tevékenykedett. Életútján fontos szerepet játszik a családi tradíciókkal való szakítás: papi hivatásra készült, hogy a nemzedékről nemzedékre öröklődő pályát folytassa, de hamarosan más irányt választott és orvosnak tanult. 1812-ben katonaorvosként részt vesz a Napóleon elleni honvédő harcokban. 1828-ban a cártól nemességet kapott, 1831-ben kis földbirtokot is vásárolt Moszk-

va közelében. Nyolc gyermeke közül Fjodor Mihajlovics a másodszülött, akiben már kisgyermekkorában megmutatkoztak a rendkívüli adottságok, eredetisége, a szülők által „tűzlángnak" nevezett elevensége. Édesanyja, a moszkvai kereskedőcsaládból származó Marija Nyecsajeva képviselte a családban a bensőséges vallásosságot. Rendszeresek voltak a történelmi és bibliai tárgyú felolvasások; anyja szelídsége, érzelmessége ellensúlyozta az apa szigorúságát, keménységét.

Az 1830-as évek második felétől fájdalmas események sora zilálja szét a családot: a tüdőbeteg édesanya 1837 februárjában meghal. De a családi gyász mellett Puskin tragikus kimenetelű párbaja és halála ugyancsak megrendíti a két idősebb Dosztojevszkij fiút, Mihailt és Fjodort. A következő nagy változást a Pétervárra kerülés jelenti: az apa a két idősebb fiát 1837 májusában a Néva-parti fővárosba viszi, hogy a következő év elején a Hadmérnöki Intézetben megkezdhessék tanulmányaikat.

1839-ben újabb csapás éri a családot: az apát megölik jobbágyai. Egyéni vétkek és társadalmi bajok sora vezetett ide: az idősebb Dosztojevszkij indulatossága, a jobbágyaival való durva bánásmódja provokálta ki a gyilkosságot. Az aszályos évektől, terméketlenségtől sújtott időszakban Oroszország-szerte lázongások, önbíráskodások jelezték a parasztság elégedetlenségét. Az író öccsének, Andrej Dosztojevszkijnek a visszaemlékezése szerint a hatóságok eltussolták a gyilkosságot, mert állítólag a muzsikok jelentős pénzzel megvesztegették az ideiglenes vizsgálócsoport tagjait, s azok végül a halál okát agyvérzésnek tulajdonították. A rokonok pedig, bár tudták a valódi okot, mégsem kezdeményeztek újabb vizsgálatot, főként anyagi meggondolásból, hiszen a vétkes parasztok kényszermunkára küldése tönkretette volna a birtokot, s ez az örökösökre nézve is súlyos következményekkel járt volna. Tudomásunk szerint ezek az események váltották ki Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij epilepsziáját, melytől élete végéig szenvedett.

Dosztojevszkij 1838-tól 1843-ig a szentpétervári Hadmérnöki Intézetben tanult, s első irodalmi próbálkozásai is erre az időre esnek. Sokat olvasott, és fivérével, Mihaillal rendszeresen megosztotta gondolatait Schiller, Hoffmann, Balzac, Puskin, Gogol műveiről. 1844-ben lefordítja és kiadja Balzac *Eugénie Grandet* című művét, majd a következő évben megírja első regényét, a *Szegény emberek*et. Ezzel egy csapásra az irodalmi élet középpontjába kerül: a kor vezető kritikusa, Visszarion Belinszkij ír róla lelkes kritikát, de a körülötte csoportosuló fiatal iro-

dalmárok – köztük Nyekraszov, Turgenyev – is elismeréssel fogadják az „új Gogolt", ahogy egyik irodalmártársuk, Dmitrij Grigorovics jellemezte.

Az 1840-es évek végéig kisregények és novellák követik egymást Dosztojevszkij tollából: *A hasonmás, A háziasszony, Fehér éjszakák, Proharcsin úr, A gyenge szív, Nyetocska Nyezvanova.* Ám ezek hatására az első mű után zseninek kikiáltott fiatal írótól ugyanolyan gyors ítélkezéssel elvitatják a tehetséget: nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, „érthetetlenek" a művei, rossz a stílusa. Ekkor kerül először komoly összeütközésbe a kor igényeivel és elvárásaival: amikor a társadalmi részvét és humanizmus számít a legfontosabb értéknek, sőt művészi célnak is, akkor különösnek és idegennek hatott Dosztojevszkij érdeklődése az ember *személyisége*, belső világa, tudata iránt. Ezekben a korai művekben ugyanis már megjelennek a későbbi poétika alapvető sajátosságai: a szerző dialogikus ábrázolásmódja, a hős tudatában végbemenő folyamatok belülről láttatása, a regényalakok önálló szólamként való kezelése.

1849 áprilisától ismét meredek fordulat következik be életében: a Petrasevszkij-körben való részvétele miatt, a francia szocializmus eszméi terjesztésének vádjával letartóztatják és a Péter-Pál-erődbe zárják társaival együtt. Ezzel egy bő évtizednyi szakasz is lezárul életében: a Pétervárra érkezéstől (1837 májusa) kezdve az irodalmi szárnypróbálgatások, sikerek és kudarcok korát, az írói pálya indulását szakítja meg a bebörtönzés, majd az azt követő kényszermunka.

A per halálos ítélettel végződik 1849. november 16-án, majd a kivégzésre vezényelt foglyok előtt váratlanul felolvassák a cári kegyelemről szóló iratot, s a halálbüntetést szibériai kényszermunkára változtatják. Dosztojevszkij az omszki erődben tölt le négy évet (1850–54) köztörvényes bűnözők között, utána – hadnagyi rangjától megfosztva – közkatonai szolgálatot teljesít Szemipalatyinszkban. 1857-ben megnősül, egy gimnáziumi tanár özvegyét, Marija Iszajevát veszi feleségül, s annak haláláig, 1864-ig sok szenvedés, ellentmondásos érzelmek kapcsolják össze őket.

1859-ben visszatérhetnek Szentpétervárra, s Dosztojevszkij számára a következő évtized ismét új korszakot nyit: bekapcsolódást a fővárosi irodalmi életbe, a kiélesedő társadalmi viták sűrűjébe. Az 1861-es jobbágyfölszabadítás, az európai mozgalmak híre és hatása, az Oroszországban is erősödő társadalmi forrongás (narodnyikok, szocialisták, nihilisták) Dosztojevszkij számára izgalmas közegnek bizonyul. Folyóirat-szer-

kesztésbe fog bátyjával: 1861–63 között kiadják a *Vremja* (Idő), majd ennek betiltása után az *Epoha* (Korszak, 1864–65) című lapot. Esztétikai, társadalmi és politikai kérdésekkel foglalkoznak, olyanokkal mint a művészet szabadságának és az utilitarizmus eszméjének ellentmondásai, Oroszország fejlődésének perspektívái, az úgynevezett *pocsvennyik*-elmélet ('tősgyökeresség', 'talajhoz kötődés'), továbbá Lengyelország helyzete, az 1863-as lengyel fölkelés vérbe fojtása (Nyikolaj Sztrahov cikke, amely miatt a lapot betiltják).

Az 1850-60-as évek fordulóján három regénye jelenik meg: a *Sztyepancsikovo és lakosai, Megalázottak és megszomorítottak, Feljegyzések a holtak házából.* Mindegyik műben fölsejlenek már a későbbi nagyregények problémái, ha csak halványan is: a *Sztyepancsikovo…* szatírája az *Ördögök* pamfletjellegét vetíti előre, bár mindkét mű esetében a formai burok sajátos irodalmi fogás, a felszín alatti rétegek, a szöveg mögötti és közötti utalások megfejtése tárja föl a komplex jelentést. A *Megalázottak és megszomorítottak* egyes alakjai szinte előtanulmányként tekinthetők Szonya Marmeladova, Szvidrigajlov vagy Sztavrogin ábrázolásához. A *Feljegyzések a holtak házából* pedig valóságos tárháza azoknak a prototípusoknak, amelyekből az író később megformálja az *Ördögök* és *A Karamazov testvérek* több szereplőjét, a fegyenc Fegykát vagy Mityát, Aljosát. Nem véletlen, hogy a kortársak, Herzen, Nietzsche, Lev Tolsztoj ezt a regényt rendkívül nagyra értékelték.

1862–63-ban európai körútra indul, Németország, Franciaország, Anglia, Itália városait látogatja meg. Tapasztalatait szintén a „feljegyzések" műfajában adja közre – *Téli feljegyzések nyári élményekről* (1863) –, amelyekben megtalálhatjuk az orosz ember sztereotípiáit az európai – német, francia, angol – típusokról, de éles szemű látleletét is a nyugati liberalizmus és a kapitalizmus sötét foltjairól (a londoni gyári munkások életének leírása hangulatilag megdöbbentő módon közel áll Madách Imre *Az ember tragédiája* londoni színének ábrázolásához).

1864-ben megírja a *Feljegyzések az egérlyukból* című kisregényét, melyet egyértelműen a nagy művek filozófiai nyitányának tekinthetünk: az önmagába záródó személyiség forgása saját énje körül, a centrifugális erők romboló hatása a társadalomban, az ész és a szív igazságának tragikus szétválása, szembekerülése a későbbiekben is az alapvető Dosztojevszkij-témák között marad. A súlyos kérdéseket vizsgáló kisregény csapások és gondok között született: válságos szerelme Apollinaria Szusz-

lova iránt, feleségének, majd három hónappal később Mihail bátyjának halála 1864 tavaszán–nyarán, a mostohafiával kapcsolatos nevelési és anyagi problémák nagy megpróbáltatások elé állítják az írót.

A *de profundis* élményét újra és újra megtapasztalva most is az alkotás hozza meg számára a mélységből való fölemelkedést: az 1865-ben elkezdett regény, a *Bűn és bűnhődés*, majd a vele párhuzamosan írt *A játékos* című műve egyszerre lát napvilágot 1866-ban, s ez pályája delelőjét is jelenti. 1867 elején feleségül veszi Anna Sznyitkinát (aki az író diktálása alapján a két regény gyorsírásos változatát, majd tisztázatát készíti a nyomda számára). Ez a házasság az élhető életet teremti meg: felesége hűségesen megosztja sorsát az epilepsziával és játékszenvedéllyel küszködő íróval. 1867-től 1871-ig külföldön élnek (Németország, Svájc, Itália). Házasságukból négy gyermek születik, közülük csak ketten érik el a felnőttkort, Fjodor és Ljubov (Szofja lányuk csecsemőkorában, Aljosa fiuk pedig 3 éves korában hal meg).

1868-ban, firenzei tartózkodásuk idején befejezi *A félkegyelmű* című regényét. Ebben az időszakban tanúja lesz sok fontos európai politikai eseménynek: a francia–porosz háború, a párizsi kommün, az I. Internacionálé megalakulása, az orosz emigráció tevékenysége az 1860–70-es évek fordulójáig számos aktuális kérdést vet föl, amelyeknek visszhangja mind szépirodalmi, mind publicisztikai írásaiban erősen érzékelhető. 1871-ben hazatérnek, a következő évben megjelenik az *Ördögök*, 1875-ben pedig *A kamasz* című regénye. 1873 és 1880 között *Az író naplója* címmel kiadja sajátos publicisztikai köteteit, ezekben vegyesen találhatóak irodalmi és művészeti kritikák, visszaemlékezések, vitairatok és elbeszélések (*Szelíd teremtés, Egy nevetséges ember álma*). Ekkor ismerkedik meg a későbbi jeles vallásfilozófussal, az orosz szimbolizmus egyik első, nagy hatású képviselőjével, Vlagyimir Szolovjovval (1853–1900). A fiatal filozófus személyisége magával ragadja Dosztojevszkijt, sokat beszélgetnek metafizikai, vallási kérdésekről, 1878-ban elzarándokolnak együtt Optyina pusztinyba, hogy találkozzanak a híres Amvroszij sztareccel. Szolovjov egyéniségének bizonyos vonásait az író beépíti Aljosa Karamazov alakjába, az olyannyira keresett „pozitív szépségű" hős figurájába. Az 1870-es évek vége felé egészsége egyre gyengül, de még be tudja fejezni *A Karamazov testvérek*et (1880 nyarán). Az eredetileg trilógiának tervezett mű a munka során átalakul, a kétkötetes nagyregény az emberi élet minden lényeges problémáját fölveti.

1880 júniusában részt vesz a Puskin-szobor fölavatásán Moszkvában, emlékbeszéde hatalmas érzelmeket keltett, az írót óriási ünneplés veszi körül.

1881. február 9-én halt meg Szentpétervárott.

A kor „hősei”

Dosztojevszkij műveinek értelmezéséhez ismernünk és értenünk kell azokat a társadalmi összefüggéseket, amelyek az író életének és alkotómunkájának tágabb közegét jelentették. Ifjúkora az 1840-es években az európai szabadságmozgalmak és az I. Miklós kori Oroszország kontrasztjában telik; a szellemi életben erős érdeklődés figyelhető meg a liberalizmus és a szocializmus tanai iránt, de még jelen van a romantikus történetfilozófia, Hegel és Schelling hatása is, s mindez egy kemény önkényuralmi rendszerben igyekszik kifejezésre jutni. Herzen és Belinszkij a radikális eszmék képviseletével elmegy a lehetséges határig, előbbi az emigrációval (1847), utóbbi korai halálával (1848. május) kerülte el a letartóztatást. Pavel Annyenkov, Puskin és Gogol életrajzírója, műveik kiadója „nagyszerű évtizednek” nevezte az 1840-es éveket, s jogosan, mert az orosz kultúra valóban mozgalmas időszaka volt ez. Az évtized a *Korunk hőse* megjelenésével és szerzője, Lermontov halálával kezdődik, majd Gogol a *Holt lelkek*kel és *Válogatott levelei*vel kavarja föl az irodalmi életet; ekkor indul Turgenyev, Dosztojevszkij, Nyekraszov, Goncsarov írói pályája, jeles történészek, mint Tyimofej Granovszkij, Vaszilij Kljucsevszkij és Szergej Szolovjov ezekben az években kezdik tevékenységüket. Dosztojevszkij késői regényeiben e forrongó évtized gyermekei, főleg a szociális tanokat és liberális eszméket képviselő írók és történészek mégsem annyira a „nagyszerűség”, mint inkább a későbbi démonokat előkészítő rossz idealizmus, felelőtlen álmodozás képviselőiként jelennek meg. Önmaga ifjúi álmait, a Petrasevszkij-körben megismert szocialista tanokat is ebben a kontextusban látja és láttatja.

A szakadék az 1840-es évek és az 1860-as évek között a szibériai tíz év: a fogság ideje teljes lelki átalakulást idézett elő Dosztojevszkijben. Négy évig a *Biblia*n kívül más olvasmánya nem volt. Levelezéséből – amikor már írhatott – körvonalazódnak olyan belső vívódások, töprengések, amelyek az emberi lét nagy kérdéseit érintik: hit és hitetlenség,

Isten, bűn, megváltás – gondolkodásának folyamatáról nem, csupán az újra és újra föltámadó kérdésekről és kétségekről tanúskodnak a megmaradt dokumentumok. A *Feljegyzések a holtak házából* művészi formában ad számot arról a világról, amely 1850-től 1854-ig körülvette: miközben a regény egy *fiktív mesélő* álarcában szociológiai szempontból is releváns módon jeleníti meg az író *valóságos* fogságélményeit – többről, mélyebb tapasztalatokról is szól.

Ez alatt a Szibériában töltött tíz év alatt Oroszországban nagy változások mennek végbe: a krími háborúban (1853–56) Oroszország vereséget szenved, mely egyúttal leleplezi nemcsak a katonai, hanem a társadalmi berendezkedés elavult mivoltát is. I. Miklós cár halála (1855) után II. Sándor uralkodása a reformok jegyében kezdődik, s a legfontosabbak közé tartozik a jobbágyfölszabadítás előkészítése, majd ennek eredményeképp az 1861. február 19-én kibocsátott manifesztum a személyi függőség eltörléséről. Az 1860–70-es évek sűrítetten tartalmazzák a század összes nagy orosz problémáját: a jobbágyfelszabadítás felemás következményeit, a külpolitika súlyos témáit (lengyelkérdés, orosz–török konfliktus 1877–78-ban), az erősödő társadalmi feszültségeket, az anarchizmus és a terrorizmus megjelenését, a narodnyikmozgalmat, a vallásosság új formáit, a szigorú, ortodox kereszténység és a lelki, formalizmustól mentesebb hitélet konfrontációit. A szlavofil–nyugatos megosztottság, a két tábor közti viták is a kor alapvető meghatározói közé tartoznak.

A nagyregények

A *Bűn és bűnhődés* alapgondolata már az 1860-as évek első felében érlelődik: a modern ember autonómiaigénye, a „mindent szabad” eszméjének következményei, a lelkiismeret és a bűn kérdése külön-külön már föltűnt a korábbi regényeiben is, de a legközelebbi kapcsolatot a *Feljegyzések az egérlyukból* mutatja. Ennek hősében már csírájában megjelenik a raszkolnyikovi személyiség legfontosabb vonása: az önmagába zárkózó lélek, aki a kiválasztottság tudatában kísérletezik önmagával és a transzcendenciával. Az Odúlakó még csak szánalmas formában mutatja ezeket a jegyeket, a szeretetre való képtelenséget, az önmaga bűvös köréből kitörni nem tudó, de valami magasabb rendűre vágyódó „szerencsétlen tudatot” (Kierkegaard szavával élve).

Raszkolnyikovot a századelő, az orosz szimbolizmus meghatározó egyénisége, Vjacseszlav Ivanov „felszálló" hősnek nevezte: abban az értelemben, hogy a bukásból, a bűnből emelkedik föl az életre; megtérés, nem összetörés lesz a sorsa. A korabeli egzisztenciálfilozófia szóhasználatával a „feltámadásban lévő hős" megjelölést kapja két magyar református teológustól, Újszászy Kálmántól és Vatai Lászlótól, akik Bergyajev monográfiájának (*Dosztojevszkij világszemlélete*) szemléletmódját ötvözik a megújuló kálvinista teológia szempontjaival. Számos értelmezés látott napvilágot a regényről és hőséről, ezúttal csupán egy sajátosságot emelünk ki a regényalakkal kapcsolatban: ez az első igazán szép Dosztojevszkij-hős! A korai művekben nincs szép alak: akár a *Szegény emberek, A háziasszony, A hasonmás* hőseire gondolunk, a szánalom és a részvét, vagy a lelki deformálódás, a meghasonlottság lengi körül őket. Raszkolnyikov alakjának – külső megjelenésének – ábrázolása viszont már a regény elején megragadja az olvasót: vonásai a szenvedésnek és a szépségnek sajátos együttesét mutatják. Ugyanakkor ő az első a nagy lázadók sorában is, aki nemcsak a zsebébe rejtett kézzel mer fügét mutatni a Kristálypalotának (értsd: a világ hatalmának), mint az Odúlakó, hanem önmaga és mások életét kockára teszi az „eszme" érvényességének próbájában. Raszkolnyikovban a lázadás (Isten törvénye ellen) és a szépség kapcsolata rejtett szálon Lermontovig vezethető vissza: elbeszélő költeményeinek központi figurái vagy a *Korunk hőse*ben Pecsorin hangsúlyozottan szép alakok, nemes ragadozók. A romantika titáni hősei, Byron alakjai is ugyanezzel a démoni szépséggel vannak föl-ruházva, s mindegyik a lázadás képviselője is. De a *Bűn és bűnhődés* kettéosztja a romantika „szép lázadó", „szép bűnös" sztereotíp figuráját: Szvidrigajlovban megrajzolja a külső – már maszkszerű, kísérteties – szépséget, s a démonizálódott alak belső sötétségét, Raszkolnyikov arca viszont nem torzul el, nem válik maszkká, bár elkövette a törvényszegést, a gyilkosságot, de szenvedése, majd az Epilógusban bűnbánata megmenti a pusztulástól. Ezért „feltámadásban lévő" hős: össze kellett törnie ahhoz, hogy újjászülethessen; az „emberisten" csábító eszméjétől az író eljuttatja az Istenember megtalálásáig, s immár egy másfajta szépség jegyében.

Ez a „másfajta szépség" a következő regény, *A félkegyelmű* alkotása folyamán egyre mélyebben foglalkoztatja Dosztojevszkijt: ahogy levelezéséből és följegyzéseiből tudjuk, ekkoriban a „pozitívan szép ember"

alakját igyekszik megteremteni, s regényhősében, Miskin hercegben fölmutatni. Amikor a mű elkészül, úgy érzi, hogy elrontotta a nagyszerű eszmét, nem úgy valósult meg a könyv lapjain, ahogy alkotója belső látomásaiban fölsejlett – erről számol be unokahúgához intézett levelében. Az író és értelmezői többször is említik azt a problémát, hogy a papírra vetett alakok, eszmék megvalósulásába mindig belekerül valami véletlenszerű mozzanat. A szerző belső képeinek, eszméinek dinamikája nagyobb, mint ami a leírható, szavakba foglalható, objektivált alkotásban megmutatkozik.

Mi hát az az eszme, amelynek az ábrázolása olyan fontos volt Dosztojevszkijnek, s amelynek megvalósítása miatt annyira aggódott?

Miskin herceg alakjában a krisztusi szépséget igyekezett fölmutatni, nem véletlen, hogy a mű első vázlataiban még „Krisztus herceg"-nek nevezi hősét. A *Bűn és bűnhődés* után olyan hőst keresett, aki fordított utat jár be, mint Raszkolnyikov: a fölemelkedő, föltámadásban lévő alakkal szemben most a föntről alászálló, „testben élő angyal" eszméjének szeretett volna irodalmi formát adni. Az író a regény cselekménye során végigviszi hősét a modern nagyváros, Szentpétervár világán (melyet tekinthetünk általában a Világ szimbólumának is): arisztokraták, hivatalnokok, fiatal nihilisták és egyéb, nagyvárosi alakok közé érkezik kívülről – egy svájci elmegyógyintézetből – egy beteg fiatalember, akiről már a regény elején kiderül „nem evilági" mivolta. Jósága, szelídsége és életidegensége már kezdetben ambivalens megnyilatkozásokat idéz elő: egyszerre kezelik félkegyelműnek és léleklátónak, komikusnak és szentnek. A kezdeti írói szándék a regényben lassan átalakul: „Krisztus herceg" fokozatosan magába olvasztja a szent együgyűség (*jurodsztvo*) és a Don Quijote-i komikum vonásait.

A szépség a regény nőalakjaiban is megkettőződik: a fiatal lányként megrontott, kitartottként élő Nasztaszja Filippovna alakját a démoni, pusztító szépség lengi körül. Féktelen szenvedélyt kelt Rogozsinban, a gazdag kereskedőfiúban, aki ezért a szépségért minden bűnt képes lenne elkövetni (s a regény végén valóban el is követi, Nasztaszja megölésével), de a környezetében megforduló előkelő urak és hivatalnokok is varázshatalmába kerülnek. Miskin kezdettől fogva a szánalom és a részvét szeretetével szereti, mert észreveszi benne a szenvedő, megalázott s mégis büszke teremtést. Megváltani azonban mégsem tudja, mert az olyan emberi bűnökkel, mint a gőg, önpusztítás, valamint a szenvedély örvényé-

vel az ő „bárányka”-egyénisége, mindent megértő és ezért mindent megengedő gyöngesége nem tud szembeszállni.

A másik szépségeszmény a legkisebb Jepancsin lányban, Aglajában testesül meg. Ahogy neve görög eredete jelzi, „ragyogó”, tiszta alak, ám ugyanaz a büszkeség okozza boldogtalanságát, mint Nasztaszjáé, csak azzal a különbséggel, hogy Aglaja nem érti a szenvedést, és az áldozatiság sem tartozik sorsához. Ha a bahtyini poétika szóhasználatával akarjuk kifejezni a hősök egymáshoz való viszonyának deformációit, akkor azt mondhatjuk: miközben a regény világában Miskin az egyedüli alak, aki dialogikusan, azaz ítélkezés, számítás és hátsó gondolatok nélkül közeledik a többi emberhez, addig az őt körülvevő világ – akár az elfogadás, akár az elutasítás gesztusával fordul feléje – monologikus, önmagába zárt, saját, nagyra nőtt énjük igényeivel törődő egyedekből áll, akikkel nem alakulhat ki igazi párbeszéd. Ebben a közegben Miskinnek szükségszerűen az „Isten bolondja”, a „félkegyelmű” szerepe marad. „Angyali küldetése” elbizonytalanodik és érintkezik a lelki megosztottság (a korábbi Dosztojevszkij-művekből jól ismert ambivalencia) emberi problémájával: akarata ellenére démonivá válik az örökös lebegés, a választás elodázása miatt (a pro és kontra, Nasztaszja és Aglaja között).

Dosztojevszkij nagy elgondolása a „pozitívan szép hős”-ről mégsem tekinthető sikertelen művészi próbálkozásnak: Miskin alakja – minden „félkegyelműség”, Don Quijote-i komikum ellenére – megrendíti és önmagukkal szembefordítja a vele kapcsolatba kerülő szereplőket, de a regény befogadóját is. Homályosan bár, de fölismerhető benne a Krisztus-ikon, mivel a szeretet és a szenvedők iránti részvét mindvégig attribútuma marad. A személyéhez kapcsolódó igények, önző elvárások kudarca azt jelzi, hogy az ember a maga földi mivoltában nem veheti magára, mert nem képes beteljesíteni a Megváltó szerepét, csak közvetíthet, rámutathat az igazira.

Ha a fenti két regényt a bűn–bűnhődés–újjászületés, valamint a megváltást sóvárgó, és emberi síkon megválthatatlan világ tragikus látleletének tekintjük, a következő két nagy mű, az *Ördögök* (1872) és *A kamasz* (1875) a modern társadalom széthulló, vajúdó alapközösségeinek, az itt lejátszódó emberi drámáknak a krónikája lesz. S bár ellentmondásként hangozhat a dosztojevszkiji prózaepika, vagyis a regény meghatározása egy másik műnem, a dráma ismérveivel, de már a 20. század elején több kritikus és irodalomtudós (köztük a már idézett Vjacseszlav

Ivanov és Bahtyin) fölfigyel ezekre a poétikai sajátosságokra. Ivanov egyenesen a „regénytragédia" megnevezést alkalmazza Dosztojevszkij mindegyik nagyregényére, s korántsem formális értelemben, hanem mert e regényvilágokban lejátszódó történések az ókori görög dráma módján válnak katartikus erejűvé. E regények tér–idő kezelése is sok tekintetben jobban kötődik a drámához, mint a hagyományos epikai tér–idő-modellhez. Nagyfokú sűrítettség jellemző rájuk, és fölfedezhető bennük az antik drámapoétika hely–idő–cselekmény egységének alapelve.

Mindkét regény elbeszélésmódja a krónika és a személyes vallomás műfaji fikcióját követi. Mind poétikai, mind gondolati síkon bonyolult, többrétegű művekkel állunk szemben. Az *Ördögök* cselekménye egy terroristacsoport által elkövetett gyilkosság körül forog, a színhely – a két előző művel ellentétben – nem Szentpétervár, hanem egy közelebbről meg nem nevezett vidéki város. A témát az 1869-ben Moszkvában elkövetett politikai gyilkosság adta: Szergej Nyecsajev, az anarchista Mihail Bakunyin tanítványa és követője, a *Narodnaja raszprava* (Népítélet) nevű csoport vezetője a radikális forradalmi cselekvés programját vallotta, vagyis a történelmi fejlődés során kialakult minden eddigi etikai alapelv és a fennálló társadalmi viszonyok teljes tagadását. Egyik társukat állítólagos árulásáért meggyilkolják, ezt követően Nyecsajev Svájcba menekül, de 1872-ben kiadják az orosz hatóságoknak, s Oroszországban húsz év börtönbüntetésre ítélik. Amint a valóságos események krónikája mutatja, Dosztojevszkij saját jelenidejének politikai-bűnügyi történéseiből merítette a regény szüzsét, ám mégsem állhatunk meg a felszíni olvasatnál, az első látásra politikai pamfletnek látszó regény, vagy a „krónikás" által kínált Satov-gyilkosság (Satov lesz a regénybeli áldozata a forradalmi ötös fogatnak) és a város életét szétdúló sötét intrikák elbeszélésénél. A mű főhősében, Nyikolaj Sztavroginban és nemzedéktársaiban az író az 1840-es évek liberális eszméinek széthullását ábrázolja, vagyis a regénybeli Sztyepan Trofimovics Verhovenszkij által képviselt liberális „apák" „tékozló fiait". A romantika „nagy egyénisége" Dosztojevszkij szemében erre az időre belülről már kiüresedett, „szép bábu" formáját ölti, mivel elvesztette létének középpontját. Sztavrogin démonisága abban nyilvánul meg, hogy kiemelkedő szellemi és fizikai erejét a bűn szolgálatára adja (aktív és passzív módon tehát elkövetett, sugallt és nem akadályozott meg különféle bűncselekményeket). Amikor fölmerül benne a gyónás és a megszabadulás vágya, s elmegy Tyihon sztarechez,

mégsem tudja megtenni a sorsdöntő fordulatot, mert az *akedia* (a jóra való restség) erősebb benne, mint a hit. Ahogy a katasztrófába torkolló végkifejletnél a krónikás jellemzi: amikor hisz, akkor nem hiszi el, hogy hisz, amikor tagad, akkor a tagadását (ateizmusát) nem hiszi. Ebből a paradox lelkiállapotból csak az öngyilkosságban talál kiutat. A romantikus „szép démon" vonásait már torzultan visszatükröző Sztavrogin majma és egyszerre manipulálója a „hitvány démon", Pjotr Verhovenszkij, aki az egész terroristagépezetet működteti, és a várost fokozatosan „megszállja". Alakjában Dosztojevszkij prófetikus módon meglátta és ábrázolta a modern társadalmak ördögi szemfényvesztőjét, a nagy manipulátort, Thomas Mann Cipollája előképét, vagy a posztmodern kor légiónyi arctalan diaboloszát. Ehhez az értelmezési síkhoz a regény evangéliumi mottója vezeti el az olvasót: a gadarai ördöngösből Jézus Krisztus által kiűzött démonsereg kétezer disznóba bújva belerohan a Galileai tóba (Lk 8, 32–36.). A másik mottó Puskin *Ördögök* című versének nyolc sora, a hóviharban utat vesztett szán és a körülötte kavargó démoni vihar szimbolizálja a regényben lejátszódó végzetes eltévelyedéseket.

A kamasz a főszereplő, Arkagyij Dolgorukij visszaemlékezéseinek, belső monológjának formájában vetíti elénk azt a társadalmi problémát, amely Dosztojevszkijt ekkoriban sokat foglalkoztatta, a család széthullásának, az értékek válságának témáját. 1875-ben jelenik meg a regény, abban az időszakban, amikor a másik nagy orosz író, Lev Tolsztoj az *Anna Kareninát* írja – tehát ő is a megbomlott egyensúlyt érzékeli a *Háború és béke* (1869), vagyis a boldogság, az élhető élet hitének korszaka után. Dosztojevszkij ebben a regényben három életutat ütköztet egymással, de szimbolikusan ezek az utak Oroszország jövőjével kapcsolatos elgondolásaira vonatkoznak: az énregény elbeszélője, a fiatal Arkagyij Dolgorukij a gazdagság, a pénz eszméjét képviseli, a romantika egyik toposzát, a világot kezében tartó bankár ideáját dédelgeti magában. Vér szerinti apja Verszilov, orosz arisztokrata, aki az „aranykor" álmával – melynek jelképe a regényben Claude Lorrain *Acis és Galathea* című festménye – az európai kultúra, a humanizmus, a szépség megváltó hatalmának utópiáját próbálja megvalósítani. A harmadik életút a kamasz törvény szerinti apja, Makar Dolgorukij útja, aki a hagyományos ortodox értékek őrzésével igyekszik az evangéliumi ideált, a cselekvő szeretetet minden körülmények között, mintegy élő ikonként fölmutatni. A re-

gény ötvözi a pikareszk és a fejlődésregény műfaji jellemzőit: egy fiatalember elindul, hogy megkeresse vér szerinti apját (és ezzel nemességét), az átélt kalandok során fokozatosan felnőtté érlelődik, és a regény végén meglátja utópiájának talmi jellegét. Az értékek valóságos hierarchiájának kialakulása fájdalmas csalódások és ütközések során megy végbe, mégpedig „mindkét apja" – az igazi és a törvényes – egymással szemben álló értékrendszerének, hitének szembesülése folyamán. De nemcsak ő, hanem paraszti származású anyja is e két pólus közé került: a törvényes házasság Makarhoz, a szerelem Verszilovhoz kötötte, s csak a regény végkifejlete – Makar halála – hozza meg a feloldást: immár gyermekei vér szerinti apjával törvényes házasságot köthet. A sors fintora, hogy Verszilovban a korábbi szenvedély ekkorra már elhalványul, más nő kavarja föl érzelmeit, ám az erkölcsi kötelesség azt parancsolja, hogy eddigi élettársa mellett maradjon.

A művelt és kissé kiábrándult európéer Verszilov és Makar, a lelki szépséget képviselő „orosz zarándok" értékei a két alapelvet magában hordozó fiúban egyesülnek, s ezzel új alapot adnak egy jövendő orosz társadalomnak. Dosztojevszkij az 1870-es évek publicisztikájában a *pocsvennyik*eszmében fogalmazza meg a gyökereitől elszakadt, hanyatló orosz nemesség és a népi-paraszti erő kapcsolatának utópiáját. Különkülön mindegyik kevés ahhoz, hogy egy virágzó, életerős társadalom építője legyen, de a szintézis, amelyben benne van az európai kultúra és a pravoszláv hagyomány is, alapja lehet ennek a jövőképnek. Ezeknek a gondolatoknak a jegyében íródik *A kamasz*, ám a regény szimbólumrendszere sokkal problematikusabb képet mutat: ami az eszmék, az „álmok" síkján elérhetőnek és elérendőnek látszik, az a valóságban töredékesen, csonkán és fájdalmas veszteségek árán jön létre. Ilyen szimbólum a mű végén az ikon kettétörése: Verszilovnak ez a válasza a körülötte zajló családi és társadalmi drámára, a két irányba húzó erők közti őrlődésre. A dosztojevszkiji „megkettőzöttségek" újabb változatát látjuk alakjában: ezúttal is a szépség mentén válik ambivalenssé a hősök világa. Verszilovot az esztétizmus, a humanizmus nem emeli ki a küszöbhelyzetből, Makar Dolgorukij belső, lelki szépsége, a másokat szolgáló szeretete pedig belevész a nagyváros zűrzavarába. Ha tézisregénynek fogjuk föl *A kamasz*t, akkor Arkagyij Dolgorukij lesz az, aki a kettészakadást újra egységgé olvaszthatja magában – de ez már a mű keretein kívülre esik, egy meghosszabbítható útvonal korántsem szükségszerű végállomásaként.

A Karamazov testvérek olyan jelentőségű Dosztojevszkij életművében, mint a *Kilencedik szimfónia* Beethoven többi szimfóniái között. Méreteiben meghaladja a korábbi regényeket, az eddigieknél szélesebb körképet akar adni korának társadalmáról, és a „vertikális irány", a metafizikai kérdések is nagyobb súlyt kapnak. A műben egymásba kapcsolódó cselekményszálak, motívumok valóban egy hatalmas szimfónia szerkezetét idézik fel előttünk, az eszmék, alakok változatos szólamai, ellenpontjai a zenei párhuzamot jogosan juttatják eszünkbe – annál is inkább, mert a regény világában valóban fontos motívum lesz Schiller *Örömódá*ja (a Beethoven-szimfónia záró kórusa is egyben), az idősebbik Karamazov fiú, Mitya szenvedélyes vallomásainak, életvágyának jelképeként. A trilógiának tervezett regénysorozat, mely a hagiográfia műfajának modern változataként körvonalazódott írója szándékaiban, a legfiatalabb Karamazov fiú, Aljosa életútjának bemutatása lett volna, a bűnök világán át a megtérésig és az életszentségig. Dosztojevszkijt most is azok az alapkérdések foglalkoztatják, mint 12-13 évvel korábban, a *Bűn és bűnhődés* alkotásakor, csak elmélyültebb és átfogóbb szinten, sok új szólam (vagyis eszme) bekapcsolásával, az egymással vitázó elvek sodró dinamikájával. Az 1869–70-ben papírra vetett regényterv, az „Egy nagy bűnös élete" egészen az utolsó regény megírásáig megőriz valamit aktualitásából, s bizonyos motívumok, gondolatok belekerülnek Sztavrogin, Verszilov, majd több ágra szakadva a Karamazovok alakrajzába.

A trilógiatervnek csak az első része valósult meg a Karamazov család krónikájában, melynek középpontjában az apagyilkosság áll, a botrányok, a házasságtörés, a szent és bűnös emberek egybefonódó történetei pedig Dosztojevszkij ekkoriban hangoztatott misztikus eszméjét, a mindenki felelős mindenkiért elvét hivatottak ábrázolni. Az író ebben a regényében központi szerepet szán az orosz vallási megújulásnak, a hitvallás és életgyakorlat szerves egységét hirdető eszménynek, a sztarecség újjáéledő hagyományának (ő maga is ezért tett zarándokutat Vlagyimir Szolovjovval). Az Isten nélküli modern társadalom lelki, szellemi pusztításait, a korlátok áthágását, a transzcendens dimenzió hiányának tragikus következményeit a Karamazov család tagjainak életútjával szemlélteti: az apa bűnei fiaiban öröklődnek tovább, különböző fokozatokban. A testiség kísértései a legidősebbnek, Dmitrijnek jutnak, az ész gőgje a középsőnek, Ivannak. A legkisebb testvérben, Aljosában látensen ugyancsak megjelenik a bűnre való hajlam (a kishitűség formájában, Zoszima

halálakor), viszont az anyai örökség – a mély vallásosság – következtében legyőzi a kísértéseket. Az apai közös nevező, a „karamazovság" okán azonban megérti testvérei vívódásait, bűneit, s egyfajta angyali küldött szerepét játssza, nemcsak közöttük, hanem az egész regényvilágon belül. Az ő alakja a korábbi „testben élő angyalhoz", Miskinhez képest reálisabb. Aljosában nem a csoda, hanem az akarat, pontosabban az akarás szüli a hitet, s aztán a hit a csodát.

Az öreg Karamazov legsötétebb alakváltozatát törvénytelen fia, a féleszű nőtől született Szmergyakov képviseli: ő követi el a valóságban azt a gyilkosságot, amellyel Dmitrij meggondolatlanul és indulatosan fenyegetőzött, Ivan pedig túlságosan is meggondolt lehetőségként sugalmazott. A „ki a bűnös?" kérdésére nem könnyű a válasz: ezért lehetséges, hogy Dmitrij bár tényszerűen ártatlanul, de lélekben magát is bűnösnek érezve vállalja a törvény által rá kirótt büntetést, de ezzel lelkileg újjászületik. A filozófiai antinómiáiba belegabalyodott Ivan pedig a téboly szélére sodródik bűntudatával, az ész és a szív okosságának szétszakadó pólusai közt. Aljosa útja is válságokon keresztül halad, de szellemi-lelki atyja, Zoszima sztarec segíti az útkeresésben, s a regény végére körülötte alakul ki olyan erőtér, amely a megtérés, az új élet lehetőségeit ígéri.

A hatalmas regényépítmény egyik szembetűnő sajátossága a művészi megszerkesztettség. A rész–egész tükröződéseinek változatos formáival találkozunk benne: elbeszélés az elbeszélésben, mely egyúttal az *apokrif* irat műfaját is fölidézi (Ivan poémája a nagy inkvizítorról – ismét Schiller-allúzió, a *Don Carlos* vak inkvizítorának látó, ám lelki szemével ugyancsak vak alakmása). További kompozíciós elem a krónika a regényben, mely érintkezik a szentek életrajza műfajával (Zoszima sztarec története egy későbbi idősíkból, Alekszej Karamazov lejegyzésében). Egy újabb szint a kisvilág a nagyvilágban, vagyis a fiúk, Iljusecska, Kolja és a többiek története, mely több szálon kapcsolódik a regény felnőtt-társadalmával. Akár bújtatott ifjúsági regényként is olvasható a művön belül.

A korábbi alapvető filozófiai és metafizikai problémák is több aspektusban jelennek meg: a pozitív szépségű hősök sorát folytatja Aljosa és Zoszima a feltámadás, a lélek misztikus közössége és a reménység távlatával. A gonosz problémája, a démoni erő működése az öreg Karamazovban, Szmergyakovban, Ivan ördöglátomásában és az ugyancsak folyton ördögökkel viaskodó Ferapont atyában (Zoszima ellenlábasában) kap irodalmi formát. A mű egyik fontos kulcsmotívuma a *más világok*

jeleinek megérzése és megértése, Dosztojevszkij misztikájának művészi képe. A csak földi, horizontális dimenzióban mozgó szereplők tragédiába hulló sorsával szemben a szeretet közösségében élő, vertikális irányultságú hősnek van esélye az életre, de a regény szükségszerűen megáll a távlat fölvillantásánál, mert a misztérium nem ábrázolható (nem tárgyiasítható) a modern regény eszközeivel, csak rámutatni lehet teológiai szimbólumok segítségével, mint ahogy Dante *Paradicsom*ának égi köreiben látjuk. Talán ebben az értelemben *A Karamazov testvérek* is „dantei regény", ahogy Dosztojevszkij annak idején, a *Bűn és bűnhődés* alkotásakor emlegette ismerőseinek a tervezett művet; a pokol és a purgatórium valóságában zajlik az emberi lét, de a paradicsom reménységével. Ahogy Dosztojevszkij vázlatfüzeteiben olvashatjuk: „Az ember nem születik boldogságra. Az ember megszolgálja a boldogságot, és mindig szenvedéssel."

Dosztojevszkij után

Az író rendkívül gazdag életművének hatása abban rejlik, hogy valóban belelátott az idők titkaiba, az eljövendő 20. század kataklizmáiba. A korai művek a modern városi ember belső világának, lelki deformációjának ábrázolásával a későbbi „tudatregény" (Proust, Joyce) művészi alapelveit előlegezik. A nagyregények pedig fölvetik mindazokat a problémákat, amelyekkel részben Dosztojevszkij nyomán az egzisztencialista filozófia (Bergyajev, Lev Sesztov, Jaspers) és a modern pszichológia (Freud, Jung, Szondi Lipót) a 20. század folyamán foglalkozik.

A 20. század irodalma – mind az orosz, mind az európai – szintén nem térhet ki Dosztojevszkij hatása alól. A regényforma megújítása poétikai értekezések sorát inspirálja, de alakjai, témái, szüzséi, problémafelvetései megjelennek olyan, egymástól nagyon különböző alkotók világában, mint Leonyid Andrejev, Andrej Belij, Alekszej Remizov, Mihail Bulgakov, vagy a nyugati irodalomban Nietzsche, Kafka, André Gide, Hermann Hesse, Thomas Mann, Mauriac, Sartre, Camus. Protestáns teológusok, mint J. P. Tillich, Magyarországon pedig Újszászy Kálmán és Vatai László írásai tanúskodnak az orosz író dialogicitásának hatásáról, Vatai az „egzisztenciális dialektika" fogalmát Dosztojevszkij regényeiből vezeti le.

Dosztojevszkij magyar fogadtatásának ismertetésekor is tekintélyes

névsort állíthatnánk össze: a 19. század utolsó két évtizedében kezdik magyarra fordítani műveit, de az igazi népszerűségre az 1920–30-as években tesz szert. A Révai Kiadó ekkor jelenteti meg először Dosztojevszkij összes műveit Szabó Endre, Munkácsy Mihály, Trócsányi Zoltán és mások fordításában, s a kritikai irodalom is gazdag. A kor jelentős folyóirataiban olvashatjuk Kosztolányi Dezső, Sinkó Ervin, Laziczius Gyula, Kuncz Aladár, Juhász Gyula, Sárközy György, Kassák Lajos, Kárpáti Aurél, Szini Gyula, a teológus és filozófus Varga Béla elemzéseit, esszéit Dosztojevszkij művészetéről.

A 20. század második felében pedig a magyar irodalomban Pilinszky János költészetében és esszéiben játszik kiemelkedő szerepet Dosztojevszkij művészete. A századelőn Innokentyij Annyenszkij nevezte Dosztojevszkijt a „lelkiismeret művészének", s mert az emberi lelkiismeret könyörtelen és kemény, ez magyarázza Dosztojevszkij „kegyetlen tehetségét" (ez kortársa, a kritikus Mihajlovszkij jellemzése). Pilinszky hetven évvel később hasonlóképpen érzékeli tehetségének „veszélyes" mivoltát, mikor az „örök író" arcképét keresve mindig Dosztojevszkijhez jut el:

„Az igazság az, hogy – legalábbis napjainkig – senki a művész megosztottságát és ugyanakkor műve kegyelmi fölülemelkedését e megosztottságon nem példázta nálánál érdekesebben. Senki író a szentség realitását és a bukás irrealitását nem ismerte mélyebben. Senki író nem mert nálánál magányosabb maradni, se Istennel, se bűnnel, a tiszta metafizikus bűnnel szemben. (…) Nem, nem volt szent, még kevésbé erkölcsi hős. Még csak Tolsztoj-féle »tanító« se, hála Istennek. Ellenkezőleg: esendőbb, »veszélyesebb« és »féktelenebb« volt szinte valamennyiünknél.

Mégis: talán egyedül az alázat – e legfőbb isteni tulajdonság – kegyelméből oly lapokat írhatott, melyek már-már az evangéliumok lapjai közé kívánkoznak. (…) Keresztje, meghasonlottsága magasából átlátott korán és korunkon, mivel utoljára elkínzott szívéből még tellett a barátságra, a szeretetre, az önzetlen szeretetre."

Dukkon Ágnes

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Bahtyin, Mihail: *A szerző és a hős*. Ford.: Patkós Éva, Bp., 2004

Balassa Péter: *Fjodor Dosztojevszkij: A Karamazov testvérek* (műelemzés). In: *Huszonöt fontos orosz regény*. Bp., 1996, 88–100.

Bergyajev, Nyikolaj: *Dosztojevszkij világszemlélete* (1923). Bp., 1993
Dukkon Ágnes: *Arcok és álarcok. Dosztojevszij és Belinszkij*. Bp., 1992
Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuum válsága*. 2. átdolg. kiad. Bp., 1996
Fejér Ádám: *Raszkolnyikov, a humanista eszme áldozata*. Bp., 1989
Havasi Ágnes: *Dosztojevszkij szentjei. A pozitív szépségű hősök ortodox egyházi eredete*. Bp., 2008
Király Gyula: *Dosztojevszkij és az orosz próza*. Bp.,1983
Kroó Katalin: *Dosztojevszkij és az irodalmi hagyomány (Puskin, Gogol, Nyekraszov és a „naturális" ábrázolás)*. In: *Bevezetés a XIX. századi orosz irodalom történetébe II*. Bp., 2006, 433–461.
Sesztov, Lev: *Dosztojevszkij és Nietzsche*. Ford.: Patkós Éva, Bp., 1991
Török Endre: *A pokol körei, Az etikai megváltás irodalma, Az egyensúly felbomlása, „Istennel szemben soha sincs igazunk"* [Kierkegaardról és Dosztojevszkijről] In: uő: *Átragyogás. Az életmű foglalata*. Vál., szerk.: Havasi Ágnes és Reisinger János, Bp., 2008
Vatai László: *A szubjektív életérzés filozófiája. Dosztojevszkij*. Sárospatak, 1942; 2. és 3. kiad. Bp., 1944, 1993

8.

Alekszandr Vasziljevics Szuvorov

Alekszandr Vasziljevics Szuvorov
Ismeretlen festő alkotása

Neve már életében fogalommá vált, karizmatikus egyénisége a legyőzhetetlen hadvezér szimbóluma lett. Ez nem véletlen, mivel – az orosz hadtörténelemben példátlan módon – hatvanhárom csatát nyert meg, és egyszer sem szenvedett vereséget. Ez az átlagos termetű, szikár testalkatú, energikus, fáradtságot nem ismerő (napi két-három órát alvó), mélyen vallásos, jó humorérzékkel megáldott rendkívüli férfi a maga korában igazi különcnek számított: amikor gyalogolt, valójában futott, ha lovagolt, inkább ügetett, télvíz idején is vékony tiszti köpenyt viselt, hadjáratokban szívesen aludt szénán vagy szalmán, katonáival közös bográcsból ette a kását. Ezzel is magyarázható, hogy beosztottjai, tisztek és sorkatonák egyaránt tűzön-vízen át követték, sohasem hagyták cserben. Találóan írta saját magáról: „Harminckét alkalommal ért sérülés: kétszer csatában, hússzor a családi életemben és tízszer a cári udvarban."

Több mint kétszáz év telt el Alekszandr Szuvorov generalisszimusz halála óta, de az orosz közvélemény ma is legnagyobb személyiségei között tartja nyilván. Az *Oroszország neve* című többrészes műsor Szuvorovról szóló adásában Szergej Mironov, az Igazságos Oroszország Párt vezetője volt Szuvorov „szószólója", életútjának és hadvezéri tevékenységének ismertetője. Előadásában tárgyszerűen értékelte a legendás tábornok páratlan sikereit és az általa írt *A győzelem tudománya* című munkáját, amely ma is a legtöbb katonai akadémia tananyagának része.

Vitathatatlan, hogy Szuvorov megérdemli az utókor emberének elismerését, nagyrabecsülését. Több mint ötvenéves katonai szolgálata alatt hősiesen harcolt Oroszország minden ellenségével: a poroszokkal, a törökökkel, a tatárokkal, a lengyelekkel és a franciákkal. Döntő érdeme volt a Krím területének Oroszországhoz való csatolásában (1783), a kubányi védelmi rendszer kiépítésében, a két törökellenes háború győzelmeiben. Vakmerőségére jellemző, hogy 1773 májusában az orosz főparancsnokság engedélye nélkül foglalta el Turtukaj erődjét, amiért a hadbíróság halálra ítélte, de II. Katalin megkegyelmezett neki. Döntését így indokolta: „A győzteseket nem szokták elítélni!" A cárnő kedvelte Szuvorovot, és társaságban „az én kis tábornokom"-nak nevezte. Vele ellentét-

ben I. Pál viszont nem szívelte a zseniális hadvezért, aki határozottan fellépett a porosz mintájú uniformis bevezetése ellen. Többször kinyilvánította: „A rizspor nem lőpor, a hajfonat nem oldalfegyver, én meg nem vagyok német, hanem született orosz."

Ne csodálkozzunk azon, hogy a cár Szuvorovot már 1796-ban vidéki birtokára száműzte. 1799-ben azonban – I. Ferenc osztrák császár kérésére – mégis őt nevezte ki az Észak-Itáliába és Svájcba vonuló szövetséges hadak fővezérévé. A „szemmérték, gyorsaság és előrenyomulás" elvét valló, hetvenedik életévében járó hadvezér sorozatos győzelmeket aratott, és csak akkor kényszerült visszavonulni csapataival, amikor az osztrákok cserbenhagyták, I. Pál pedig visszarendelte Pétervárra. Hőstetteiért a cár az „Itália fenséges hercege" címet adományozta neki, és generalisszimusszá nevezte ki legjobb tábornokát, aki néhány hónap múlva távozott az élők sorából. A pétervári Alekszandr Nyevszkij-kolostorban helyezték örök nyugalomra, ahol síremlékére – puritán mentalitására utalva – csak ennyit írtak: „Itt nyugszik Szuvorov". Minden túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a korabeli orosz hadvezérek közül a legjobb volt. Furcsa lenne ugyanakkor humanistának nevezni, mint ahogyan néhányan teszik, hiszen parancsot teljesítő katona volt, aki hűségesen szolgálta az orosz birodalom érdekeit.

Alacsony származás – rangos elődök

A 18. században az orosz birodalom (I. Pétertől I. Pálig) kétségtelenül európai nagyhatalommá vált, amelynek gazdasági teljesítőképessége és katonai ereje ugrásszerűen megnövekedett. Nem túlzott II. Katalin (1762–96) cárnő, amikor azt állította, hogy Európában immár egyetlen ágyút sem süthetnek el az orosz uralkodó tudta és beleegyezése nélkül.

Az orosz történelem ezen korszaka számos katonai tehetséggel büszkélkedhetett, olyanokkal mint Pjotr Rumjancev, Grigorij Potyomkin, Nyikolaj Repnyin, Vaszilij Dolgorukij, Mihail Kamenszkij, ám mindannyiuk közül kiemelkedett Alekszandr Szuvorov, aki 1730. november 24-én született Moszkvában. Valószínűnek látszik, hogy vidéki kisnemesi családból származott, őseit ugyanis a szolgáló birtokosok között említik a 17. századi kormányszéki iratok. A moszkvai cárság idején a Szuvorov családból származó bojárfiak nem szereztek maguknak magas

rangot. Kivételnek tekinthető Mihail Ivanovics Szuvorov, aki részt vett 1544-ben a kazanyi hadjáratban mint az ezred jobbszárnyának negyedik vajdája, és 1549-ben a svédek elleni háborúban a központi ezred harmadik vajdája volt. A *mesztnyicsesztvo* (a bojár dumában elfoglalt méltóság- és rangsorrend) 1682-es eltörlése után készített családfájukban a Szuvorovok azt állították, hogy egy bizonyos Szuvor nevű német előkelőségtől származnak, aki Svédországból 1622-ben érkezett orosz földre, és állt be Mihail Romanov cár szolgálatába. Ez az állítás azonban nem tűnik meggyőzőnek, mivel a Szuvorovok elődei valójában színtiszta oroszok. A *szuvorij* szó ugyanis tájnyelvi változata a *szurovij* (rideg, zord) melléknévnek, amint ezt a nyelvész Vlagyimir Dal feljegyezte gyűjtésében.

Alekszandr Szuvorov nagyapjáról közismert, hogy a 17–18. század fordulóján Nagy Péter kedvenc alakulatánál, a Preobrazsenszkij-gárdaezredben szolgált, főírnoki beosztásban. A későbbi generalisszimusz atyja, Vaszilij Ivanovics, aki a reformer cár keresztfia volt, közlegényként kezdte katonai pályafutását ugyanebben az ezredben, és innen vette magához tisztiszolgának I. Péter. Ez az esemény döntő szerepet játszott abban, hogy a Szuvorovok bekerültek a birodalom új elitjébe. Vaszilij Ivanovics felemelkedését – és közvetve fia sorsát is – a cár második felesége, I. Katalin (1725–27) személyes jóindulata is segítette. Karrierje szempontjából fontos lehetett az, hogy fiatal tisztként Jevdokija Fedoszejevna Manukovát, egy magas rangú állami főhivatalnok, a nemesi örökbirtokok adományozását felügyelő Votcsina Kollégium helyettes vezetőjének leányát vette feleségül. Anna Ivanovna cárnő mindenható kegyence, Ernst Bühren (oroszosan Biron) országlása idején az idősebb Szuvorov továbbra is a Preobrazsenszkij-gárdaezredben szolgált, majd 1738-ban katonai ügyész lett, feladatot kapott Dolgorukij, a kegyvesztett herceg ügyének kivizsgálásában. Karrierje akkor kezdett ismét meredeken felfelé ívelni, amikor Nagy Péter cár leánya, I. Erzsébet lépett a trónra (1741–61). 1751-ben kinevezték a Szenátus ügyészévé, két év múlva pedig előléptették vezérőrnaggyá. Vaszilij Szuvorov aktívan részt vett II. Katalin hatalomra juttatásában: ő vezette azt a huszárosztagot, amelyik 1762. június 28-án lefegyverezte III. Péter holsteini gárdistáit. Pályafutását altábornagyként és a Haditanács tagjaként fejezte be.

Felfelé a ranglétrán

Vaszilij Ivanovics egy új korszak képviselőjének tekinthető, akinek műveltsége nagy hatást gyakorolt fia szellemi fejlődésére. Az ifjú Szuvorov szabad idejében szívesen tartózkodott apja könyvtárában, ahol elsősorban a katonai szakirodalmat tanulmányozta. Előszeretettel forgatta Plutarkhosz és Caesar írásait, s hamarosan olyan kiváló hadvezérek lettek a példaképei, mint Montecuccoli, Condé, Turenne és XII. Károly svéd király. Már fiatalkorában megmutatkozott rendkívüli nyelvtehetsége: eredményesen sajátította el a francia, az olasz és a német nyelvet, később pedig lengyelül és törökül is megtanult.

Az ifjút – gyenge fizikuma miatt – apja polgári pályára szánta, de az 1741-ben náluk vendégeskedő Hannibál tábornok (Puskin dédapja) javaslatára a következő évben, 1742. október 23-án a Szemjonovi-gárdaezredhez kérték felvételét, amelynek parancsnoka Sztyepan Aprakszin gróf (a Nagy Péter korabeli híres tengernagy fia, a későbbi hétéves háborúban az orosz seregek főparancsnoka) volt. Ténylegesen azonban csak 1745-ben került be a gárdaezredbe, ahol kimagasló szorgalmával tűnt ki, s mindvégig nagy gondot fordított a permanens önképzésre, elsősorban történelmi és irodalmi művek tanulmányozására. Ezen nem csodálkozhatunk, mivel a korabeli nemesi gárdaezredek a tisztképzők funkcióját is betöltötték, nemcsak katonai szakképzettséget, hanem magas kulturális műveltséget is nyújtottak. A fiatal tisztjelöltet, gyenge testi felépítése ellenére, elöljárói és bajtársai is nagyra becsülték kitartásáért, szívósságáért, energikus és gyors helyzetfelismerő képességéért. Szuvorov később szívesen emlékezett vissza ezekre az évekre, különösen arra az esetre, amikor egy alkalommal, őrség idején I. Erzsébet cárnő egy ezüstrubelt akart ajándékozni neki. Szuvorov – ismerve a szolgálati szabályzat idevonatkozó paragrafusait – nem fogadta el a pénzt, mire az uralkodónő a földre dobta az érmét. Az ifjú tisztjelölt a szolgálat befejezése után boldogan vette fel a pénzt, és később is büszkén őrizte.

A katonai ranglétrán való viszonylag lassú feljutását jelzi, hogy 1747. április 25-én káplár, 1749. december 22-én szakaszvezető, 1751. június 8-án őrmester lett, 1754. április 15-én, 24 éves korában pedig megkapta a zászlósi (első tiszti) rangfokozatot. Szuvorov mérsékelt előrehaladása minden bizonnyal a háborús események hiányával magyarázható, mivel 26 éves koráig nem nyílt lehetősége arra, hogy a gyakorlat-

ban is bizonyítsa rendkívüli képességeit és parancsnoki erényeit. 1754. április 25-én az ingermanlandi gyalogezredhez került beosztott tisztként, majd 1756. január 17-én századossá, október 28-án pedig őrnaggyá nevezték ki.

Az 1756–63. évi hétéves háború első esztendejében Buturlin herceg alakulatához helyezték, majd 1758-ban – immár alezredesként – Memel erődjének parancsnoka lett. Az 1759–60-as éveket Sziléziában és Pomerániában töltötte egységével, előbb Nyikolaj Volkonszkij herceg, majd Fermor tábornok parancsnoksága alatt. Szuvorov is részt vett az 1759. augusztus 1-jei Kunersdorf melletti véres ütközetben, amelyben az orosz és osztrák csapatok győzelmet arattak II. Frigyes felett. Ennek ellenére jól látta a szövetséges hadvezetés fogyatékosságait, mivel úgy ítélte meg, hogy Szaltikov gróf és Daun osztrák tábornok tétovázó, lassú hadmozdulatai mentették meg a porosz királyt a teljes katasztrófától. Bizonyára nem volt véletlen, hogy Szaltikov leváltása után a sokkal határozottabb és energikusabb Buturlin herceg került az orosz hadvezetés élére. Ekkor, 1761 szeptemberében, Szuvorovot Fermor tábornoktól Berg vezérőrnagyhoz irányították át. Ebben az évben Boroszló (Wrocław), Reichenbach, Liegnitz, Landsberg, Schweidnitz és Neugarten települések jelezték alakulata, a tveri dragonyosezred útvonalát.

Az osztrák–orosz szövetséges egységek sorozatos győzelmei Poroszország teljes katonai vereségét vetítették előre, ám az I. Erzsébet halála (1761. december 25.) után trónra kerülő unokaöccse, III. Péter (eredeti nevén: Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp herceg) – aki nyíltan hirdette, hogy szívesebben lenne II. Frigyes tisztje, mint orosz cár – poroszbarát politikája gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. A katonai események további menetén az sem módosított érdemben, hogy a nemesi gárdaezredek – miután Ropsában meggyilkolták az uralkodót – 1762. június 28-án II. Katalin anhalt-zerbsti hercegnőt emelték trónra, és az uralkodónő 1763-ban aláírta II. Frigyessel a hubertusburgi békemegállapodást.

Szuvorovot 1762-ben léptették elő ezredessé, és 1763. április 6-án a szuzdali gyalogezred parancsnokává nevezték ki. Ezredéből néhány évi munkája nyomán „mintaalakulatot" szervezett. Itt állította össze *Ezredutasítás* című kéziratát. A kiképzés során döntő fontosságúnak tartotta alakulata fegyelmének, bátorságának, harckészségének és ütőképességének állandó növelését, ezért szinte mindennaposak voltak a sokoldalú

gyakorlatozások, hosszú és fárasztó menetelések, lő- és terepgyakorlatok, különböző akadályok leküzdése, éjszakai riadóztatások, az oszlopharcászat elsajátítását szolgáló manőverek. A szüntelen gyakorlatozásoknak nem kis szerepük volt a katonák önbizalmának fejlesztésében, a félelem leküzdésében, a rendíthetetlen bátorságra nevelésben, az erőnlét és az állóképesség fokozásában.

A lengyel konföderalisták szétzúzása

Szuvorovot 1768-ban a szuzdali ezrednél érte a hír: kitört az orosz–török háború, és készülőben van egy újabb orosz–lengyel konfrontáció is. Az utóbbihoz az ürügyet az szolgáltatta, hogy cári katonai egységeket vetettek be az úgynevezett bari konföderalisták ellen. A lengyel államot ugyanis nemesi anarchia, belső gyengeség és széthúzás jellemezte, ami kiváltotta a szomszéd nagyhatalmak (Oroszország, Poroszország és Ausztria) osztozkodási vágyát, mohóságát. A cárizmus hódító-területszerző politikájával szembeszegülő Pulawsky fivérek és Krasinski gróf vezetésével a lengyel felkelők a török határ közelében fekvő Barban – Franciaország támogatását élvezve – 1768. február 29-én kikiáltották az oroszellenes konföderációt, és ezt követően II. Katalin katonai egységeket küldött a leverésükre.

Szuvorovot 1768. szeptember 22-én brigadérossá nevezték ki, és 1769 februárjában közölték vele, hogy a lengyelországi hadjáratra haladéktalanul induljon Szmolenszk alá Nummers tábornok parancsnoksága alatt. A tábornok négy gyalog- és két lovasezredet irányított, Szuvorov pedig négy zászlóaljjal és két lovasszázaddal az élcsapatot alkotta, így haladtak az Orsa–Minszk útvonalon Varsó felé.

A lengyelországi hadjárat Szuvorov számára hadviselési elveinek és módszereinek első nagy gyakorlati próbája volt. A 850 verszt (907 km) távolságot harminc nap alatt tette meg egységével, és mindössze hat katonája betegedett meg. Minszktől két hadoszlopra osztotta alakulatát, és onnan Varsóig az út tizenkét napig tartott. Az egyik oszlop 560 verszt (597 km), a másik 600 verszt (640 km) menettávolságot teljesített. Orehow falu mellett (Brescttől 70 versztre) értesült Szuvorov arról, hogy Kotlubowsky marsall nyolcezer felkelővel közeledik a Visztula mentén, és egységével eléjük indult. Az ütközetben a lengyelek négy rohamot

vezettek, Szuvorov mégis megfutamította őket. Helytállásáért 1770. január 1-jén – negyvenéves korában – vezérőrnaggyá nevezték ki, és még az év szeptember 30-án megkapta a Szent Anna-rendet is.

Szuvorov 1771. február 16–17-én elfoglalta Rahow erődjét, majd május elején a tineci kolostor mellett (a Visztulához közel) fényes győzelmet aratott a lengyelek felett. Ezután a Krakkótól nem messze lévő Landskoronához vonult, és május 10-én – fél óra alatt – 3500 főnyi alakulatával szétverte a helyőrséget védő erőket.

A konföderalisták nagy örömére, 1771. augusztus 30-án Oginsky gróf, litván hetman bejelentette, hogy csatlakozik a felkelőkhöz, és három-négyezer főnyi hadával támadást indított az orosz csapatok ellen. Szuvorov, elégedetlen lévén felettesei (Krecsetnyikov és Weimarn, majd Bibikov tábornokok) tétovázó, várakozó magatartásával, elhagyta Lublint, és a szeptember 6-án Breszthez érő hetman elé vonult. Nem messze a várostól Szuvorov 822 főnyi különítményével az éjszaka leple alatt rajtaütött a hetman egyik hadoszlopán, szétverte, a még menekülni próbálókat pedig a kozákok üldözése könyörtelenül felmorzsolta. A váratlan vereséggel a konföderalisták utolsó reményüket is elvesztették. A győzelemről Szuvorov szeptember 13-án készített jelentést Bibikov tábornoknak, akinek javaslatára december 20-án Alekszandr Nyevszkij-renddel tüntették ki.

A törökök „réme", Pugacsov legyőzője

Szuvorovot 1773. április 4-étől – az orosz–török háború idején – az 1. orosz hadseregbe, Szaltikov gróf hadosztályához osztották be. Irányítása alá helyezték az asztraháni lövészezredet és ötszáz válogatott doni kozákot, összesen mintegy 2300 főt. Május 9-én ért egységével a Duna melletti Turtukaj erődjéhez, amelyet négyezer török katona védett. Szuvorov seregével éjszaka csónakokban átkelt a folyón, majd az erőd környéki magaslatok elfoglalása után a nehéztüzérséggel lövetni kezdte a falakat. Véres közelharc bontakozott ki, amelyben maga Szuvorov is megsebesült (egy török lövedék szilánkja a jobb lábát érte), és a változó sikerű küzdelem után végül is a feleannyi orosz katona megadásra kényszerítette a törököket, akik 1500 katonát, 16 ágyút, 6 zászlót, 30 hajót és 21 csónakot veszítettek. Július 30-án – az erőd bevételé-

ért – a győztes parancsnokot a Szent György-rend II. fokozatával tüntették ki.

1773. július 7-én Szuvorovot Grigorij Alekszandrovics Potyomkinhoz osztották be, az előző hónapban Kücsük-Kajnardzsi mellett elesett Weissman ezredes helyére. Szeptember 3-án éjszaka értesült arról, hogy Hirsovától 20 versztnyire mintegy tízezres török sereg (nagy része irreguláris könnyűlovas) tűnt fel. Alakulatával sáncokat ásatott, és fergeteges kartácstüzet zúdított mögülük a közeledő lovasságra, amelynek többsége odaveszett. A gyalogság megfutamítását könyörtelen üldözés követte, ennek ezerszáz török esett áldozatul.

Szuvorov 1773 novemberében Moszkvába utazott, ahol feleségül vette Varvara Prozorovszkaja hercegnőt (az ismert tábornok leányát), akitől két gyermeke, egy fiú és egy lány született. E házasság azonban aligha tekinthető boldognak, mivel tíz évvel később válással végződött. 1774 februárjának második felében tért vissza a hadsereghez, majd március 17-én – korábbi sorozatos győzelmeiért – altábornaggyá nevezték ki.

Ugyanezen év tavaszán értesült a pétervári hadvezetés arról, hogy Abdul Hamid személyében új uralkodó került a konstantinápolyi trónra, aki gyenge katonai vezető hírében állt. Szuvorov és a többi parancsnok tehát joggal tartotta ésszerűnek, hogy a további harcok színterét a Balkánra tegyék át. A terv megvalósításához azonnal hozzá is láttak. Szuvorov május 30-án indult el alakulatával, június 2-án Mihail Kamenszkij tábornok elfoglalta Bazardzsik erődjét, majd egyesített erőik Sumlához, június 8-án pedig Kozludzsához értek, ahol Abdul Rezak pasa negyvenezres seregébe ütköztek. A nyolcezer orosz katona hősiesen védte ki a meg-megújuló török rohamokat, ám úgy látszott, hogy a túlerő mégiscsak felülkerekedik. Hirtelen azonban hatalmas zápor zúdult a csatatérre, amelytől az oroszok – Szuvorov szavai szerint – felfrissültek, a törökök hosszú ruhája viszont átázott, s ez igencsak visszavetette őket a mozgásban és a támadásban. Váratlanul Mecsebelov herceg is a fáradni látszó oroszok segítségére sietett két friss ezreddel – fényes győzelmet arattak. Szuvorov kozludzsai diadalának nagy szerepe volt abban, hogy hatévi háborúzás után a törökök 1774. július 10-én a kücsük-kajnardzsi béke megkötésére kényszerültek, amelynek értelmében a krími, a kubányi és más tatár törzsek függetlenek lettek Törökországtól, Oroszország pedig megkapta a Krím félszigeten Kercs és Jenikale erődjeit, a Dnyeper torkolatánál Kinburnt, a Bug és a Dnyeper közötti földeket, Azov és

Kubány vidékét, valamint Nagy- és Kis-Kabardiát. A győztes orosz birodalom jogot kapott Azov megerősítésére, továbbá Törökország megengedte, hogy az orosz kereskedelmi hajók szabadon áthaladhassanak a tengerszorosokon. A szultán elismerte Oroszország védnökségét Havasalföld és Moldva felett, és vállalta négy és fél millió rubel hadisarc fizetését. A kücsük-kajnardzsi béke tehát fekete-tengeri nagyhatalommá tette Oroszországot, s a birodalom megerősítette pozícióit a Kaukázuson túli területen és a Balkánon is.

A kozludzsai győzelem után Szuvorov Bukarestbe utazott volna gyógykezeltetni magát, ám parancsot kapott, hogy fojtsa el az 1773–75. évi, Jemelján Pugacsov vezette paraszttháború maradványait az Urálon túli területeken. Augusztus 24-én indult el az Ulohovo–Arzamasz–Penza–Szaratov útvonalon, szeptember 12-én ért Malaja Uzenyhez. Ott értesült arról, hogy mintegy ötven versztre tőle a gazdag kozákság elfogta és kiszolgáltatta a cári büntetőexpedíciónak Pugacsovot. Egységével Szuvorov később Szimbirszkig kísérte a fogoly Pugacsovot és tizenkét éves fiát, s ott adta át őket október 1-jén Pjotr Panyin grófnak.

A Krím annektálása

1775 nyarán Oroszország szempontjából cseppet sem érdektelen dolgok történtek a világban, köztük az, hogy a krími tatárok Sahin Girej helyett – akit a pétervári udvar 1771-től erősen támogatott – Devlet Girejt kiáltották ki kánnak. II. Katalin 1776 júliusában expedíciós hadtestet indított útnak a Krím ellen Szuvorov apósa, Ivan Prozorovszkij herceg parancsnoksága alatt, 25 ezer katonával, akik november 1-jén Perekophoz értek. A hónap végén Szuvorov is utasítást kapott Grigorij Patyomkin hercegtől, a cárnő kegyencétől, hogy haladéktalanul utazzon a Krímbe.

November 26-án indult el Moszkvából, december 19-én érkezett meg, és 1777. január 17-étől – a beteg Prozorovszkij helyett – ideiglenesen a főparancsnoki tisztet is átvette. Márciusban erős offenzívát indított Devlet Girej kán erői ellen, amelyet követően a tatárok kénytelenek voltak elmenekülni az orosz csapatok elől. Szuvorov a nyarat Bahcsiszeráj közelében töltötte, ahol vele volt felesége és 1775 nyarán született kislányuk is.

1778 tavaszán Potyomkin a Kubány vidékére rendelte Szuvorovot,

az ott állomásozó hadtest parancsnokává nevezte ki, és azt a feladatot bízta rá: mindenáron akadályozza meg, hogy török deszantegységek szálljanak partra a Krím térségében. Szuvorov – a nogaj tatár törzsek sorozatos támadásai ellenére – több alkalommal is visszafordulásra kényszerítette a kikötni szándékozó török flottát: áprilisban Azovnál, június 15-én, július 17-én és szeptember 1-jén pedig az ahtiari öbölben, Szevasztopol közelében. E győzelmekért az uralkodónő saját, arannyal ékesített portréját ajándékozta a kiváló hadvezérnek.

A tatár lakosság orosz területekre való „áttelepítése" (deportálása) számos nehézségbe ütközött, és a fegyveres kényszer miatt állandó lázongások, elégedetlenkedések kísérték. Ennek ellenére Szuvorov szeptember végéig 31 ezer krími tatár „átköltöztetését" hajtotta végre 130 ezer rubeles költséggel, elsősorban a Berda és a Kalmiusz folyó közé, valamint a Szolena folyó és az Azovi-tenger partjához.

Törökország 1779. március 10-én megerősítette a kücsük-kajnardzsi konvenciót, és elismerte Sahin Girejt a krími tatárok kánjának. Szuvorov ezt követően csak hatezer katonát hagyott a Krímben Jenikale és Kercs védelmére, a többi alakulatot folyamatosan kivonta. Júliusban néhány hónapra ismét a családjához utazott, majd az év végétől Asztrahánba rendelték. Ott értesült arról, hogy december 24-én a briliánsokkal ékesített Alekszandr Nyevszkij-rendet adományozta neki a cárnő.

1782 tavaszán váratlanul érte az a hír, hogy a nogajok elűzték a Krímből Sahin Girejt, és helyette Batir Girejt választották meg kánnak a tatár előkelők. Június 28-án – II. Katalin trónra lépésének huszadik évfordulója alkalmával –, az áttelepítési tárgyalásokkal egy időben, a krími hadtest parancsnokaként Szuvorov nagy ünnepséget rendezett a meghívott nogajok (körülbelül hatezer személy) számára. Az esemény június 29-én, Pál trónörökös neve napján, majd 30-án is folytatódott, s ezalatt hozzávetőleg száz ökröt és nyolcszáz bárányt fogyasztottak el. Minthogy a tárgyalások nem vezettek eredményre, az orosz hatóságok végül letartóztatták Batir és Arszlán Girejt, majd katonai erővel hozzáfogtak ahhoz, hogy a nogajokat az Urál vidékére telepítsék át. Az ellenállók körében a kozákok nagy mészárlást végeztek, mire a kétségbeesett tatárok megölték feleségüket és gyermekeiket, s a Kubány vidékére menekültek.

Szeptember 19-én Szuvorov a nogajok üldözésére expedíciós hadtestet indított, amely tíz éjszaka alatt százharminc versztet tett meg. Szeptember 29-én utolérte a tatárokat, majd – átkelve a Kubány folyón –

Kermencsik környékén bekerítette őket. Az ütközet után tízversztnyi körzetben négyezer tatár halott borította a mezőt. Minthogy falvaikat az oroszok felgyújtották, a tatárok egy része Törökországba menekült, másik része – Musza bej irányításával – Oroszországban maradt, majd Sahin Girej kánnal együtt 1784 tavaszán áttelepült Voronyezs környékére. Szuvorov a nogajok feletti győzelméért a Szent Vlagyimir-rend I. fokozatát kapta a cárnőtől.

Az izmaili hős

1787 nyarán újabb orosz–török háború robbant ki, és az ultimátum átvétele után a cári hadvezetés nyomban mozgósította az I. (jekatyerinoszlavi) hadsereget (75-80 ezer fő, 308 ágyú) Grigorij Potyomkin, továbbá a II. (ukrán) hadsereget (35-40 ezer fő, 95 ágyú) Pjotr Rumjancev gróf parancsnokságával. Megerősítették a krími és a kubányi hadtesteket, ezáltal létszámuk elérte a 25-30 ezer katonát. A háborúban (1787–91) Oroszország oldalán hadba lépett Ausztria is, de az osztrák csapatok szinte mindvégig passzívak maradtak, és a hadműveletek egész súlya az orosz hadseregre nehezedett.

A háború első fontosabb eseménye Kinburn (ma Ukrajna, Nyikolajev megye) erődjének ostroma volt, miután a török flotta (9 sorhajó, 8 fregatt, 18 egyéb hajó) Haszán kapudán pasa (tengernagy) parancsnoksága alatt megérkezett Várnából. A flotta ötezer főnyi deszantot tett partra, de az ostrom szeptember 14-től eredménytelenül folyt, mivel Szuvorov négyezer főnyi katonaságával egymás után védte ki az ellenséges támadásokat. Az októberi döntő roham idején a támadók komoly veréséget szenvedtek (4500 halott és súlyos sebesült), de a hajókról leadott ágyútűz a védők körében is sok kárt tett (438 halott). Egy újabb deszant sikertelen partraszállása után, október 2-án a török flotta kénytelen volt elvonulni. Szuvorovot helytállásáért a Szent András-érdemrenddel tüntették ki.

Az 1788-as év eseményeinek középpontjában Ocsakov török erődjének blokádja, illetve bevétele állt. 1788 májusában mozgósították a jekatyerinoszlavi és az ukrajnai hadsereget, valamint a fekete-tengeri orosz flottát. Júniusban Potyomkin az 50 ezres főseregggel a szárazföld felől lezárta Ocsakovot. Időközben június 7-én, 17-én és 18-án a török flot-

ta több ízben is sikertelenül támadta az orosz tengeri erőket. A harcok során a törökök 32 hajót veszítettek, 6 pedig fogságba került. Haszán kapudán pasa újabb 17 sorhajót, 8 fregattot és 24 kisebb hajót küldött Ocsakov felmentésére. Potyomkin ekkor parancsot adott Nyikolaj Vojnovics admirálisnak, hogy próbálja megállítani a török flotta előrenyomulását. Ő azonban módfelett határozatlanul intézkedett, és csak november 4-én indult el Rumélia partjaihoz, hogy elvonja Ocsakov védelmétől az ellenséges flottát. Miután ez megtörtént, 1788 decemberében kerülhetett sor az erődítmény ostromának döntő szakaszára, hiszen Haszán pasa hajóinak gyilkos ágyútüze immár nem zavarta a rohamra induló orosz katonákat. A december 6-án kezdődő döntő rohamban különösen a szárnyakon harcolók, Nyikolaj Repnyin herceg, valamint Alekszandr Szamojlov tábornok alakulatai tűntek ki, amelyek halálmegvető bátorságukkal vívták ki a győzelmet. Ocsakov elestét 9510 török halott, 4000 fogoly és 310 zsákmányolt ágyú jelezte. Az orosz veszteség 956 halott és 1829 sebesült volt.

1788 májusában Franz Coburg herceg osztrák csapatai is megérkeztek a hadszíntérre, de a szövetséges alakulatok hadműveletei nem sok sikerrel jártak Moldáviában és Havasalföldön, sőt decemberben Wenzel Anton Kaunitz kancellár levélben tájékoztatta a cári udvart arról, hogy Ausztria a háború beszüntetését kívánja, a fokozódó porosz–osztrák ellentétekre hivatkozva. Mindezek ellenére a következő esztendő is fényes orosz győzelmeket eredményezett, hiszen június 21-én Coburg és Szuvorov szövetséges csapatai Focşani mellett (a Szeret folyónál) megtámadták a megerősített török tábort, és súlyos vereséget mértek rá. Az 1789-es év döntő győzelmét a szövetségesek a Rimnik (Rimnicul) folyó mellett aratták szeptember 11-én, amikor az osztrákok és Szuvorov megütköztek az ellenséggel. Az összecsapásban Szuvorov alakulata győzött, ezután Coburg segítségére sietett, és közösen szorították vissza a négyszeres túlerőben lévő törököket. A menekülők közül sokan fulladtak a megduzzadt Rimnik folyóba, és az egykor közel százezres seregből csak 15 ezren jutottak el Brailába. II. József császár 1789. augusztus 13-án saját portréját küldte el Szuvorovnak a szövetséges katonai akciók sikeréért, majd október 9-én birodalmi grófi címet adományozott neki. Október 3-án II. Katalin is grófi címmel (Szuvorov-Rimnyikszkij), valamint a Szent György-rend I. fokozatával tüntette ki, majd október 15-én utódait az „örökös nemesség” jogával ruházta fel.

Az év során az orosz csapatok – Potyomkin herceg fővezérletével – további győzelmeket arattak Bengyeri, Akkerman (Belogorod) és Hadzsibej (Odessza) erődjeinél, amelyek helyőrsége katasztrofális vereséget szenvedett. 1790-ben azonban Anglia és Poroszország ellenséges magatartása súlyosan megnehezítette Oroszország helyzetét. Január 19-én ugyanis Poroszország szövetséget kötött Törökországgal, és megállapodásuk szerint III. Szelim szultán (1789–1807) – seregeinek győzelme esetén – visszakapta volna a Krím félszigetet, a poroszok pedig jogot tarthattak Danzig (Gdańsk) területére. A cári kormányzat mégis viszonylag szerencsés helyzetben volt, mivel a nyugat-európai államok figyelmét alaposan elvonták a francia forradalom eseményei.

Oroszország 1790. augusztus 3-án békét kötött Svédországgal, és ezzel befejeződött az 1788-tól tartó katonai konfliktus. Váratlanul érte viszont II. Katalint, hogy a II. József halála, 1790. február 20. után trónra kerülő új uralkodó, II. Lipót szeptember 19-én békét kötött Törökországgal. Ezt követően Potyomkin ugyancsak megállapodást javasolt a Portának, de az, Anglia és Poroszország nyomására, nem volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni. Az orosz hadvezetés ekkor újabb aktív katonai hadműveletekbe kezdett a Duna bal partján, nagy gondot okozott azonban Izmail erődje. A francia és német hadmérnökök által megerősített Izmailt 12 kilométernyi sánc, 7 hatalmas bástya, 265 ágyú és 35 ezres helyőrség védte. A magas sáncokkal és mély árokrendszerrel körülvett erődítmény elfoglalására Potyomkin 31 ezer katonát, 600 ágyút és az úgynevezett limáni flottát – Ivan Gudovics és a nápolyi születésű, spanyol származású José de Ribas (oroszosan Joszif Mihajlovics Deribasz) tengernagy parancsnoksága alatt – küldte. Az első roham november 23-án és 24-én sikertelennek bizonyult, ezért 25-én Potyomkin Szuvorovot nevezte ki főparancsnokká, és egyben Deribasz flottáját is az irányítása alá rendelte. Szuvorov december 2-án érkezett Izmailhoz, és energikus intézkedései nyomán 7-ére a csapatok felkészültek az ostromra. Ezt követően felszólította az erőd parancsnokát, Mehmed pasát a vár átadására, de a török vezér elutasította az ajánlatot. Az orosz hadvezetés december 9-én tanácskozást tartott, és kidolgozta az ütközet részletes tervét. A döntő rohamra 11-én került sor, miután az erőd sáncait és falait Deribasz hajóinak, valamint a parti ütegeknek az ágyútüze alaposan megrongálta. Az ostromlók keleti szárnyát Alekszandr Szamojlov, a

nyugatit Grigorij Potyomkin vezette, a Duna felőli hadmozdulatokat pedig Deribasz irányította.

A döntő roham idején – hajnali öttől déli egy óráig – Alekszandr Szuvorov, Mihail Kutuzov, Vlagyimir Lvov, Matvej Platov, Jevgenyij Markov és Nyikolaj Arszenyev tábornok katonái fáradhatatlanul rohamozták a meredek falakat, amelyeket az iszlám fanatikus harcosai utolsó leheletükig védelmeztek. Csak délutánra sikerült felszámolni a védők utolsó ellenállását, majd a győztesek birtokukba vették az erődöt. A törökök 26 ezer katonájukat vesztették el, majd a 9 ezer fogolyból másnap további kétezer belehalt sérüléseibe. Az ostromlók kezére került 265 ágyú, 3000 pud (49 200 kg) lőpor, 20 ezer lövedék, 345 zászló, 42 kisebb hajó, 10 millió piaszter zsoldpénz, valamint számottevő értékű arany- és ezüsttárgyak, ékszerek. Szuvorov serege 64 tisztet és 1815 közkatonát vesztett, 253 tiszt és 2445 sorkatona sebesült meg.

Izmail bevétele Szuvorov legnagyobb katonai diadala, mint ő maga írta: „Ocsakov elfoglalása ehhez képest csak játék volt." II. Katalin is elragadtatással nyilatkozott az ostromlók hősiességéről, helytállásáról, Szuvorovot pedig tábornaggyá nevezte ki, és 1791 márciusában külön érmét veretett az „izmaili hős" portréjával, amelyet elismerő oklevél kíséretében személyesen nyújtott át neki.

Az 1787–91-es háborút lezáró iaşi-i béke Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét a Bug folyótól a Dnyeszterig. A szerződésben a Porta elismerte a kücsük-kajnardzsi békefeltételeket, lemondott Grúziáról, kötelezte magát arra, hogy betartja a megállapodás pontjait a dunai fejedelemségeket illetően, és lemondott Ocsakov erődjéről. A béke értelmében a Fekete-tenger egész északi partvidékének megszerzése erősítette Oroszország stratégiai helyzetét, új tengeri utakat nyitott meg előtte, és elősegítette Novorosszija területeinek benépesítését és gazdasági hasznosítását.

Lengyelország újabb felosztásai

A tábornagy 1791. január 8-ától a finn határon teljesített szolgálatot. Ott értesült az újabb lengyelországi eseményekről, köztük arról, hogy a nemesi-polgári ellenzék reformprogramjának képviselői – Hugo Kołłątaj, Felix Potocki, Stanisław Malachowski és Adam Kazimierz Czartoryski – 1791. május 3-án új alkotmányt fogadtattak el az ország-

gyűléssel a mágnások hatalmának gyengítésére és a feudális anarchia felszámolására. Ennek következményeképpen eltörölték a szabad királyválasztás jogát, a „liberum veto" elvét, betiltották a nemesi konföderációkat, megszilárdították a központi királyi hatalmat, és a hadsereg létszámát 100 ezer főre növelték. A lengyel mágnások azonban az alkotmány határozatai ellen zendülést robbantottak ki, és létrehozták a targowicei konföderációt, amelyet II. Katalin is támogatott.

Lengyelország második felosztására 1793. január 23-án került sor, amelynek értelmében Belorussziát és a jobb parti Ukrajnát Oroszországhoz, Nagy-Lengyelország egy részét, Toruńt és Gdańskot pedig Poroszországhoz csatolták. Ekkor Tadeusz Kościuszko (1746–1817) vezetésével – aki kiváló hadmérnök hírében állt, és hét esztendeig harcolt az észak-amerikai gyarmatok felszabadító háborújában, tábornoki rangot szerezve – a lengyel függetlenség védelmére megmozdultak a hazafias erők. Hazatérte után Kościuszko 1792-ben részt vett a targowicei konföderalisták elleni harcokban, majd 1794 tavaszán fegyveres felkelésre szólította fel a nemeseket és a parasztokat egyaránt, az utóbbiaknak szabad költözködési jogot ígért.

1794 májusában a porosz hadsereg benyomult Lengyelországba, és június 15-én elfoglalta Krakkót. Az orosz csapatok – Szuvorov irányításával, a poroszokkal közösen – ostrom alá vették Varsót, majd október 10-én Maciejowice mellett a cári egységek döntő győzelmet arattak a lengyel felkelők felett. Az ütközetben Kościuszko súlyosan megsebesült, és eszméletlen állapotban fogságba került. November elején a cári csapatok bevették Varsót is, majd 1795-ben Lengyelország harmadik felosztása következett: a poroszok megkapták az ország fővárosát és a lengyel földek nagy részét, az osztrákok Krakkó és Lublin környékét, az oroszok Belorusszia és Ukrajna nyugati részét, továbbá litvániai területeket és Kurlandot. A cárnő a sikeres lengyelországi hadműveletekért gyémántokkal ékesített kardot és tábornoki szalagot adományozott Szuvorovnak.

A győzelem tudománya

A hadvezér 1796-ban fejezte be *A győzelem tudománya* című kéziratos munkáját, amelyben összefoglalta addigi tapasztalatait a hadviselés lényegéről. Aligha lehetett volna nála illetékesebb szerző e témában, hi-

szen katonai pályafutása során sohasem szenvedett vereséget, és két kivételtől eltekintve mindig nagy katonai létszámfölényben lévő ellenséget vert szét. A győzelem feltételeit – öt évtizedes katonai tapasztalataira hivatkozva – tételszerűen fogalmazta meg. Számos, később is érvényes harcászati elvet találunk ezek között:

– a háborúban határozottan és merészen, az ellenség leggyengébb pontján kell támadni, mert az offenzíva nagy erkölcsi előny;

– az ellenséget gondosan fel kell deríteni, az adatok birtokában a lehető leggyorsabban kell dönteni, majd lendületes, meglepetésszerű támadással habozás nélkül szét kell zúzni;

– a vonalharcászat gátolja a lendületes manővereket, ezért a századok és zászlóaljak oszlopos menetét össze kell hangolni a szétszórt, úgynevezett csatárcsoportos harcrenddel;

– az ütközet során mindig döntő fontosságú, hogy legyen tartalékképzés;

– a hegyekben szemből, oldalról és hátulról egy időben kell támadni, leküzdhetetlen hegyvidék nincs;

– a vonalharcászat (az egész arcvonalon egyenlően elosztott erők) a kor viszonyai között nem megfelelő, ugyanis a főerőket a döntő irányokban együtt kell tartani, míg a mellékirányokat csak fedező-biztosító erőkkel kell megszállni;

– a főerőkkel – a döntő irányokban összpontosítva – elsősorban az ellenség centrumát kell szétzúzni; az ellenséget aktív és lendületes csapás után állandóan üldözni kell, továbbá az ütközetek kezdeti sikereit a végsőkig ki kell használni;

– a védelem legyen aktív, és mindig menjen át támadásba;

– a katonákat értelmesen kell nevelni, hogy mindig tudják, mit és miért tesznek.

A legyőzhetetlen

II. Katalin halála 1796-ban döntő változást hozott Szuvorov életében: I. Pál (1796–1801) uralkodása alatt kegyvesztett lett, amit jelez az is, hogy november 24-én a jekatyerinoszlavi hadosztály parancsnoka lett, december 17-étől pedig csak a szuzdali gyalogezred élére nevezték ki. I. Pál idején csupán egy alkalommal bíztak rá felelősségteljes vállalko-

zást, az 1799. évi itáliai és svájci hadjárat vezetését, a második európai – franciaellenes – koalíció periódusában.

A cár utasítása alapján Szuvorov 1799 márciusának elején indult el Pétervárról, majd Bécsen át az észak-itáliai hadszíntérre vezényelték át seregével. Az orosz főparancsnok, átkelve az Alpok nehezen járható hágóin, újabb győzelmeket ért el a franciák ellen, ugyanakkor – az ígért osztrák segítség elmaradása miatt – szeptember 26-án Massena tábornok szétverte Rimszkij-Korszakov hadtestét. Emiatt a következő napon Szuvorov kénytelen volt visszavonulni, hiszen mindössze húszezer katonával rendelkezett a nyolcvanötezer főnyi francia erőkkel szemben. Érthető, hogy az orosz katonai vezető körökben nagy felháborodást keltett Ausztria ingatag politikája, amelynek következtében a cári seregek válságos helyzetbe sodródtak idegen hadszíntéren.

A szövetséges katonai hadműveletekért a bécsi udvar 1799-ben Mária Terézia-renddel tüntette ki Szuvorovot. I. Pál augusztus 8-án hercegi címmel ruházta fel, majd október 28-án generalisszimusszá nevezte ki. November 9-én a Jeruzsálemi Szent János-érdemrenddel tüntették ki Pétervárott, 1800. január 21-én pedig a bajor fejedelemtől a megtisztelő Szent Hubertus-rendjelet kapta.

A számos kitüntetés, elismerés és megbecsülés, főleg pedig hadvezéri kiválósága ellenére a 18. század egyik legnagyobb hadvezére sohasem lett az orosz haderő főparancsnoka, sőt szinte mindvégig alárendelt helyzetben volt az orosz hadvezetésben. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy e tisztséget abban az időszakban – kevés kivételtől eltekintve – II. Katalin kegyencei vagy a cári udvarhoz közel álló, a hadtudományban kevésbé jártas arisztokraták töltötték be.

1800. május 6-án, 70 éves korában érte a halál a felvilágosodás századának egyik legnagyobb hadvezérét, aki – a világtörténelemben szinte egyedülállóan – sohasem szenvedett vereséget, győzelmek egész sorát aratta különböző hadszíntereken. Harcmódja nagymértékben eltért ellenfeleiétől, és ezzel rendkívül nagy hatást gyakorolt az egyetemes hadművészetre. Szuvorov érdeme mindenekelőtt abban rejlik, hogy ő volt az elméleti megalapozója és a gyakorlati alkalmazója a korabeli legtökéletesebb katonai rendszernek, amelyet a későbbi hadvezérek – köztük Bonaparte Napóleon – széleskörűen alkalmaztak.

V. Molnár László

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

V. Molnár László: *A. V. Szuvorov és „A győzelem tudománya" (A generalisszimusz halálának 200. évfordulójára)*. In: *Hadsereg és társadalom Oroszországban a XVII – XVIII. században*. Szerk.: Ágoston Magdolna, Szombathely, 2001, 77–93.

Beszkrovnij, L. G.: *Russzkaja armija i flot v XVIII veke*. Moszkva, 1958

Dokumenti A. V. Szuvorova. tom. I–IV. Szerk.: Mescserjakov, G. P., Moszkva, 1949–1953

Jepifanov, P. P. – Komarov, A. A.: *Vojennoje gyelo (Armija i flot)*. In: *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka*. Szerk.: Ribakov, A. B., Moszkva, 1987, 186–257.

Lopatyin, V. Sz.: *Szuvorov i Potyomkin*. Moszkva, 1992

Petrusevszkij, A. F.: *Generalisszimusz Szuvorov*, tom I–III. Szankt-Petyerburg, 1900

Rahmatullin, M. A.: *Generalisszimusz A. V. Szuvorov. Jego iszkussztvo pobezsdaty*. Isztorija SzSzSzR, 1980. Nº 5. 64–90.

Rumjancev, P. A. – Szuvorov, A. V. – Kutuzov, M. I.: *Dokumenti i matyeriali*. Kijev, 1974

Szuvorov, A. V.: *Nauka pobezsdaty*. Moszkva, 1980

Zolotarjov, V. A. – Mezsevics, V. A. – Szkorodumov, D. J.: *Vo szlavu otyecsesztva rosszijszkogo (Vojennaja isztorija Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka)*. Moszkva, 1983

9.

Dmitrij Ivanovics Mengyelejev

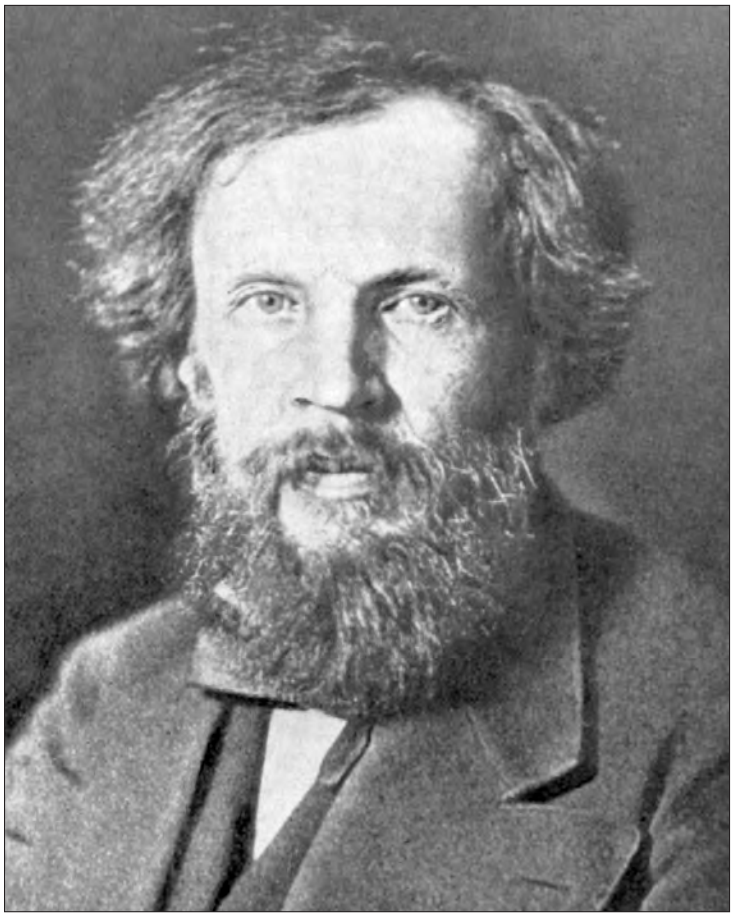

Dmitrij Ivanovics Mengyelejev
Portré az 1880-as évekből

Az *Oroszroszág neve* műsor szavazói kevés felfedezőt, feltalálót juttattak be Oroszország hősei közé, pedig Oroszország sok kiváló tudóst, kiváltképp természettudóst adott a világnak. Az egyetlen, aki a legjobb tizenkettőbe bekerült, Dmitrij Ivanovics Mengyelejev volt. Ezt igen nagyra kell értékelnünk, de azonnal felmerül a kérdés, hogy miért éppen Mengyelejev? Választhattak volna az orosz Nobel-díjasok közül is. Vannak azonban tudósok, akik akár megkapták e rangos díjat, akár nem, kiemelkednek még a legjobbak közül is. Ez bizony már egy igen szűk kör. Ezen elitklubhoz tartozik például Newton, Faraday, Pasteur, Mme. Curie vagy Einstein. E képzeletbeli Parnasszuson ott ül Dmitrij Ivanovics Mengyelejev, az elemek periódusos rendszerének megalkotója is.

Az *Oroszroszág neve* szavazói nagyjából tisztában voltak Mengyelejev munkásságával. Összefoglalóan így jellemzik: zseniális, enciklopédikus tudású ember, vegyész, fizikus, közgazdász, mérnök, geológus, meteorológus, léghajós, pedagógus. Jól tudott bőröndöket készíteni. Előkelő helyen szerepel az, hogy ő határozta meg a vodka ideális összetételét. Tudtak a kőolajjal kapcsolatos munkáiról, és a napfogyatkozás léggömbbel való megfigyelésének kockázatos kalandjáról. Azt is ismerték, hogy ő kezdeményezte a méterrendszer bevezetését hazájában. A füst nélküli lőpora szintén széles körben ismeretes, mint ahogy a hazai szénkitermelés és a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatos tanulmányai is. Megemlítik a nézők, hogy szenvedélyes dohányos volt, a második és harmadik ujja ennek következtében mindig sárga színű volt.

Az orosz tudósokról

Az következőkben felsorolunk néhány orosz tudóst, akiknek munkássága nem hiányozhat egyetlen komolyabb tudománytörténeti munkából sem. Nézzük először a Nobel-díjasokat! Ivan Petrovics Pavlov (orvosi Nobel-díj, 1904) neve széleskörűen ismert. Neki tanára volt Mengyelejev a szentpétervári egyetemen. 1908-ban kapott orvosi Nobel-díjat Ilja

Iljics Mecsnyikov zoológus. Nyikolaj Nyikolajevics Szemjonov 1956-ban a láncreakciók, robbanások elméletének kidolgozójaként részesült megosztott kémiai Nobel-díjban, majd jöttek a fizikusok, 1958-ban a Cserenkov-effektus felfedezéséért Pavel Alekszejevics Cserenkov, Ilja Mihajlovics Frank és Igor Jevgenyevics Tamm, 1962-ben Lev Davidovics Landau a kondenzált rendszerek elméletéért, 1964-ben Nyikolaj Gennagyijevics Baszov és Alekszandr Mihajlovics Prohorov a lézerért, majd 1978-ban Pjotr Leonyidovics Kapica kapott megosztott díjat a kis hőmérsékletű fizika területén elért eredményeiért. A Mengyelejevnél idősebb generációból kimagaslik Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711–65), akit a modern természettudomány egyik alapító atyjaként tartunk számon. (Ő a bővebb listába be is került a szavazatok alapján.) Ugyancsak kimagasló egyénisége az egyetemes tudománynak a matematikus Nyikolaj Ivanovics Lobacsevszkij (1792–1856). A nagy csillagok fénye ugyan elhalványítja a kisebbekét, akiknek csak közelítő teljességű számbavétele sem lehetséges e helyütt, de azért néhányukat megemlítjük. Mengyelejev kortársa volt a ruténium felfedezője: Karl Karlovics Klaus (1796–1864). Ő ugyan észtországi német volt, de az új elemet Oroszországról (Ruténia) nevezte el. Klaus a kazanyi egyetemen dolgozott, és feladata volt az uráli platinalelőhelyekkel kapcsolatos vegyészi munka. Nem szeretném kihagyni a sorból a matematikus-zseni Szofja (Szonya) Kovalevszkaját (1850–91), aki úgy kapott summa cum laude doktori fokozatot a göttingeni egyetemen, hogy sem Oroszországban, sem Németországban mint nőt nem engedték be az egyetem falai közé tanulni. Ő lett Európa első professzornője 1889-ben Svédországban, Stockholmban. Ami miatt Kovalevszkaja még érdekes a magyar olvasók számára az az, hogy – vélhetően családi legendáriumra alapozva – így írt: „Tudásvágyat ősömtől, Corvin Mátyástól… örököltem." Ugyanis a család neve Korvin-Krukovszkij (Krukovsky) volt, apja I. Miklós alatt tábornokként szolgált. Végezetül az atomkorszak néhány nagysága közül emlékezzünk meg Georgij Nyikolajevics Fljorovról, aki annak a dubnai csoportnak a vezetője volt, amelyik több transzfermium elemet állított elő. Ők javasolták a 104-es rendszámú elem névadójául a szovjet atomenergia-program vezetőjét, Igor Vasziljevics Kurcsatovot. A *kurcsatovium* elnevezést vagy 30 évig használták, főleg Európa keleti felén, de több nyugati országban is, azután 1994-ben a végleges névadáskor a *dubnium* névben egyeztek meg. Viszont ugyanekkor kapott nevet a 101-es elem,

amelyet hősünkről vita nélkül *mendeleviumnak* neveztek el. Az elődök és a kortársak számbavétele azért is fontos, mert látható, hogy Mengyelejev milyen tudományos kultúrára támaszkodhatott, az utódok pedig éppen Mengyelejev példájából meríthettek.

A 19. század a természettudományok nagykorúvá válása, a nagyipar megszületése

Ahhoz, hogy jobban megértsük Mengyelejev történetét, tisztában kell lenni a kor politikai eseményeivel és kultúrtörténetével. Az orosz és világpolitikai események ismertetése nyilvánvalóan szétfeszítené e rövid írás kereteit, és a könyv több szereplőjénél, akik közvetlen alakítói vagy elszenvedői voltak, ezek óhatatlanul szóba kerülnek. Természetesen a dekabristák, a krími háború, az orosz–japán háború, illetve az oroszországi modernizációs törekvések alakították Mengyelejev életét, befolyásolták munkáját. Mengyelejev a reformok és a haladás elkötelezett híve volt, jelképes, hogy dolgozószobája falán tudósok mellett csak két nagy reformer cár, I. Péter és II. Sándor portréja függött. Ha Oroszország cárjai a bezárkózás és nem a nyugat felé nyitás politikáját választják, Mengyelejev és társai sem indulhattak volna el a kor legjobb egyetemeire, tudományos műhelyeibe tanulni, és nem dolgozhattak volna együtt hazájukban kiemelkedő külföldi tudósokkal, mérnökökkel. Feladatunknak azt érezzük, hogy a 19. század tudományos-technikai eredményeit, amelyek hősünk pályáját is alapvetően határozták meg, dióhéjban összefoglaljuk.

1800 óta – amikor Alessandro Volta bejelentette találmányát – van elektromos áramunk, amelynek széles körű felhasználását a Werner Siemens által 1866-ban megalkotott dinamó tette lehetővé. A konyhasó elektromos bontásával előállított nátronlúg és klór 1894-től forradalmasította a mosószergyártást és a textilipart, az alumíniumgyártás Hall-Héroult-féle eljárása 1886-tól pedig lehetővé tette e fém gazdaságos felhasználását az iparban, a közlekedésben, de még a háztartásokban is. Árammal működött a Morse-féle távíró (1837), a telefon (Bell, 1876) és a fonográf (Edison, 1877) is. Kisebb lett a világ, az 1850-es évektől már gyorsan érkeztek a hírek tenger alatti távírókábeleken keresztül is. Moritz Hermann Jacobi (1801–74), német származású, Oroszországban dolgo-

zó fizikus megtervezte az első elektromotort 1834-ben. A Grove-féle elemekkel táplált, villanymotorral működő kishajója a Néva folyón járt, nagy szenzációt keltve. A gázgyártás melléktermékéből, a kőszénkátrányból kivont vegyület, az anilin alapvegyületként szolgált további szintézisekhez, megszülettek a mesterséges színezékek, majd a gyógyszergyártás. Már az 1760-as évek óta gőzgép segítette a fizikai munkát a bányákban, a gyárakban és a közlekedési eszközökben. A vas- és acélgyártást Henry Bessemer eljárása forradalmasította, majd 1864-től Pierre Martin kemencéi ontották a jó minőségű acélt. Justus Liebig játszott úttörő szerepet abban, hogy meg lehetett szabadulni az emberiség ősi rémétől, az éhínségtől, amikor előállította és alkalmazni kezdte a nitrogén- és foszforműtrágyákat. Az akkori emberek arcképét már nemcsak festett ábrázolásról ismerhetjük, mert megszületett a fényképezés (Daguerre, 1839) és a filmfelvevő (Lumière, 1895), ami lehetőséget nyújtott jeles események megörökítésére is. Mindezt a fejlődést tudósok és mérnökök munkája tette lehetővé. Ehhez egyetemi képzés kellett, sorra alakultak a specializálódott kémiai tanszékek. Ebben a versenyben nem volt szabad lemaradni. Az államok vezetőit nem igazán az ösztönözte, hogy állampolgáraiknak jobb életkörülményeket biztosítsanak, hanem az, hogy korszerűen felszerelt hadsereg nélkül a hatalmukat tették volna kockára. Kellett a jó minőségű acél az ágyúkhoz, géppuskákhoz (Maxim, 1883), a puskapor a fegyverekhez, a robbanószerek (Nobel, dinamit, 1867), a vasbeton (Monier, 1867) az erődítésekhez, a szén és az olaj üzemanyagnak a járműveknek, hadihajóknak, a több élelem és a gyógyszerek, a fertőzésmentes sebkezelés (Lister, 1867), hogy minél több hadra fogható emberük legyen. Rájöttek arra, hogy a tudományos felfedezéseknek döntő szerepük van e folyamatban, ezért befektettek a tudományos kutatásokba. A tudományos felfedezések az ország presztízsét is növelték. Oroszország ugyan nem mondható a tudományos és a technikai haladás éllovasának, de nem is volt e tekintetben elmaradt ország. Például az első gőzvontatású vonatot 1834-ben helyezték üzembe, gyakorlatilag abban az évtizedben, amelyikben a nyugati országok. Ezt Jefim Cserepanov és fia, Miron építtette, hogy a Nyizsnyij-Tagil-i bányáikból a szállítást hatékonnyá tegyék, majd 1837-ben megnyitották a második vasútvonalat Pétervár és Carszkoje Szelo között. Sorra alakultak az egyetemek, például a kazanyi és a harkovi I. Sándor cár 1804-es ukáza alapján. Még Kazanyba is a kor kiváló tudósait hívták meg, jobbára Németországból,

például Bartelszt, Littrowot és Rennert, akik azután olyan tudósokat neveltek ott, mint Lobacsevszkij.

A kutatók sorra fedeztek fel alapvető természeti törvényeket, amelyek azután a világról alkotott egész képet megváltoztatták. Az orvostudományt sem szabad kihagyni, ez a nagy bacilusvadászok kora. Az 1898-ban felfedezett két új radioaktív elemet, a rádiumot és a polóniumot a Curie házaspárnak csak be kellett tennie a helyükre Mengyelejev periódusos rendszerébe.

A Mengyelejev család és hősünk gyerek- és ifjúkora

1834. január 27-én a szibériai Tobolszkban megszületett a helyi gimnázium igazgatójának Ivan Pavlovics Mengyelejevnek és feleségének Marija Dmitrijevnának tizennegyedik gyermeke, akinek a Dmitrij nevet adták. A Mengyelejev családnevet Dmitrij apja viselte először a családban. Nagyapját Pavel Makszimovics Szokolovnak hívták, és a tveri kormányzóságban lévő Tyihomandrica falu papjaként szolgált. Neki négy fia volt. Marija Dmitrijevna Kornyiljeva családja az 1700-as évek elején telepedett le Tobolszkban. Kereskedéssel foglalkoztak, majd elsőként létesítettek papírgyárat és nyomdát, illetve üveggyárat Szibériában. Újságot is adtak ki. A Mengyelejev család életét azonban hamarosan tragédia árnyékolta be. Az apa megvakult, ott kellett hagynia a gimnáziumi állását, majd 1847-ben meghalt. A nyugdíjból a népes család nem tudott megélni, ezért az édesanyának kellett gondoskodni megfelelő bevételi forrásról. Átvette a családi üveggyár irányítását, amely egy közeli faluban, Arjemzjankában volt. Ez a vállalkozás biztosította a megélhetést, az energikus, művelt asszony nemcsak a céget virágoztatta fel, hanem a falut is, iskolát és templomot is építtetett. A tobolszki ház a város értelmiségének egyik találkozóhelye volt. Marija Dmitrijevna elhatározta, hogy Dmitrijnek egyetemre kell mennie, ezért erre már fia kisgyermekkorában elkezdett pénzt félretenni. Dmitrij látogathatta az üveggyárat is, ahol megismerkedett az üvegkészítés kémiai folyamataival és az üvegfúvás mesterfogásaival. Hétéves korától járt iskolába. Szerette a matematikát és a fizikát, kevésbé a történelmet, a latin nyelvhez pedig különösen nem vonzódott. Ez utóbbi tanulásában nővérének, Olgának a férje, Nyikolaj Baszargin segített, aki természettudományos ismereteit is meg-

osztotta a fiúval. Baszargin dekabrista száműzöttként került Szibériába. Dmitrij tizennégy éves korától járt a tobolszki gimnáziumba, ahol 16 éves korában tette le az érettségit. Az utolsó évben édesanyja és sógora biztatta, hogy szerezzen jobb jegyeket, mert egy jó felvételi vizsgaeredmény és ösztöndíj látszott az egyetlen esélynek az egyetemi diploma megszerzéséhez, ugyanis leégett az üveggyár. Így jövedelem nélkül maradtak, tőkéjük a gyár újjáépítéséhez pedig nem volt. Az 57 éves édesanya ekkor mindent felszámolt Szibériában, és Dmitrijjel, valamint egyik lányával, Jelizavetával Moszkvába indult.

Nehéz kezdet, tragédiák és tanulmányok Szentpétervárott

A moszkvai egyetemre azonban csak a moszkvai tankerületben érettségizetteket vették fel akkoriban, ezért továbbutaztak Szentpétervárra. Az itteni egyetemen hasonló problémába ütköztek, mint Moszkvában, nehéz volt a messziről jött diáknak helyet szerezni, amellett itt is diákzavargások voltak, és a felvétel is szünetelt. Az édesanya azonban felfedezte azt, hogy a Pedagógiai Intézet igazgatója férjének volt évfolyamtársa. A protekció segített. Dmitrij sikeres (megfelelő, de nem kitűnő eredménnyel) felvételi vizsgát tett, és az igazgató közbenjárására a miniszter nemcsak engedélyezte a felvételt a természettudományos tanári képzésre, hanem ösztöndíjat is adott. Az ifjú Mengyelejev 1850 őszén kezdte el kémiai, fizikai és matematikai tanulmányait.

Egy hónap múlva meghalt szeretett édesanyja, majd Jelizaveta is, mindkettőjükkel a tüdőbaj végzett. Mengyelejev élete végéig édesanyja szeretetéből, szilárd jelleméből merített erőt, és végakaratában úgy rendelkezett, hogy édesanyja mellé temessék. Az, hogy nem tört össze, és minden energiáját tanulmányaiba fektette, annak tudható, hogy meg akarta valósítani édesanyja álmát. A haldokló szavait később le is írta: „Tartózkodj az ábrándoktól, a munkához ragaszkodj, ne a szavakhoz. Türelmesen keresd az örök és tudományos igazságot."

Mengyelejev nagyon jó helyre került. A hallgatók bent laktak az intézetben, ahol az előadások és a laboratóriumi gyakorlatok is voltak. A hallgatók létszáma nem túl nagy, közelítőleg száz volt, ami lehetővé tette az intenzív és személyes oktatást. A tanítás igen színvonalas, a követelmények magasak voltak. Olyan tanárok oktattak, mint a fizikus

Emil Krisztyianovics Lenz (1804–65), az indukció törvényének felfedezője, a kémikus Alekszander Abramovics Voszkreszenszkij (1809–80), akinek nevéhez fűződik a kinon és a teobromin előállítása és a matematikus Mihail Vasziljevics Osztrogradszkij (1801– 62), az Osztrogradszkij–Gauss hármas integrál tétel egyik névadója. Az intézetnek kitűnő könyvtára is volt. Mengyelejev később így emlékezett vissza: „Egész fejlődésemet a Pedagógiai Intézetnek köszönhetem." Azonban újabb felhők gyülekeztek. Mengyelejev súlyosan megbetegedett. Sokszor hetekre ágyba kényszerült, diáktársai és tanárai azonban segítették. Tanulmányait – az orvosi tanács ellenére – azonban nem akarta abbahagyni.

1855-ben kitüntetéssel, évfolyamelsőként diplomázott, és már két, saját kísérletein alapuló kémiai tanulmánya is megjelent. Az intézet ott akarta tartani, hogy folytassa a felkészülést a magiszteri fokozat elnyerésére. Az orvosa azonban azt közölte, hogy neki is tüdőbaja van, és még két évet élhet, feltéve, ha megfelelő éghajlatra költözik. Az állami ösztöndíj, amit a felvételkor kapott, arra kötelezte, hogy nyolc évig a tanügyi kormányzat által kijelölt helyen tanítson. Bár kutató szeretett volna lenni, egyelőre nem volt sok választása.

A csodálatos krími gyógyulás, a pályakezdet

Baráti segítséggel Szimferopolba nevezték ki tanárnak. A gimnáziumban a krími háború miatt azonban tanítási szünet volt. Orvosának, Nyikolaj Fedorovics Cdekauer (vagy Zdekauer) professzornak a levelével felkereste Pirogovot, a híres sebészt, aki akkor ott dolgozott. Nyikolaj Ivanovics Pirogov szaktudása, a pihenés és a jó éghajlat megtette a hatását. Mengyelejev meggyógyult, a betegségének nyoma sem maradt. Pirogov ekkor megmutatta neki kollégája levelét, amiben az állt, hogy Mengyelejevnek még 8-9 hónapja van hátra. Szerencsére a szentpétervári orvos rossz jósnak bizonyult, Mengyelejev még több mint 50 évet élt. Áthelyezték Odesszába, ahol megírta magiszteri disszertációját. 1856 tavaszán szabadságot kért, és Szentpétervárott letette a szükséges vizsgákat, majd szeptemberben, nyilvános vitában megvédte az *Anyagok hőtágulásának vizsgálata és elmélete* című dolgozatát. Az egyetemi előadás jogának elnyerésére benyújtott munkáját, amelyben a szilíciumvegyületekkel kap-

csolatos eredményeit ismertette, egy hónap múlva védte meg sikeresen. Kinevezték egyetemi magántanárrá a szentpétervári egyetemre, ahol 1859-ig általános, majd szerves kémiát tanított. Ezzel megnyílt az út az egyetemi oktatói-kutatói karrierhez, de a magántanári cím fizetéssel nem járt. Folytatta kutatómunkáját, 1858-ban két újabb szakcikke jelent meg.

A heidelbergi peregrináció – tudós születik

Mint említettük, mindenütt nagy gondot fordítottak arra, hogy tehetséges fiatalokat taníttassanak a legújabb ismeretekre, és ebbe beletartozott az is, hogy állami ösztöndíjjal külföldre küldték tanulni őket. A külföld pedig általában valamelyik német egyetemet jelentette, mert itt dolgoztak a kor legnevesebb tudósai. A kémiára és a fizikára ez különösen igaz volt. Mengyelejev 1859 elején két évre szóló ösztöndíjat kapott, ő is Heidelberget választotta. Itt dolgozott a kémikus Robert W. Bunsen és a fizikus Gustav Kirchhoff, akiknél a kor legtöbb tudósa megfordult. A Mengyelejevvel egyidős Than Károly, a magyar egyetemi kémiaoktatás megújítója is éppen ez időben volt Heidelbergben, de később Eötvös Loránd is itt, ezektől a professzoroktól kapta az életreszóló útmutatást. Az ösztöndíj összege arra is elég volt, hogy Mengyelejev saját laboratóriumot rendezzen be, sőt hogy utazzon is. Két év alatt négy jelentős publikációja jelent meg, amelyet németül, illetve franciául írt. A kapillaritás, illetve a felületi feszültség területén végzett munkálatai vezettek el az „abszolút forráspont" elméletéhez, amiből később a kritikus hőmérséklet fontos fiziko-kémiai fogalma lett. Átment Párizsba is, ahol Henry Victor Regnault laboratóriumában a gázok sűrűségét tanulmányozta. Németföldön ugyanebben az időben más orosz tudósjelöltek is tartózkodtak. Mengyelejev Szecsenovval és Borogyinnal volt különösen jó viszonyban, együtt utaztak el Svájcba és Olaszországba is. Ivan Mihajlovics Szecsenov (1829–1905) fiziológusként tett szert hírnévre, míg Alekszandr Porfirjevics Borogyin (1833–77) nevét zeneszerzőként ismeri inkább a művelt világ, azt már kevesebben tudják, hogy képzettségére nézve vegyész volt, méghozzá kiváló. Ő Emil Erlenmeyernél dolgozott Heidelbergben, majd Nyikolaj Nyikolajevics Zinyinnél (1812–80), a híres szerves kémikusnál Szentpétervárott, akinek a tanszékét is átvette

a katonai Orvosi-sebészeti Akadémián. Borogyinnak szerves halogénvegyületekkel, aldehidekkel és amidokkal kapcsolatos eredményeit szerte a világon elismerték. Borogyin magát „vasárnapi zeneszerzőnek" titulálta, mert kémiai munkássága nem engedte, hogy több időt szánjon erre a tevékenységére.

Meghatározó eseménye volt Mengyelejev életének a Karlsruhéban rendezett vegyészkonferencia 1860 szeptemberében. Ezt August Kekulé, a szerves kémia egyik legnagyobb alakja szervezte abból a célból, hogy tisztázzák azokat a problémákat, amelyek a továbblépés tekintetében elengedhetetlenek. Kekulénél volt tanulmányúton 1857–58-ban Gentben a kazanyi születésű Alekszandr Mihajlovics Butlerov (1828–1886), a kazanyi, majd a szentpétervári egyetem professzora, aki az *Oroszország neve* tágabb listájába is bekerült. Ő Kekulétől közvetlenül értesült a szénatomok összekapcsolódására vonatkozó elméletről, aminek alapján javasolta 1861-ben a szerkezeti képletek bevezetését. A szerkezeti képletek használata azután rendkívül termékenynek bizonyult a szerves kémia fejlődése szempontjából. Valóban megérett az idő arra, hogy némi rendet csináljanak, hiszen az új és újabb eredmények értelmezése egyre nagyobb nehézségekbe ütközött. Nem véletlenül időzünk ennél a konferenciánál, mert ez olyan esemény elindítója lett, amely megszabta Mengyelejev későbbi pályáját – ahogyan a kémia és a fizika fejlődését is.

Magán a konferencián az összegyűlt 127 tudós nem sok mindenben tudott megegyezni. Stanislao Cannizzaro, olasz professzor előadása, aki feleleventette honfitársa Amadeo Avogadro 1811-ben publikált elméletét, elég hűvös fogadtatásban részesült. Ő azonban nem hagyta annyiban, és kinyomtatta, majd szétküldte javaslatát. Nem mindenki értette meg azonnal, de például Julius Lothar Meyer (1830–95) – aki még szerepet fog játszani történetünkben – így írt: „Én szintén megkaptam a cikk egy példányát, amelyet zsebre tettem, hogy hazafelé elolvassam… Mintha hályog hullott volna le a szememről, a kétségek megszűntek, és helyüket a csendes bizonyosság érzése foglalta el…" Megnyílt a lehetőség az atom- és molekulatömegek meghatározására, ami nélkül Mengyelejev fő műve sem készülhetett volna el. A kémia és a fizika egy új korszaka kezdődött el.

Újra Oroszországban. Mengyelejev professzor lesz

Hazatérve Mengyelejev folytatta előadásait és kutatásait a szentpétervári egyetemen. Szerves kémiát adott elő, és két hónap alatt írt is egy ötszáz oldalas tankönyvet. Az Orosz Tudományos Akadémia a könyvet Zinyin és Carl Julius Fedorovics Fritsche javaslatára Gyemidov-díjjal jutalmazta. Fritsche német volt, de sokszor tartózkodott Oroszországban, és azt is tudjuk, hogy Mengyelejevre már korábban felfigyelt, amikor részt vett Mengyelejev diplomamunkájának védésén. 1863-ban Mengyelejevet kinevezték a kémiai technológia professzorává. *A víz és az alkohol elegyedése* című doktori disszertációját 1866-ban védte meg. 33 éves volt, mikor Voszkreszenszkij utódja lett az egyetem kémiai tanszékén. Mengyelejev szeretett tanítani, a maradék idejét pedig kutatással töltötte. A professzori kinevezés meghozta az anyagi biztonságot is, amire nagy szüksége volt, mert 1863-ban megnősült. Noha két gyermekük is született, Vologya és Olga, házassága Feozva Nyikityicsna Lescsevával nem volt igazán boldog. Felesége kérdésére, miszerint ővele vagy a tudománnyal házasodott-e össze, Mengyelejev állítólag így felelt: „Ha nem számít bigámiának, veled is és a tudománnyal is, de ha választani kell, akkor a tudományt választom."

A *Szerves kémia* című könyvét 1868-ban követte *A kémia alapjai*, ami szintén sok kiadást megért egyre bővített formában. Az 1869-es évben publikálta Mengyelejev azt a munkáját, ami a világhírt hozta meg számára, és ami miatt neve a tudománytörténet legfényesebb lapjaira került.

A kémiai elemek periódusos rendszere

A tudomány fejlődésében mindig vannak paradigmatikus változások. Általában sok-sok kísérleti adatot gyűjtenek össze a kutatók, ezeket megpróbálják rendszerezni, megszületnek az első, még kezdetleges, részben vagy teljesen hibás elképzelések, elméletek, majd jön valaki, aki a káoszból rendet teremt. Ő is támaszkodik a többiek munkájára, de valami olyat tud hozzáadni, amitől a kirakós játék minden darabja hirtelen a helyére kerül. Az új elmélet igazi próbaköve az, hogy az általa megjósoltakat a későbbi kutatások igazolják. Mengyelejev munkája ennek a folyamatnak klasszikus példája, amiben benne van az is, hogy voltak,

akik elvitatták a szerző prioritását. Miről is van szó a kémiai elemek rendszerbe foglalásának esetében?

Már a 19. század első felében, amikor egyre több elemet állítottak elő és határozták meg tulajdonságaikat, kezdték a kutatók felismerni azt, hogy vannak bizonyos hasonlóságok elemek között. Elsőként Johan Wolfgang Döbereiner javasolta a „triádok törvényét", megfigyelve azt, hogy például a klór, bróm, jód vagy a kalcium, stroncium, bárium sorban a középső elem atomtömege és sűrűsége a két másik elemének átlaga. Ezt követően számos más ilyen triádot is találtak, és próbálták az elemeket rendszerezni. A következő igazán jelentős lépést 1866-ban John Alexander Reina Newlands tette meg, aki egy új táblázatot közölt, ami az „oktávok törvényén" alapult. (Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy közben egyre több elemet állítottak elő, és határozták meg tulajdonságaikat, tehát az évszámoknak nagy jelentősége van, ha a tudósok teljesítményét értékelni akarjuk. A már említett, 1860-as vegyészkongresszus pedig szintén választóvonal, mert ott rögzítették az ismert elemek atomtömegét.) Nem csodálkozunk, amikor angol könyvek Newlands eredményeit hangsúlyozzák, de az igazi harc az elsőbbségért Mengyelejev és Julius Lothar Meyer között bontakozott ki. Meyer első ilyen irányú közleménye 1864-ben jelent meg, de igazából 1870-ben kiadott munkája az, amelyik szóba jöhet az ügyben. (A közleményt 1869 decemberében adta le, amit a németek mindig hangsúlyoznak, hiszen egy prioritási vitánál a napok is számítanak.) Mengyelejevnél három közleményről van szó, amelyek német fordításban is megjelentek: kettő 1869-ben, majd a harmadik 1871-ben. Mengyelejev első közleményét azonban a szerző már 1868-ban beküldte az Orosz Kémiai Társaság ülésére, ahol március 6-án Nyikolaj Alekszandrovics Mensutkin (1842–1907) olvasta fel, mert Mengyelejev beteg volt. (Mensutkin kiváló analitikus volt, egy ideig Mengyelejev munkatársa, majd Butlerov szerves kémiai tanszékén lett vezető.)

A két tudós nagyjából egyidejűleg született munkáiban számos közös vonás volt. Először is mindketten a növekvő atomsúlyok szerint függőleges sorokba rendezték az elemeket oly módon, hogy a vízszintes sorok hasonló tulajdonságú elemeket tartalmazzanak. Később a függőleges oszlopok tartalmazták a kémiailag hasonló viselkedésű elemeket, ilyen a ma használatos periódusos rendszer is. Mindketten figyelemmel voltak a fizikai tulajdonságokra, Mengyelejev pedig részletesen foglalkozott a kémiai

tulajdonságokkal is. Noha az atomsúly szerint való csoportosítás alapvetően megfelelő eredményt adott, észrevették azt, hogy több elemet fel kell cserélni. Ebben különösen Mengyelejev jeleskedett. Számos esetben ő vette a bátorságot, és megadta az új, helyes atomsúlyt. Az általa rossznak tartott, de akkoriban elfogadott értékek mellé kérdőjelet tett. A tellúrt és a jódot is jól sorolta be, felcserélte az atomsúly szerinti sorrendet, de itt tévedett, mert ez valóban kivétel, és nem rossz mérés eredménye.

Ami Mengyelejev és Meyer táblázata között a legérdekesebb különbség volt, és itt nyilvánul meg Mengyelejev zsenialitása, hogy nála egyes helyeken a következőket láthatjuk: ? = 68 vagy ? = 70 – vagyis megjósolt még ismeretlen elemeket, azok atomsúlyait és más tulajdonságaikat is. Igazából ez hozta meg az elismerést, mondhatnánk a győzelmet Mengyelejevnek. Szólaltassunk meg egy kortársat, Lengyel Bélát, a budapesti tudományegyetem kémiaprofesszorát, aki elismerve ugyan Meyer érdemeit, az alábbiakat írta 1889-ben megjelent *Szervetlen kémia* című könyvében:

„…Mendelejeff a még fel nem fedezett s a táblázatban a megfelelő helyen ? jellel jelzett elemek atomsúlyát és fontosabb chemiai sajátságait előre megjövendölte s a későbbi felfedezések neki adtak igazat…”

Ez a három elem Mengyelejev ideiglenes névadása szerint az eka-bór, az eka-alumínium és az eka-szilícium volt, amelyeknek nemcsak atomsúlyát, hanem sűrűségét (fajsúlyát), lehetséges vegyületeit és azok tulajdonságait is megadta. Néhány év telt csak el, és a vegyészek sorra kimutatták, majd előállították ezeket az elemeket, amelyeket ma gallium, germánium és szkandium néven ismerünk. Így leírva egyszerűnek tűnik az ügy, de talán érdemes legalább a gallium esetében egy kicsit mélyebbre ásnunk. Megszólaltatva a szereplőket, egy izgalmas történet bontakozik ki. Mengyelejev az eka-alumíniumról 1871-ben ezt írta: „Az alumínium és az indium között közbenső helyet foglalva el, tulajdonságai ezen két eleméhez hasonlatosak kell hogy legyenek. Természetesen adnia kell timsókat. Hidroxidja oldódni fog lúgban. Fajsúlya fémes állapotban közelítőleg 6,0 g cm^{-3} lesz. Az alumíniumnál illékonyabb lesz, ezért spektrális vizsgálatok útján fogják kimutatni, mint ahogy történt ez az utána következő indium és tallium esetében.”

Négy év telt el, amikor Paul Émile Lecoq de Boisbaudran a következő levelet küldte a francia akadémiának: „Most három napja, 1875. augusztus 27-én éjjel 3 és 4 óra között, a pierrefitte-i bányából származó

szfalerit vegyi vizsgálatainak termékeiben egy új egyszerű anyag valószínű létezésének jeleit észleltem." A felfedező joga az új elemnek nevet adni, és ő hazája tiszteletére a gallium nevet adta. Mengyelejev azonnal rájött, hogy ez az egyik általa megjósolt elem, és cikke a francia akadémia lapjának ugyanabban a számában jelent meg, amelyben Boisbaudrané is. Boisbaudran sorban több közleményt is megjelentetett, mérései rendre igazolták Mengyelejev feltevéseit, kivéve egyet, ami szerint a gallium fajsúlya szerinte csak 4,7 g cm^{-3}. Ez a lényegtelennek tűnő különbség megingatta volna Mengyelejev jól felépített rendszerét. Mengyelejev elolvasván Boisbaudran cikkét úgy vélte, hogy a gallium előállítása során redukálószerként használt nátriumból maradhatott a fémben, és javasolta a további gondos tisztítást. Boisbaudran ezt elvégezte, és a fajsúly 5,965 g cm^{-3} értéknek adódott. Ez bizony fényes diadal volt Mengyelejev számára, a tudományos világ ünnepelte. Ez csak folytatódott, amikor 1879-ben a svéd Lars Frederik Nilson felfedezte a szkandiumot, majd 1886-ban Clemens Alexander Winkler a germániumot. Winkler ugyan Meyer honfitársa volt, és hazájáról nevezte el az új elemet, de a következőket írta, amiből mindennél jobban látszik Mengyelejev eredményének csodálata: „Nem férhet kétség ahhoz, hogy az újonnan felfedezett elem nem más, mint a D. I. Mengyelejev által 15 évvel ezelőtt megjósolt eka-szilícium. Aligha lehetne a periodicitásról szóló tan helyességének ragyogóbb bizonyítékát találni, mint a hipotetikus eka-szilíciumnak az újonnan felfedezett elemben való felismerését. Ez nemcsak egyszerű igazolása ennek a bátor elméletnek: itt a kémiai horizontnak szemmel látható kiszélesedése áll előttünk, egy hatalmas lépés a megismerés terén." Winklernek igaza volt. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy Mengyelejev az elemek tulajdonságainak periodikus változásában mélyebb természeti törvényt sejtett. Néhány év múlva ez be is igazolódott, és az elemek periódusos rendszere nemcsak a kémiát, hanem a fizika fejlődését is nagymértékben segítette.

Más munkák és események

Az elméleti, főként fizikai-kémiai kutatásai mellett megbízásos munkákat is végzett, amelyek az ország fejlődését szolgálták. Az egyetemről 1890-ben távozott. Már 1885-ben nyugdíjba mehetett volna, de 1890-

ben sem kellett volna elhagynia az egyetemet, mert akkorra már világhírű volt, és hazájában is a legnagyobbak között tartották számon. Ugyanakkor, még szólunk róla, hazai státusa nem volt teljesen problémamentes. Mindenesetre maga írta meg nyugdíjazási kérelmét, amikor a szentpétervári egyetemisták reformköveteléseit nem hallgatták meg a minisztériumban. Ezután lett a Mértékhitelesítő Hivatal igazgatója. Részt vett a mértékegységek reformjáról szóló törvény megalkotásában, és javasolta az új, nemzetközi méter-kilogram rendszer bevezetését. Tanácsadója volt a Tengerészeti Minisztériumnak, a pénzügyminiszter felkérésére javaslatokat tett az uráli bányászat és vasipar fejlesztésére, a donyecki szén kiaknázására, de feltalált egy füst nélküli lőport, foglalkozott a kémia mezőgazdasági hasznosításával, tüzeléstechnológiával, olajtermeléssel (a kőolaj eredetéről is kidolgozott egy elméletet), szódagyártással (1867-ben Párizsban megismerte az ottani eljárást), légkörfizikával, üveggyártással, a naptárreformmal is, és még sorolhatnánk fantasztikus munkabírásról tanúskodó tevékenységeinek hosszú sorát. 1887-ben egyedül emelkedett a levegőbe, hogy egy napfogyatkozást lefényképezzen Klin környékén. Már említettük, hogy meghatározta a vodka ideális összetételét, ami szerint 38% alkohol és 62% víz lenne a legjobb arány. Hatalmas terjedelmű szakmai és oktatáspolitikai tevékenységéről képet nyerhetünk 1939 és 1952 között megjelent összegyűjtött munkáinak 23, egyenként 600-700 oldalas köteteinek forgatásával.

Mengyelejev okozott némi fejtörést is a hivatalos köröknek. Az egyik ilyen jellegű probléma volt második házassága. Ugyanis beleszeretett egy 16 éves lányba. Elvált előző feleségétől, és némi nehézségek után 1882-ben feleségül vette Anna Ivanovna Popovát. A lány szülei sem lelkesedtek a frigyért, de ami még súlyosabb volt, Mengyelejev tulajdonképpen bigámistának számított, mert az ortodox egyház szerint hét évnek kellett volna eltelnie a válás és az új házasság között. Feljelentették, de állítólag a cár úgy nyilatkozott, hogy „Mengyelejevnek két felesége van, igen, de nekem csak egy Mengyelejevem". A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy Mengyelejev igen fontos szerepet játszott Oroszország gazdasági életének fellendítésében. Ez lehetett az elnéző magatartás egyik oka, de nem felejthetjük el, hogy Mengyelejev akkor már világhírű tudós volt. Éppen 1882-ben tüntette ki a londoni Royal Society – Meyerrel együtt – a Davy-éremmel, tiszteletbeli doktora volt az edin-

burghi, az oxfordi, a cambridge-i, a göttingeni és a princetoni egyetemeknek; tiszteletbeli, illetve külső tagja volt a francia, a svéd, a belga, a dán, a szerb, a berlini, a dublini, a krakkói és a magyar akadémiának, a Royal Societynek és más kémikus társaságoknak. Oroszországban is sorban kapta a rangos elismeréseket: 1876-ban államtanácsos, 1891-ben titkos tanácsos lett. Kitüntették a Szent Szaniszló-, a Szent Anna- és a Fehér Sas-renddel. Nem lett viszont rendes tagja az Orosz Tudományos Akadémiának. Az 1880. november 11-én tartott választáson egy szavazaton múlott, hogy a vetélytársát választották. Az akadémikusi választásokon szokásos okokat sejthetjük a döntés mögött. Mengyelejev összeférhetetlen ember volt, legalábbis abban a tekintetben, hogy tudományos kérdésekben nem ismert tréfát. Ez általában zavarja az akadémikusok nyugalmát. Egy szakmailag sokkal gyengébb kolléga, akit a különböző lobbik is támogatnak, sokkal megfelelőbb. Butlerov támogatta Mengyelejevet, míg az akadémia titkára, Veszelovszkij a szerves kémikus Fedor (Friedrich) Beilsteint. Mengyelejev többé nem engedte magát jelöltetni, hiába győzködték. Mengyelejev elutasítása egyébként éles tiltakozásokat váltott ki. Butlerov újságcikkének címe: *Orosz vagy csak imperátori Tudományos Akadémia?* volt. A *Golosz* cívű újságban orosz kémikusok kollektív tiltakozó levele jelent meg.

A második házasságából négy gyermeke született: Ljubov (ő Alekszandr Blok költő felesége lett), Ivan, Vaszilij és Marija. Közülük Vaszilij lett híres, a hadtörténet úgy tartja nyilván, mint a világ első szupernehéz harckocsijának tervezőjét.

Mengyelejev sokat foglalkozott gyermekeivel, és házassága második feleségével boldog volt. Jól összeillettek abból a szempontból is, hogy Mengyelejev szerette a festészetet és a zenét, felesége pedig mindkét területen kiváló tehetséget mutatott. Unokahúga, Gubkina *Családi krónika* című 1908-ban megjelent könyvéből ismerünk részleteket Mengyelejevék otthoni életéről, illetve a tudós mindennapi időbeosztásáról. Arról, hogy szerette a detektívregényeket és Verne munkáit, szeretett barkácsolni, különösen bőröndjei voltak híresek. Délelőtt 11 óra körül kelt, este hatkor volt a vacsora, ezután dolgozószobájába ment, és hajnali 3-4 óráig dolgozott. Erős dohányos volt, maga sodorta cigarettát szívott. Szakállát csak egyszer egy évben engedte vágni. Több remek sakkfeladványát is ismerjük. Egy fénykép is fennmaradt, amint Men-

gyelejev az íróasztalánál ül. A dolgozószobájának fala tele volt arcképekkel. Felsoroljuk őket, mert ebből megismerhetjük Mengyelejev ízlését, és azt, hogy ő kiket tekintett példaképének, vagy érdemesnek arra, hogy mindennap rátekintsen. Egy Jézus-metszet alatt Nagy Péter és II. Sándor cár képei, ezektől jobbra Diderot, Szuvorov, Raffaello, Beethoven, Lavoisier, balra Descartes, Gerhardt (francia vegyész), Shakespeare, Dante és Glinka portréja. A másik falon Newtonnak egy fiatalkori és egy időskori képe, 19. századi kémikusok: a skót Graham, a német Mitscherlich, Rose, Wöhler, a francia Chevreul, Berthelot, Dumas, illetve Faraday, Galilei, Kopernikusz, Alekszandr Voszkreszenszkij és az ifjúkori barát, Krajevics képe függött.

Mengyelejev és a Nobel-díj

Mengyelejev még kaphatott volna kémiai Nobel-díjat, hiszen az első díjkiosztásra 1901-ben került sor. Nem kétséges, hogy általában kiváló tudósoknak ítélik ezen rangos és komoly pénzjutalommal járó elismerést. Mengyelejevet többen felterjesztették az 1906. évi kémiai Nobel-díjra, de ezt végül is a francia Henry Moissan nyerte el a fluor felfedezéséért és a róla elnevezett elektromos kemence megalkotásáért. Az 1907. évi díjra már csak ketten ajánlották Mengyelejevet. Mellőzése minden bizonnyal a Nobel-díj-bizottság egyik legnagyobb tévedése. Az 1900-as évek elején már nyilvánvaló volt a periódusos rendszer jelentősége. Pontosan nem tudjuk, hogy mi vezetett a bizottság ilyetén döntéséhez, de néhány okot feltételezhetünk. Az egyik az, hogy a Nobel-bizottság szeret kísérleti, gyakorlati eredményt díjazni. A periódusos rendszer ilyen szempontból inkább elméleti eredménynek ítélhető. A másik tényező az, hogy a svédek kapcsolata a német tudományos élettel igen szoros volt, és nem akarták megsérteni a németek érzékenységét, hiszen a Mengyelejev–Meyer vitában a németek még továbbra is kitartottak saját tudósuk mellett. Az okok keresése ma már értelmetlen, Mengyelejev nagyságát nem a díj fémjelzi, ő Nobel-díj nélkül is fényes állócsillag marad a tudomány egén.

Az Irtis partjától a halhatatlanságig

A 70. születésnapján az egész világ tudóstársadalma köszöntötte Mengyelejevet. Az 1905-ös orosz–japán háború nagyon megrázta, mindazonáltal támogatta a háborús erőfeszítéseket. Egy hosszú, nagyjából békés időszak után, amikor a tudomány és a technika hihetetlen fejlődésen ment keresztül, sokkoló volt egy újabb háború kitörése, és az egész világban tapasztalható egyre ellenségesebb hangulat. A tudósok a haladás bűvöletében éltek, nagy reményeket tápláltak a jövőt illetően, évtizedekig a viták a tudományos kérdésekről szóltak, a nemzetközi kapcsolatok virágoztak. Mengyelejevnek is ez volt az élete, ő és társai életük értelmét, békés világukat látták szétfoszlani.

Mengyelejev 1906 elején súlyosan megbetegedett influenzában. Ebből teljesen már nem épült fel, bár a Riviérán töltött nyár sokat segített. Októberben újra Cannes-ba készült. Önéletrajzi feljegyzéseinek utolsó mondatai ezek voltak: „Elutazom Cannes-ba, mert az influenza nagyon legyengített. Pénzügyeimet elintéztem, amint a halál előtt szokás."

A következő év januárjában újra meghűlt, tüdőgyulladást kapott. 1907. január 20-án hunyt el Szentpétervárott. Előző nap még azt kérte, hogy olvassanak fel neki Verne *Utazás az Északi-sarkra* című könyvéből. Sírja a Literatorszkije Mosztki temetőben található.

A szibériai kisfiú bejárta az édesanyja által kívánt utat, tehetsége, munkája révén az orosz nép és az emberiség halhatatlanjai közé került. Nevét mindenki megismeri, aki iskolába jár Japántól az Egyesült Államokig, Skandináviától Dél-Afrikáig. Oroszországban a kémikusok társasága viseli a nevét. Tobolszk – adózva legnagyobb fiának – a helyi fiúgimnázium épületében működő tanárképző főiskolát nevezte el róla. A moszkvai Kémiai Technológiai Egyetemnek is ő a névadója, miként a szentpétervári Gazdasági és Műszaki Főiskolának is. Bélyegeken szerepel a portréja és a periódusos rendszere. A Szentpétervári Állami Egyetem fő épületében, ahol dolgozott, Mengyelejev Múzeumot rendeztek be. Szobrot emeltek tiszteletére többek között Tobolszkban és Szentpétervárott, és utcák is viselik a nevét. A Mengyelejev-hátságot pedig napjainkban gyakran emlegetik azzal kapcsolatban, hogy ki aknázhatja majd ki a jeges-tengeri olajkincset.

Inzelt György

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Balázs Lóránt: *A kémia története.* Bp., 1996
Greenwood, N.N. – Earshaw, A.: *Az elemek kémiája.* Bp., 1999
Inzelt György: *Kalandozások a kémia múltjában és jelenében. Kémiai esszék.* Bp., 2003
Inzelt György: *Vegykonyhájában szintén megteszi. A kémiáról és más dolgokról.* Bp., 2006
Ropolyi László – Szegedi Péter: *A tudományos gondolkodás története.* Bp., 2000

10.

IV. Iván

IV. Iván
Portré az 1630-as évekből

IV. Iván cár megkerülhetetlen személyiség, amennyiben az orosz sajátosságok lényegét és eredetét vizsgáljuk. Nem kevés történetírói figyelem összpontosult ezért rá, ami inkább csak e korszakot borító homály sűrűsödését eredményezte. A 16. század tanulmányozása súlyos ballasztként nehezedett az orosz történetírásra, és annak nyomán a közgondolkodásra, hiszen a mindenkori hatalomnak szinte személyes viszonyulása volt hozzá, s ezért érvényesíteni kívánta az értékelésben politikai akaratát. Különösen a sztálini kor teljesített túl mértéktelen idealizálásával. A szovjetállam akkori vezetőjének történelmi előképre volt szüksége, hogy a messzi múlttal is legitimálja hatalmát, s választása IV. Iványra esett. Először fordul elő ekkor az orosz gondolkodás történetében, hogy az orosz hősök panteonjában a rettegett/rettenetes cár előkelőbb helyre kerül, mint I. Péter. Ezek után nem tekinthető véletlennek, hogy a historiográfia hemzseg a IV. Iványt istenítő, vagy ellenkezőleg, súlyos kritikával illető művektől – holott szinte minden megnyilatkozó saját elfogulatlanságát hangsúlyozza a kérdésben. Az *Oroszország neve*-adás most ismét a felszínre segítette az utolsó évtizedekben – olybá tűnt – nyugvópontra jutott vitát. Már az is meglepetést keltett, hogy IV. Iván egyáltalán bekerült „a legjobb 12-be" – hiszen, hogy mást ne mondjunk, az orosz kultúra óriása, Lev Tolsztoj kimaradt onnan. Igaz, aztán a versenyben hosszú ideig az utolsó helyen kullogott, de a végén a közönségszavazásban mégis megelőzte az orosz történelem olyan vitathatatlan nagyjait, mint II. Katalin vagy II. Sándor. A verseny „zsűrijének" értékelésében pedig még Lenint és Sztálint is. Talán azt honorálták, amit Ilja Glazunov, a híres nacionalista festő, a cár adásbeli szószólója mondott: ha nincs Iván, akkor nem lenne Gazprom se, meg szibériai gáz és olaj se…

*

IV. Iván cárnak már a nevével sem igen tud mit kezdeni az utókor. *Groznij* a forrásokban szereplő állandó jelzője, amellyel egyébként nagyapját is gyakran illették. Ő volt III. Iván nagyfejedelem, aki mégis inkább a „Nagy" előnévvel ismert a történelemben. Egy *groznij* cár tehát

akár *nagy* is lehetne a közemlékezetben. Nem úgy IV. Iván, akit *Rettegett*nek vagy *Rettenetes*nek kereszteltek el. Ez azonban csupán a magyar fordítói leleményesség ékes példája, a igazsághoz vajmi kevés köze van. A *groznij* ugyanis az oroszban távolról sem olyan pejoratív, mint a *rettenetes;* a *rettegett* jelző pedig a maga erőltetettségével a személyi kultusz találmánya. Az eredeti orosz kifejezéshez a legközelebb talán a *szigorú* állna, akár a „szigorú, de igazságos" értelemben. Ha azonban ezt az előnevet használnánk, úgy már névválasztásunkkal egy pozitív képet előlegeznénk meg IV. Ivánnak. Én ezért inkább az eredeti jelző ugyanolyan pontos, ám sokkal semlegesebb *félelmetes* fordítási változatát használom.

Egy kisgyermek sirámai

A valóságban ugyanis IV. Iván nagyfejedelem, aki első az orosz cárok sorában, szigorúnak ugyan szigorú volt, ám a legkevésbé sem igazságos. A kortársait és az utókort egyként elborzasztó véres tetteit gyakran magyarázták a gyermekkorában ért sérelmekkel. Mindössze hároméves volt, amikor apja, a boldog emlékezetű III.Vaszilij halálát követően 1533-ban trónra került, és nyolcéves, amikor teljesen árva maradt. Ezeket az éveket a bojáranarchia éveinek nevezi az orosz történetírás, és nem ok nélkül emlékezik vissza később erre az időszakra, mint megaláztatásának éveire a cár. Azzal vádolja a bojárokat, hogy anyja halála után ugyancsak mostohán bántak vele: „Nyolcéves voltam akkor: alattvalóim megérték vágyuk teljesedését; uralkodó nélküli országot kaparintottak a kezükbe, nem gondoskodtak rólunk, vagyont harácsoltak és dicsőségre törtek, s közben egymással marakodtak (…) Bennünket pedig Istenben boldogult Georgij fivérünkkel együtt úgy neveltek, mint idegeneket vagy koldusokat szokás. Mennyi szükséget is szenvedtünk öltözékben és élelemben!…" Ha talán hátsó szándékkal dramatizálja is a későbbi cár a történteket, elképzelhető, hogy a gyermek uralkodó tehetetlen báb volt a bojárcsoportok kezében, hatalomért vívott harcukban.

Személyiségfejlődése szempontjából azonban legalább annyira fontos, hogy a kis-, majd kamasz gyermek kontroll nélkül azt tehetett, amit akart. Ennek példája ez az évkönyvi bejegyzés: „Azon a télen [1543-ban], december 29-én Iván Vasziljevics, egész Oroszország nagyfejedel-

me, nem tűrvén tovább a bojárok törvénytelenségeit és hatalmaskodását, megparancsolta fő tanácsadójuk, Alekszej Sujszkij herceg lefogatását, és megparancsolta, hogy vessék őt a sintéreknek… és attól fogva a bojárok rettegni kezdték őt." Ráadásul a pravoszláv egyházi ideológusok a bizánci baszileoszok és a tatár kánok uralmának mintájára az 1540-es évek második felétől kialakították az orosz uralkodó korlátlan hatalmának teóriáját. (Ennek jegyében vette fel 1547-ben IV. Iván a cári címet.) Ezt a tanítást az ifjú uralkodó már meglehetősen korán magáévá tette. A hamar serdülő kamasz azonban ,,cárságát" szadista játékokban élte ki – a birodalom ügyeit továbbra is a bojárok intézték. A uralkodó kamasz előbb állatkínzással szórakozott, tizennégy éves korára viszont már embereket kívánt véres játékaihoz. Hasonlatosan a spártai ifjak rabszolgáik ellen indított „hadjárataihoz", Iván is kilovagolt társaival a Kremlből, és a moszkvai városlakók közé gázolva, lóhátról csépelte őket.

A gyakorlatban azonban a korszak hatalmi mechanizmusának lényegét a legjobban „a cár elrendeli, a bojárok végrehajtják" formula írta le. Ez azt jelentette, hogy senki nem vonta kétségbe az uralkodó korlátlan jogát a rendelkezésre, de a megvalósítás a bojárarisztokrácia tevékeny részvétele nélkül az országirányításban elképzelhetetlen lett volna. Ilyen értelemben Oroszországban egy reálkompromisszum létezett, és ez határozta meg az 1550-es évek politikatörténetét is, amely reformidőszakként vonult be az orosz történelembe. Nagy dolgok történtek ekkor – ahogy a korabeli külföldiek nevezték – Moszkóviában. Egyebek mellett a központosított államirányítás kialakítása irányában történtek biztató lépések. Ezeknek rögtön meg is lett a látszatja: a Moszkva központú orosz birodalom 1552-ben és 1556-ban hódoltatta a Kazanyi, illetve az Asztraháni Kánságot. A katonai szolgálat fejében kapott ún. *pomesztye*-birtokon nyugvó szolgáló nemesi hadszervezet tehát bebizonyította életképességét az orosz katonai monarchia számára.

Nagyjából egy évtized telt így el, a cár és kormánya, az úgynevezett *Izbrannaja Rada* (Kiválasztottak Tanácsa) harmonikus együttműködése jegyében. A fordulat 1560 körül következett be, amikor meghalt Anasztázia cárné. Már előtte, 1558-ban is érzékelhető volt az Iván és tanácsadói közötti véleménykülönbség, amikor utóbbiak nem helyeselték a Livóniáért indított háborút. Ekkor azonban az uralkodó szélnek eresztette kormányzatát, és valóban saját kezébe vette a dolgok irányítását. Kezdetben sikereket ért el, s ez elmélyítette magabiztosságát. 1564-ben

azonban jöttek a kudarcok a nyugati hadszíntéren, amit betetőzött, hogy a főparancsnok, Kurbszkij herceg átállt az ellenséghez. IV. Iván válasza az *opricsnyina* bevezetése volt.

Az opricsnyina

Az idealizáló-sematikus történetírásban az opricsnyinán az ország olyan kettéosztását értették, amely a bojárság földbirtokainak elvételét, s ekképpen az arisztokrácia társadalmi pozícióinak megrendítését jelentette. Mi sem állt távolabb tőle. Valójában egy olyan rendkívüli állapot volt, amely a cár ön- és dinasztiavédő kísérletét testesítette meg. 1567-től 1572–73-ig az opricsnyina az uralkodó által közvetlenül irányított országrészt jelentette, amelyben hű opricsnyikgárdája földjei és egyéb, elsősorban gazdasági szempontból fontos területek helyezkedtek el. Szemben az úgynevezett *zemscsiná*val, amelynek megmaradt a hagyományos földbirtokstruktúrája, s amely a bojár duma fennhatósága alatt maradt – bár a cár itt is megőrizte a legfontosabb kérdésekben való döntés jogát. Társadalmi-politikai tekintetben az opricsnyinarendszer a cári önkény intézményesülésével volt egyenlő, hiszen az opricsnyikok a zemscsina területén szabadon garázdálkodhattak, s a gyakorlatban IV. Iván büntetőkülönítményeként funkcionáltak. Ilyen minőségükben pedig válogatás nélkül irtották a potenciális ellenséget, tekintet nélkül annak társadalmi állására.

Az 1565–71 közötti orosz politikatörténetet egy megkonstruálásában és lebonyolításában fantasztikus koncepciós per hulláma határozza meg. Kezdődött az egész Cseljadnyin-Fjodorov főlovászmesternek, a cár hű emberének, és teljes cselédségének lemészárlásával, folytatódott Vlagyimir Sztarickijjal, a cári unokatestvérrel és családjával, aki származása okán az egyetlen riválisa lehetett volna Iván gyermekeinek a trónöröklési harcban. S minthogy a Sztarickijok hagyományosan jó kapcsolatokat ápoltak Novgorod városával, amely ráadásul igen közel feküdt az ellenséges Svéd Királysághoz, mindez elegendő volt a gyanakvó uralkodónak, hogy opricsnyikseregét megindítsa saját „bűnös" városa ellen.

Az éjfeketébe öltözött cári hadsereg minden útba eső települést felperzselt, majd hetekig mészárolta a hajdan virágzó kereskedőváros lakosságát. Majd ezt követte a „moszkvai ügy", amelynek során a cári udvar

több mint száz emberét végezték ki nyilvánosan a Vörös téren. 1570. július 25-én 300 elítéltet vezettek Moszkvában a nyilvános vesztőhelyre. 184-nek a cár a helyszínen megkegyelmezett. A többiekre azonban válogatott kínzások és kegyetlen halál várt. Elsőként Ivan Viszkovatij pecsétőrt ölték meg. A cár és környezetének tagjai vágtak le belőle, egyik a másik után, egy-egy testrészt. Ez az „aprólékos" kivégzési mód azonban túlságosan időigényesnek bizonyult, úgyhogy a végén a maradék embert egyszerűen a téren felállított óriási kondérba hajították, és forró vízben megfőzték.

A terror ördögi köre bezárult, s a végzet elérte magukat az opricsnyikokat is. S mindez történt az immár jó évtizede zajló livóniai háború közepette. Nem tekinthető tehát történelmi véletlennek, hogy a krími tatárok 1571-ben kihasználták a ritkán adódó lehetőséget, s a védtelen fővárost, Moszkvát porig égették.

Az ország végveszélybe került, le kellett tehát vonni a tanulságot: a következő évben megszüntették az opricsnyinát, és ismét összevonták az opricsnyina és a zemscsina seregét, amely aztán meg is futamította a megint támadó tatárokat. Nem sokkal ezután azonban IV. Iván újból kettéosztotta az országot, s ez az állapot gyakorlatilag egészen uralkodása végéig – 1584-ig – megmaradt. 1575-ben például egy tatár szolgáló fejedelem, Szimeon Bekbulatovics javára mondott le trónjáról. (Egyébként még kétszer jelentette be, hogy visszavonul az uralkodástól, hogy aztán mégis tovább üljön a trónon.) Szimeon közel egy évig volt Oroszország nagyfejedelme, amíg a cár, a szerény Moszkvai Iván néven a trónteremben, a bojárok között, a sarokban húzódott meg csendesen. A színjáték tehát igen, a terror azonban az utolsó években már nem folytatódott, az elaggott uralkodó drágakövei nézegetésén kívül már csak azon fáradozott, hogy gyengeelméjű második fiának biztosítsa a trónutódlást. Ezt azonban már egy elvesztett háború, szétzilált gazdaság, demoralizált társadalom és dinasztikus krízis viszonyai között tette.

Ha tehát meg akarnánk vonni IV. Iván uralkodásának mérlegét, akkor az kiváltképp negatív lenne. A jó évtizeddel a halála után kezdődő úgynevezett „zavaros időszak" – az orosz történelem addigi legkatasztrofálisabb periódusa – gyökereit nem véletlenül lelte fel az utókor a rettegett cár országlásában. A kérdés már csak az, hogy egy meg nem értett zseni vagy egy őrült taszította csődbe országát.

Iván öröksége

E kérdés eldöntése érdekében egy sajátos leltárt kell készítenünk, és elsőként azt kell megvizsgálni, hogy mit hagyott örökül utódának Iván cár. A novgorodi összeírások meglehetősen jól számadatolható képet festenek az országról, amelyet az új cár, Fjodor (illetőleg a helyette kormányzó sógora, Borisz Godunov) megkapott. Északnyugat-Oroszország lakossága (ha leszámítjuk az úgynevezett Zaonyezsszkaja pjatina területét) a 16. század elejéhez képest az 1582–85-ös évekre nyolcadrészére csökkent. Ugyanebben az időszakban az élő, adóképes gazdaságok az egykor művelés alá vont területeknek mindössze 5,8%-át alkották. A Pszkov környéki városok 1761 udvarházából (1557-es adat) 1585-re 75 maradt. Északnyugat-Oroszország 1580-as években összeírt kereskedő-iparos falvainak 62,8%-a pusztásodott el, miközben kereskedő-udvarházainak száma hatodrészére zsugorodott a század eleji állapothoz képest. A szóban forgó földrajzi térségben az 1580-as évekre a paraszti gazdaságok felükre-harmadukra csökkentek. Ez utóbbi egyik legsúlyosabb oka az adóterhek mérhetetlen megnövekedése volt. Az állami adók például az 1561–62-től 1571–72-ig terjedő időszakban nominálértéküket nézve 40%-kal, majd a következő évtizedekben még 80%-kal nőttek.

Ezek az Északnyugat-Oroszországra vonatkozó adatok – más területeket illetően már nem állnak rendelkezésünkre a novgorodiakhoz hasonló pontos összeírások. Tudjuk viszont, hogy a központi Moszkvai kerületben a szántóföldek 84%-a vált pusztává az 1580-as évekre. Ez pedig azt jelentené, hogy a fenti állapotok az ország öt nagy történeti-földrajzi egysége közül négyre jellemzőek, hiszen a déli és a nyugati, délnyugati határvidékről (tehát a másik két térségről) nincs okunk kedvezőbb állapotokat feltételezni, mivel állandó harci események színterei voltak. Gyökeresen eltér a fenti négy területtől az orosz észak helyzete, amely szabad paraszti népességével már addig is eltérő fejlődési variánst képviselt az orosz birodalomban. A háborúmentes észak parasztgazdaságait a súlyos adók sem tudták megrendíteni, sőt fejlődésük állandó impulzusokat kapott a pusztává vált birtokaikról idemenekülő parasztok személyében. Az északi területeken, Szibériában, a Don, a Volga, a Tyerek, az Urál és más folyók mentén felgyülemlett paraszti tömegek adták a legmegfellebbezhetetlenebb ítéletet IV. Iván rendszeréről – éppen azáltal, hogy megkísérelték magukat kivonni belőle.

A gazdaság pusztulása mellett ez a robbanással fenyegető társadalmi probléma lett IV. Iván örökségének másik súlyos tétele. A centrális vidékekről a perifériákra vándorló tömegek ugyanis fölégetett portáik mellett földesuraikat is maguk mögött hagyták, és a jobbágyi lét helyett a szabadparaszti, kozák- vagy határőréletet választották. Tették ezt annál inkább, mert az opricsnyina politikája nemcsak pusztításaival rendítette meg gazdasági alapjaikat, hanem politikailag is kiszolgáltatta őket a szolgáló nemeseknek. És itt nem elsősorban arra gondolunk, hogy a kormányzat nem lépett fel a majorság és a robot fokozatos növelése ellen – ez ugyanis abszolút arányát tekintve, mindezek ellenére az egész tárgyalt korszakban jelentéktelen maradt. Hanem arra, hogy a központi területek „fekete" földes részeinek „szabad" paraszti státusát az opricsnyina idején gyakorlatilag megszüntette, miután udvari birtokká minősítette vagy szolgáló nemeseknek adományozta őket. A 16. század közepétől a parasztság egy jelentős részét nemcsak gazdaságilag tették tönkre, hanem jogilag is lefokozták. Erre a tömeges elvándorlás volt a válasz. A parasztok egyetemleges röghöz kötését ezután már nem halogathatta a kormányzat, hiszen ellenkező esetben valamennyi szolgáló nemes munkaerő nélkül maradt volna.

Nem bizonyítható kétséget kizáróan, hogy a megfelelő következtetést már Iván uralkodásának utolsó éveiben levonták, és bevezették volna az úgynevezett „tiltott éveket" (vagyis a György-napi szabad költözés egyelőre ideiglenes felfüggesztését). A történészek többsége csak Borisz Godunov uralkodásának idejére teszi ezt a gyakorlatot. Ez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy Oroszországban az örökös jobbágyság rendszerének közvetlen „kiváltó oka" IV. Iván uralkodásának második szakasza volt, és az az akkori eseményekre adott történelmi válaszként értékelendő. Mivel pedig a 17. század eleji „zavaros időszak" történéseit végső soron az alapvető osztályharc mozgatta, amit viszont az örökös jobbágyság elterjedése robbantott ki, elmondhatjuk, hogy IV. Iván uralkodásának idejében gyökerezik az orosz nép nemzeti történetének talán legsúlyosabb periódusa, amelynek során az ellenség – a lengyelek – hosszú hónapokig birtokában tartotta a birodalom fővárosát. S bár ezen alapvető társadalmi ok mellett másodlagosnak minősíthető, mégis komoly jelentőségre emelkedett e tragikus évtized „zavarainak" előidézésében, hogy a cár agyonütötte az első számú trónörököst. Gyengeelméjű második fia és a még kisgyermek harmadik fiú,

Dmitrij cárevics rejtélyes halála után ugyanis magva szakadt a Rurikok–Monomahok dinasztiájának. És ezt a tényt csak hosszú vérzivataros évek múltán tudta megemészteni a cárok isteni származását ideológiája egyik sarkkövének tekintő autokratikus hatalom, amely sokáig képtelennek bizonyult visszaszerezni a felbolydult társadalom szemében a legitim uralkodók halálával elveszített karizmáját.

IV. Iván valójában önálló uralkodása negyedszázadának végeredménye tehát: gazdasági pusztulás, a társadalmi ellentétek szétszakadással fenyegető kiéleződése, s amiért mindezt vállalta: a huszonöt éves háborúban totális vereség, jelentős területi veszteségek, dinasztikus krízis. És a társadalom teljes demoralizálódása, egy semmitől sem visszariadó világvége-hangulat. Nem alap nélkül írta a cár halála után Moszkvába érkező jó szemű angol jogtudor, Giles Fletcher ezekről az állapotokról a következőket: „Az ilyen alantas politika és barbár tettek – amelyeknek most igaz, vége szakadt – annyira megrázták az országot, és olyan egyetemes gyűlöletet keltettek, hogy ez láthatólag másképp nem végződhet, mint általános felkeléssel." És valóban, a cár halála utáni napokban már komoly mozgolódások voltak a fővárosban, ha azok a megjósolt nagy felkelésbe nem is torkolltak. Ahhoz még két évtizedet kellett várni, és egyebek között olyan szubjektív faktorra is szükség volt, amely felszínre segíthette a mélyben forrongó indulatokat. Ezt a szerepet játssza majd el a történészek többségének véleménye szerint egy Griska Otrepjev nevű kiugrott szerzetessel azonosított talányos személy, aki azt hirdette magáról, hogy ő Dmitrij, a rettegett cár több mint tíz évvel ezelőtt csodálatos módon megmenekült fia, s mint ilyen, a trón egyedüli jogos örököse. Hívó szavára a tömegek özönleni kezdtek táborába, és megindult a IV. Iván uralkodásának idején megalapozódott nyílt osztályharc.

Igazságtalanok lennénk azonban a történelmi személyiséghez, ha megelégednénk a sokatmondó, de száraz végeredmény regisztrálásával. Egy államférfit minősítenek ugyan politikájának eredményei (vagy eredménytelensége), de feltétlenül megbocsátóbb az utókor vele szemben, ha szimpatikus, nagy célokra törő és éppen nagysága miatt elbukni kényszerülő egyéniséget tisztelhetünk benne. Sőt hajlamosak vagyunk akár tragikus hősnek is kikiáltani, ha megbizonyosodhatunk afelől, hogy a maradiság béklyóiban vergődve emésztette fel magát (meg országát), és bukását (meg oltalmára bízott birodalmáét) éppen az okozta, hogy annyira a kor valósága fölött állt.

A zsarnok lelke

Csináljunk tehát – amennyiben erre a történetírás műfaja lehetőséget ad – Iván cárral egy alkalmasságvizsgálatot. Ennek első részében egy olyan személyiségvizsgálatot kísérelünk meg, amely arra a kérdésre hivatott válaszolni, hogy Ivan Vasziljevicsnek megvoltak-e azok a tulajdonságai, amelyek megkívántatnak egy államférfitól. Ugyancsak megvizsgálandónak tartom azt a problémát, hogy IV. Iván felismerte-e azokat a célokat, és főként tudatosan törekedett-e megvalósításukra, amelyekkel az utókor kegyes jóindulata racionalizálta politikáját.

Milyen volt Iván cár? Még küllemének leírásában is erősen különbözik a korabeliek véleménye. Voltak, akik kellemes arcú, széles vállú, magas embernek, férfias jelenségnek tartották. A császári követ azzal is megtoldotta ezt a leírást, hogy elmondta: dús, vöröses-feketés szakálla volt. Néhány évtizeddel később Katirev-Rosztovszkij herceg még hozzátette: hosszú, görbe orra volt, ám nagyjából hasonló külső jegyek alapján ő már kifejezetten kellemetlen arcúnak tekintette. Ezt a véleményt erősíti meg az a Mihail Geraszimov által készített szoborportré is, amelyet a cár koporsójának felnyitása után előkerült csontváz és koponya segítségével készített. Erről meglehetősen visszataszító fej néz ránk: barázdaszerű ráncok szabdalta arc, táskás szem és az egész testen eluralkodó aszimmetria; bal szeme, kulcscsontja, lapockája jóval nagyobb volt a jobb oldalinál. E portré azonban a már öreg, súlyosan beteg uralkodót ábrázolja, ezért nem tudhatjuk meg róla, milyen volt Iván cár ereje teljében.

Talán csak szemében, ebben a legfontosabb külső személyiségjegyben lehetünk biztosak. Ha megtekintjük a Kreml Granovitaja-palotájában az erősen idealizált és sematizált, szinte a szentábrázolás modorában festett nagyfejedelem-portrékat, természetesen alig találunk különbséget, mondjuk, Ivan Kalita és Fjodor Ivanovics között. Mindegyik portréra jellemzőek az egész arcot meghatározó óriási szemek, kitágult pupillák. Csakhogy IV. Iván esetében e séma a valóságot tükrözte. Szemét más kortársak szintén ilyennek látták. A már idézett császári követ például azt írta: „nagy, minduntalan ide-oda ugráló, mindent a legalaposabban megfigyelő szeme van". Possevinónak, a pápai legátusnak ugyancsak állandóan vándorló szeme tűnt fel, amellyel szinte kitapogatta a jelenlévők ruha alá rejtett – nem létező – gyilkos tőreit.

Értelmetlenség lenne persze tagadni, hogy a cár „beszédes" szeme lelki érzékenységet sejtető intellektualitásról árulkodik. Természetes eszét, kiváló szónoki képességeit, feltűnően jó vitakészségét az írott források sem tagadják. Levelei ugyanakkor arról árulkodnak, hogy az intellektus nem csupán vele született adottsága volt, hanem belső igényként jelentkezett nála. Ezt lettek volna hivatottak kielégíteni sodró lendületű, a vitapartner gyenge pontjait mesterien meglelő és azokat kíméletlen iróniával leleplező és írnokai által lejegyzett írásai. Iván cár kétségkívül élvezetet lelt saját kombinációs készségében, hajlékony észjárásában, gyors reagálóképességében. Jó, némely vonatkozásban kiváló képességű ember volt. Ivan Tyimofejev deák nem véletlenül emlékezett évek múltán úgy rá, mint „igen éles eszű, és egész nemzetségében bölcsességével kitűnő", tehát elődeinél kiválóbb képességű fejedelemre.

Ugyanez a hivatalnok írta le azonban Iván cárról a „zavaros időszak" okain töprengve, hogy „erősebben az egyazon hiten és hatalma alatt lévő saját emberei – legyenek azok hatalmasok vagy kicsik – ellen volt szigorú és megközelíthetetlen, nem pedig az ellenség ellen, s akivel szemben ilyennek kellett volna lennie, azzal szemben nem volt az, a saját embereivel szemben felgyulladt lángoló dühe miatt", amellyel aztán „az egységes népet két részre osztotta… mint egy fejszével kettévágva". Balsikereinek oka ezért – Ivan Tyimofejev szerint – nem lehet senki más, mint Iván maga. Csodálkozunk is nagyon, fogalmazza meg a deák, „hiszen még a közepes eszűeknek is meg lehet érteni, hogy nem bízhatunk örök időkre ellenségeinkben, ezért hát az ilyen bölcs embert senki más nem győzte le, csak saját lelkiismereti gyengeségei… saját magát árulta el".

Már a korabeli ember is pontosan érzékelte tehát az ellentmondást a megfelelő kvalitások és az uralkodói politika kárhozatos eredménye között. Tyimofejev ennek okát a cár olyan tulajdonságaiban lelte fel, mint „dühöngésre hajlamos természete" és az „alattvalói ellen érzett harag". Természetesen ebben a formában meglehetősen naivnak tetszik ez az okfejtés. Amennyiben azonban IV. Iván alkalmasságának kérdését járjuk körül, mégis alapvető szempontokra hívja fel a figyelmet. Egy dolog ugyanis az észbeli képességek megléte, más dolog az, hogy a személyiség egyéb szellemi-lelki tulajdonságai mennyire hagyják az előbbieket érvényesülni, illetve hogy negatív vagy pozitív irányba terelik-e az általuk mozgatott energiákat. Ezért a következőkben IV. Iván lelki életének bemutatására teszek kísérletet. Történész számára, érthető okokból, ez

egyike a leglabilisabb területeknek. Igazán hiteles forrásokban ugyanis, egy középkorban élő történelmi személyiség legbensőbb titkait boncolgatva, nemigen dúskálhatunk. Éppen IV. Iván esetében azonban viszonylag sok, különböző „pártállású" forrásból származó egykorú dokumentum alapján, legalább jellegzetes vonásaiban felrajzolhatunk egy személyiségmodellt.

Nézzük tehát először, hogy a fogékony ész mellett mi másról árulkodik még Iván cár szeme. A fentebb idézett szemtanúk bizalmatlanságot, gyanakvást, félelmet, sőt rettegést véltek belőle kiolvasni. Az uralkodó számos cselekedete, saját vallomása végrendeletében („kiűzettem a bojárok által, az önkényük következtében a hatalomból, és kóborlok az országokban"), egész magatartása alátámasztani látszik ezeket a jellemvonásokat. Az opricsnyinai időszak teljes politikatörténete arról árulkodik, hogy ezek a tulajdonságok az idők során valóságos üldözési mániát fejlesztettek ki benne. Nem véletlenül próbálkozik szinte mániákusan, azzal, hogy Angliai Erzsébettől – kölcsönösségi alapon – egy menedékhelyet kérjen magának. Más kérdés, mi volt erre a királynő válasza. Az, hogy nem kívánja gyanakvásával maga ellen fordítani alattvalóit…

Szintén korabeliek szerint jellemző volt rá az átmenet nélküli éktelen haragra gerjedés, a periodikus és szélsőséges kedélyváltozás, amelynek során hol egy őrjöngő szadista, hol egy bűneiért vezeklő mazochista képe jelenik meg előttünk. Ez a skizoid magatartás azonban csak részben volt tudatosan megkomponált, bár ebben az értelemben jól illeszkedett a cár keleti ravaszságához, született képmutatásához, mesterien alkalmazott demagógiájához. Igazságtalan leegyszerűsítése lenne azonban a cár jellemének, ha mindezen vonásaiban csak az álnokság előre kiszámított érvényre jutását látnánk. IV. Iván valóban egészen eredeti egyéniség volt, aki az ész fegyverével vagy merő szofisztikával, de verbálisan is bármelyik alattvalójával állta a harcot: ki tudta gúnyolni, nevetségessé bírta tenni, képes volt megtéveszteni, maga alá tudta gyűrni.

Azt sem tagadhatjuk, hogy emelkedettebb pillanataiban sok nemes gondolat megfordult a fejében, lelkiismeret-furdalás gyötörte, sőt érzelmi életet élt. Mondhatni, mély és aktív lelki életet. A páni félelem éppen azért tudta annyira hatalmába keríteni, mert a felnagyított veszedelemre élénk képzelete olyan intenzíven reagált, hogy sem testileg, sem lelkileg nem tudta kivonni magát hatása alól. A cár lelkileg igen megszenvedte néhány tettét. Nagyon nehezen tudta például túltenni magát a

fiúgyilkosság bűnén. Hirtelen haragjában egy nevetséges apróság miatt halálra ütlegelte a trónörököst – majd a rohamot súlyos apátia követte. Vagy amikor hirtelen elvonult Moszkvából, és elhatározta az opricsnyina bevezetését, úgy hírlett, hogy néhány nap alatt haja és szakálla csaknem teljesen kihullott. Később összeállíttatta az általa kivégzettek listáját, és imát mondatott lelki üdvösségükért.

De nézzük a házasságait! Első házasságát például a források teljes egyöntetűséggel kiegyensúlyozottnak, mi több: harmonikusnak mondják, s hatodik feleségéhez, az özvegy deákné hoz sem fűzhették érzelmi okokon kívül más kötelékek. Ám harmadik felesége már az esküvői szertartást követően gyakorlatilag belehalt a nagy megtiszteltetésbe, egy bizonyos Marija Dolgorukaját pedig a nászéjszakát követően kötöztek egy batárra, és vadlovaktól vontatva hajtottak bele egy sebes vizű folyóba.

IV. Iván vakon hitte és félte a természetfölötti erőket. Az évkönyvek feljegyezték például, hogy a novgorodi mészárlásból hazafelé tartó cár azért nem büntette meg hasonlóan barbár módon Pszkov városát, mert egy szent félkegyelmű Isten haragját helyezte neki kilátásba. Minden vallásossága ellenére sem vetette meg azonban a keresztény erkölcs által tiltott vigasságokat. Szabályos orgiákká fajuló féktelen mulatozásai alkalmával minden bűnt elkövetett, amit keresztény ember elkövethet. Tivornyáin a hivatalos egyház által szigorúan üldözött csepűrágók is részt vettek, mert a cár kedvét lelte a pogány eredetű népi játékokban. És mindezt egy Alekszandrovszkaja nevű erődítésfalvában általa létrehozott szerzetesrendhez hasonló közösség keretei között tette.

Egyoldalúság lenne mindazonáltal részünkről, ha alattvalóit élvezettel gyilkoló „emberállatnak" festenénk le, aki aztán „krokodilkönnyeket" hullajt áldozataiért. Személyiségének talányát éppen ez a kettősség adja, azok az egymásnak szembeszegülő tulajdonságok, amelyekkel egy angol utazó, Horsey minősítette: „Igazi szkíta – éles eszű, kegyetlen, vérszomjas, könyörtelen…" Ezek azok a jellemvonások, amelyek a fentebb elsoroltakkal együtt igen érdekessé tették személyiségét a pszichiáterek számára, akik egybehangzóan megállapították, hogy a cár paranoiában szenvedett. Nos, meglehetősen abszurd vállalkozásnak tetszik több száz év távlatából és látatlanban diagnosztizálni egy betegséget. Arról nem is beszélve, hogy igen nehéz megvonni a pontos határvonalat a még „normálisnak" és a már „ideggyengének" mondott ember között. Attól a feltevéstől pedig kategorikusan el kell zárkózni, amely Iván idegbetegségét

vele született aberrációkkal, netán gyermekkorának negatív pszichés élményeivel magyarázza. Ilyen okfejtés ugyanis történettudományi eszközökkel bizonyíthatatlan. Egyet lehet érteni ugyanakkor az olyan megközelítéssel, amely Iván személyiségének patologikus irányba történő elváltozását történetiségében szemléli, illetőleg benne a zsarnokkór általános történelmi-emberi tüneteit látja.

„Ahol a fát vágják, ott…"

Lehetséges, hogy Ivánban már kisgyermekkorában megvoltak csíráiban mindazok a tulajdonságok, amelyek később eluralkodtak egyéniségén. A lényeg számunkra azonban az, hogy meghatározott, források által jól regisztrálható, nagyon is konkrét történelmi-társadalmi okai voltak személyisége felbomlásának. Ezekről az eddigiekben már esett szó, ezért itt csupán a végső konklúziót ismétlem meg. Véleményem szerint a cár személyes tragédiáját az egyeduralom fanatikus hittel és irracionális teljességében elsajátított ideológiája és a reális viszonyok közötti kibékíthetetlen ellentmondás okozta. A megvalósíthatatlan megvalósítására tett kísérlet őrölte fel az idegeit, s a falakon, amelyeket maga előtt talált, porlasztotta szét az ország erőit. Iván ugyanis cár volt, és önmegvalósítási törekvése természetesen nem maradhatott magánügye. Bennünket is abban – és csakis abban – az összefüggésben érdekelhetnek lelki sajátosságai, amennyiben hatással voltak az állam életére.

Elsőként feleletet kell adni arra a kérdésre, amely a cár alkalmasságvizsgálata előtt hangzott el. Hiába derült ugyanis ki az a tény, hogy IV. Iván megfelelő egyéni képességei ellenére az első kudarcok után alkalmatlanná vált tisztére, mert az újonnan előállt helyzetből nem volt képes levonni a megfelelő következtetést, mert pánikba esett, mert rettegését kivetítette az egész birodalomra, egyszóval: mert üldözési mániája által kiváltott önvédelmi reflexét az állami politika rangjára emelte. Még ezután is nyitott lehet tudniillik a következő kérdés – sőt egyesek szemében most válhat IV. Iván igazán drámai hőssé : az lenne tragédiájának valódi oka, hogy százötven évvel korábban jött a világra, amikor a kor Oroszországa még nem nőtt fel emelkedett gondolataihoz?

Egy államférfi politikai hitvallását legjobban tettei minősítik. Ha tehát végigtekintünk IV. Iván önálló államirányításának negyedszázadán,

aligha leljük egységes vonalvezetés, tudatos politikai koncepció, valamiféle „modernizálási stratégia" nyomát. Sokan írták róla, hogy a központosított uralmat óhajtotta magasabb szintre fejleszteni. Ha ez volt a célja, legalábbis paradox eszközöket vett igénybe megvalósítása érdekében. Többek között a széttagoltság korából kölcsönzött részfejedelmi opricsnyinaformát, az ország kettéosztását. De a saját irányításába utalt területen kívül még számos részfejedelemséget adományozott, s végrendeletében a korábbi moszkvai nagyfejedelmek azon központosító hagyományát is feledte, amely az utód hatalmának biztosítása érdekében teljesen kiszolgáltatta neki a másodszülötteket. Szintúgy feladta a másik tradicionális orosz központosítási elvet, amely az egyházi földbirtoklás visszaszorítását jelölte meg az állam egyik legfontosabb feladataként. Csak az utolsó években tér vissza elődei eme gyakorlatához. Az 1550-es évek reformsorozatával való teljes azonosulását teszi kétségessé továbbá az a tény, hogy a terrorpolitikára áttérve visszafejleszti az új alapokra került helyi közigazgatást.

Hasonlóképpen lehetetlen bizonyítani némely modern kori történetíró azon közkeletű feltételezését, hogy a bojárok elleni harca tudatosan mint kormányzó réteg ellen folyt, illetőleg, hogy átgondolt stratégia értelmében támaszkodott az új, felnövő középrétegekre. Fentebb már megállapítottuk, hogy IV. Iván nem kívánta a hagyományos irányító apparátust kiiktatni, csupán kiragadott opricsnyinájából szervezte teljesen újjá a bojár dumát, de még ott sem szakított gyökeresen a régi formával. Ami pedig a szolgáló nemesség – a bojárság kárára történő – felemelését illeti, helyette az valósult meg, hogy egy tarka társadalmi képletű kisebbség emelkedett fel ideig-óráig, csakhogy az egész uralkodó osztállyal szemben. Számos, különféle módon a bizalmába férkőző alacsony származású kegyenc emelkedett nála hosszabb-rövidebb ideig jelentőségre, ám az országirányítás „kádergondjáról" csak a *mesztnyicsesztvo*, tehát a származási rangsorrend hierarchikus szellemében tudott gondolkodni. Küzdelme tehát nem egy meghatározott társadalmi réteg, csoport, hanem egyes személyek, mindenkori környezetének tagjai, illetve a potenciális riválisok ellen irányult.

Az ön- és dinasztiavédő megfontolásokon túl egyetlen politikai elvet ismert s helyezett politikai cselekvése alapjává: senki és semmi által nem korlátozott személyes hatalmának gondolatát. A központosítás engelsi meghatározását reflexszerűen alkalmazó (és eltorzító) vulgáris történet-

felfogás számára természetesen már ez az egy is elég volt, hogy IV. Ivánt legalább „objektíve" haladónak deklarálja. Igaz, mondják e felfogás képviselői, hogy országát a szakadék szélére vezette, igaz, hogy válogatás nélkül gyilkolta az embereket, s az is igaz, hogy ide-oda vagdalkozásába a végén beleőrült. De ezenközben – egyebek mellett – hullottak az egyeduralom potenciális ellenségei is. Nos, túl azon, hogy ez a történelemfelfogás kísértetiesen hasonlít a hírhedett sztálini „bon mot"-hoz („ahol a fát vágják, ott hullik a forgács"), egyébként is kételkedem abban, hogy valaki „objektíve" haladó lehessen szubjektív szándéka és az általa okozott, ugyancsak objektív károk ellenére.

Pravoszláv inkvizítor?

A félelmetes cár tehát elterelte volna az orosz fejlődést egy más, az addigitól eltérő irányba? Mennyire hatott IV. Iván személyisége a 16. század, egészen pontosan az 1560-tól 1584-ig terjedő időszak orosz történelmének menetére? Mivel Iván cár állandó belső rendteremtő akciói, a terrorpolitika, az ország belső hadszíntérré változtatása nem társadalmi szükségszerűségből fakadt, az opricsnyina bevezetését és annak minden következményét nem a történelmi fejlődés követelményei hívták életre, leszögezhetjük: IV. Iván helytelen következtetéseket vont le kora valóságából, és az ország történetének néhány évre sajátos, negatív irányt szabott.

Bármennyire is erőszakolt, értelmetlen, sőt gyakran esztelen volt a felülről történt beavatkozás az állam életébe, nem mondhatjuk, hogy az mint lehetőség nem következett a megelőző fejlődésből. A patrimoniális hatalomból kinövő és a bizánci, illetve mongol ideológiákkal magát megerősítő cári autokrácia, garanciák nélküli társadalommal konfrontálódva, elvben lehetővé tette az egyeduralom legszélsőségesebb megnyilvánulását is. Az egyedüli „biztonsági fék" az országirányítás hagyományos rendje volt, amely nélkülözhetetlenné tette a kormányzó bojárságot. Ilyen irányban hatott a gazdasági-társadalmi fejlődés adott szintje is, amely nem tette lehetővé más társadalmi erő hasonló funkcióban történő felhasználását. Arra az esetre azonban, ha az uralkodó ezt az állapotot a korlátlan cári hatalom eszméjével összeegyeztethetetlennek tartotta, már nem volt orvosság: ellenállás nélkül fel tudta rúgni a kettős

hatalmi képletet. Az is igaz természetesen, hogy kísérlete eleve bukásra volt ítélve. Ebből a szempontból tehát csak azt mondhatjuk, hogy Iván a maga irracionális végéig járta azt az utat, amely az előző társadalomfejlődésből következett.

Az uralkodásának végére jelentkező teljes csőd azonban megmutatta, hogy ez az út szükségképpen zsákutcába torkollik. Nem véletlenül folytatódik látszólag minden ugyanott Oroszországban, amikor az már túljutott a „zavaros időszakon" is, mint az „utolsó békeévben". Ebben az értelemben tehát IV. Iván természetesen nem változtatta meg a történelem menetét. A 16. századi orosz fejlődés keretei lehetőséget adtak ugyan számára, hogy ideig-óráig természetellenes irányt adjon az eseményeknek, de az objektív korlátokat ő sem dönthette le. 1613, a „zavaros időszak" vége után tehát ismét csak az „autokrácia bojár dumával és a bojár arisztokráciával" képlettel lesz leírható az orosz államhatalom, és Alekszej Mihajlovics cár szentté avattatja a IV. Iván által megöletett Filip metropolitát, amivel gyakorlatilag elhatárolja magát elődе véres bűneitől.

Mindennek ellenére azonban e „jámbor" uralkodó IV. Iván örökösének tartja magát, és a valóságban is ő képezi az átmenetet a bojárságot és a szolgáló nemességet összeolvasztó (tehát az „uralkodó" osztályt szolgáló osztály szintjén egységesítő) péteri abszolutizmusba. Már III. Iván és III. Vaszilij idején is megfigyelhettünk egy nivellálódási tendenciát az uralkodó osztályon belül, és bizonyos határig jellemző volt ez az Izbrannaja Rada kormányzatára, s még inkább az 1613 utáni periódusra. IV. Iván önálló uralkodása „kronológiailag" kétségtelenül ebbe a vonulatba illeszkedett, de fölösleges kegyetlenkedéseivel, pogromhadjáratai-val zavart és anarchiát keltett, és végül aránytalanul több kárt okozott, mint hasznot.

Végezetül meg kell még emlékeznünk arról, hogy az ezredfordulóra felmerültek más szempontok is IV. Iván tetteinek értékelésénél. Andrej Jurganov, moszkvai történész igyekezett a korabeli orosz társadalomban igen elterjedt világvégevárás pszichózisába helyezni a cár tevékenységét. Eszerint a vallási purifikátor Iván az utolsó ítéletre készülődvén, nem egyszerűen csak magát, hanem Isten által rábízott alattvalóit is meg kívánta volna tisztítani az evilági bűnöktől. Nem kizárt tehát, hogy politikai fanatizmusa vallási fundamentalizmusból táplálkozott, s mint egy keleti inkvizítor számára az út a lelkek ördögűzéséig a testek megsemmisítésén keresztül vezetett.

Eddig a nagy orosz történész, Vaszilij Kljucsevszkij nyomán inkább úgy néztünk rá, mint a bibliai Sámsonra, aki az egész házat magára döntötte, amelyben ellenségei ültek. Legfeljebb csak az összeomlott építményt – Oroszországot – sajnálva miatta. De lehet, hogy Iván cár emellett még egy pravoszláv Torquemada is volt? Ha így lenne, akkor a bennpusztult ártatlan lelkekért ideje lenne még egy imát elrebegnie az utókornak.

Szvák Gyula

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Nagy Iván: *Rettenetes Iván*. Bp., 1942
Szkrinnyikov, Ruszlan: *Az orosz birodalom születése*. Bp., 1997
Szvák Gyula: *Iván, a Félelmetes*. Bp., 1985, 1996
Szvák Gyula – Jevgenyij Anyiszimov: *IV. Iván – I. Péter*. Bp., 2004
Vipper, Robert: *Rettegett Iván*. Moszkva, 1947
Madariaga, Isabel de: *Ivan the Terrible*. New Haven – London, 2006
Pavlov, Andrei –Perry, Maureen: *Ivan the Terrible. Profiles in Power*. London – New York, 2003
Florja, Borisz: *Ivan Groznij*. Moszkva, 1999
Jurganov, A. L.: *Katyegorii russzkoj szrednyevekovoj kulturi*. Moszkva, 1998
Kobrin, V.B.: *Ivan Groznij*. Moszkva, 1989
Veszelovszkij, Sz. B.: *Isszledovanyija po isztorii opricsnyini*. Moszkva, 1963
Zimin, A. A.: *Opricsnyina Ivana Groznogo*. Moszkva, 1964

11.

II. Katalin

II. Katalin
Richard Brompton festménye 1782-ből

Lutheránus felekezetű, anhalt-zerbsti hercegkisasszonyként látta meg a napvilágot, ereiben egyetlen csepp orosz vér sem folyt. Tizenöt éves korában, a trónörökös nagyherceg jegyeseként érkezett Oroszországba, ahol egy esztendő múlva a későbbi III. Péter felesége lett. Egész életében németes akcentussal beszélt oroszul, és – Vaszilij Kljucsevszkij történész szerint – leveleiben jó néhány helyesírási hibát követett el. Az 1762. június 28-án, államcsínnyel hatalomra került cárnő személyében az utókor mégis az egyik legjelentősebb orosz uralkodót látja, akinek neve a cári impérium nagyhatalmi státusának szimbóluma lett. A „katalini aranykor" ugyanis folytatta az I. Péter által elkezdett reformokat, megerősítette az orosz birodalom geopolitikai pozícióit, növelte a pétervári udvar külpolitikájának presztízsét, megszilárdította a nemesség privilegizált helyzetét és fenntartotta a belső társadalmi rendet.

Az utókor méltányolja a Nagy Katalin nevével fémjelzett felvilágosult abszolutista kormányzati politika sikereit, uralkodása harmincnégy évének számos kimagasló teljesítményét, amit az is jól mutat, hogy a 2008-as „össznépi" televíziós szavazás során a 11. helyet foglalta el a legjelentősebb orosz történelmi személyiségek között. A napjaink közéleti elitjéből kiválasztott zsűriben Alekszandr Tkacsov, a krasznodari (jekatyerinodari) régió kormányzója méltatta a cárnő uralkodói kvalitásait, a korabeli Oroszország társadalmi, gazdasági és kulturális életében bekövetkezett változásokat. Egyetérthetünk azzal, hogy ez utóbbiak egy ambiciózus, energikus, nagy munkabírású és az államügyek iránt elkötelezett uralkodó nélkül aligha valósulhattak volna meg. Az utókor emlékezetében Jekatyerina Alekszejevna, „az isteni Cateau" (ahogyan Voltaire nevezte!) úgy él, mint aki sorozatos győzelmeket aratott a törökök felett, akinek hadvezérei több mint száz tengeri és szárazföldi diadalt arattak, aki 1780-ban deklarálta a tengeri fegyveres semlegesség elvét, Oroszországhoz csatolta a Fekete-tenger partvidékét és a Krím félszigetet, Grúziát cári protektorátus alá helyezte, részt vett Lengyelország három felosztásában, létrehozatta Alaszkában az Orosz–amerikai Kereskedelmi Társaságot. II. Katalin maga is büszkén írt emlékirataiban arról, hogy

mintegy százötven várost alapított, utasítására népesítették be a déloroszországi területeket, emellett kikötőket, templomokat, iskolákat, fővárosi és kormányzósági középületeket, patikákat, árvaházakat, közutakat és csatornákat építtetett.

A cárnő figyelmét az élet egyéb területei sem kerülték el: 1769-ben ő adatott ki először papírpénzt (a százrubeles bankót egyébként *kátyenyká*nak nevezték!), rendeletet bocsátott ki a burgonya kötelező termesztéséről, Tulában – a teázás „fellendítése" céljából – szamovárkészítő manufaktúrát létesített, engedélyezte új nyomdák felállítását, külföldi könyvek terjesztését. Szerette az irodalmat, olyannyira, hogy ő maga is írt szatírákat és vígjátékokat, álnéven szívesen polemizált az általa kiadott *Mindenféle mindenfajta* hasábjain, a pétervári udvarban pedig – arisztokrata hölgyekből és urakból – amatőr színtársulatot szervezett. Kötelességének tartotta az 1725-ben Nagy Péter által létesített Pétervári Tudományos Akadémia és az 1757-es alapítású Művészeti Akadémia mecenatúráját, majd 1783-ban felállította az Orosz Akadémiát, ahol irodalmi, nyelvészeti és filológiai kutatások folytak. Bőkezűen támogatta a tehetséges irodalmárokat, a hazai és külföldi tudósokat, köztük Leonhard Euler, Peter Simon Pallas, August Ludwig Schlözer, Daniel Bernoulli és mások nemzetközi hírű kutatásait.

A televíziós műsorban Kirill metropolita keményen bírálta II. Katalin egyházpolitikáját, a kolostori birtokok szekularizációját és a cárnő magánéleti „botlásait". Tudjuk azonban, hogy az utókor nem fogékony a nagy történelmi személyiségek amorális cselekedeteinek elítélése iránt, mivel elsősorban az államügyek terén végzett tevékenységük érdekli. Ezzel magyarázható, hogy Nagy Katalin nimbusza az oroszok körében töretlenül él tovább, és személyében a felvilágosult abszolutizmus kimagasló egyéniségét látják. Ennek egyik megnyilvánulása az a hagyomány is, hogy a krasznodari fiatal házasok friss virágot helyeznek II. Katalin szobrának talapzatára, és az ott lakó emberek pedig városuk régi neve, Jekatyerinodar visszaállítását követelik.

A kis hercegnő

1729. április 21-én (az új időszámítás szerint: május 2-án) éjjel fél háromkor hangos gyermeksírás verte fel a stettini (ma: szczecini) főutcán,

a Mária-templom szomszédságában, a Domstrasse 791-es számú ház lakóit. A kereskedelmi kamara elnöke, von Aschersleben palotájának első emeletén, a nagyteremtől balra lévő, ízlésesen berendezett szobában egy Sophie Friederike Auguste von Anhalt-Zerbst nevű kislány született, akit harminchárom év múlva II. Katalin orosz cárnőként ismert meg a világ. Az újszülött apja, Christian August von Anhalt-Zerbst herceg a porosz király seregében szolgált fiatalkorától. Részt vett a hollandok, a franciák és a svédek elleni harcokban, a spanyol örökösödési háborúban, majd 1721-ben, 31 éves korában vezérőrnagynak nevezték ki, ezt követően pedig a 8. porosz gyalogezred parancsnokságát bízták rá. Harminchét évesen vette feleségül Johanna Elisabeth von Holstein-Gottorp hercegnőt, aki ekkor 15 esztendős volt. A hercegnő a fiatalabb holsteini ágból származott – az idősebb ág a svéd korona birtokosa volt –, és nagybátyja, illetve gyámja, August Wilhelm braunschweigi herceg udvarában nevelkedett. Az esküvőt Lustschloss várában tartották, majd a pomerániai Stettinben telepedtek le, ahol a 8. gyalogezred állomásozott. Itt született kislányuk, akit augusztus 23-án kereszteltek meg.

Milyen volt a kis Sophie hercegnő? Mellin grófnő visszaemlékezése szerint: „Erős testalkatú, életkorához képest magas, fejlett gyermeknek számított. Arca nem volt különösebben szép, de kellemessé tette nyílt tekintete és bájos mosolya. Az első időben az anyja nevelte, meglehetősen szigorúan, és mindenáron igyekezett letörni a kislány büszkeségét, makacsságát."

Sophie első nevelője a francia Cardel kisasszony lett, akinek nem kevés gondot okozott a gőgös, szemtelen – és tegyük hozzá, valójában csúnyácska – gyermek nevelése. A kis „Figchen" (a Friederike becéző alakja), ahogyan családi körben nevezték, nem számított igazán szépnek, hiszen hátgerincferdülése miatt évekig fűzőt kellett viselnie, amit a legjobb helybeli „szakember", a stettini hóhér készített neki. (Egyébként Sophie jó példája annak, hogy néhány év múlva a „rút kiskacsából" miként lett meseszép hattyú!) II. Katalin később emlékirataiban elragadtatással és hálával gondolt vissza nevelőjére, aki a francia felvilágosodás irodalmának jeles alkotásait olvastatta tanítványával. A kislány Corneille, Racine, Molière, La Fontaine művei mellett a francia enciklopédisták, Diderot, D'Alembert és Voltaire munkáit tanulmányozta.

Sophie egy családi ünnepen, Kielben ismerkedett meg az ifjú Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorp herceggel, Svédország és Orosz-

ország trónjának egyidejű várományosával (a későbbi III. Péter orosz cárral), aki egy évvel volt idősebb nála, és harmadfokú unokatestvérének számított. Erről a találkozásról Katalin emlékirataiban a következőt olvashatjuk: „III. Pétert először tizenegy éves korában Kielben, gyámapjánál, a lübecki püspöknél láttam, nem sokkal azután, hogy apja, Karl Friedrich herceg meghalt. A püspök 1739-ben magához kérette a Holstein-család valamennyi tagját, hogy bemutassa nekik gyámfiát. Nagyanyám, a püspök anyja, édesanyám és a herceg nővére együtt érkeztek velem Hamburgból. Akkor tízéves voltam… Hallottam, hogy az egybegyűlt vendégek egymás között arról beszéltek, hogy az ifjú herceg hajlamos az italozásra, ezért az asztalnál nem adtak neki inni. Beszélték, hogy csökönyös, lobbanékony, és nem szereti a környezetét, különösen Brümmert, a nevelőjét. Mondták, hogy a herceg vézna testű és beteges szervezetű. Valóban feltűnt, hogy milyen sápadt és sovány…" E vézna testalkatú fiú anyai nagynénje Nagy Péter kisebbik leánya, I. Erzsébet orosz cárnő volt, ugyanis az uralkodó idősebb leánya holsteini herceghez ment feleségül, akitől az ifjú Karl Peter Ulrich született. A dinasztikus kapcsolatokat az orosz cári és a holsteini hercegi családok között tovább erősítette az a tény is, hogy Johanna Elisabeth egyik fivére, Karl August herceg I. Erzsébetnek volt a vőlegénye, s bár a herceg az eljegyzés után hamarosan meghalt, a cárnő még sokáig gyászolta jegyesét. Bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy I. Erzsébet a trónörökös, Karl Peter Ulrich menyasszonyául az Anhalt-Zerbst hercegi családból származó Sophie-t választotta.

Az ifjú pár eljegyzését 1744. június 29-én tartották meg Pétervárott, és ekkor Sophie a Jekatyerina Alekszejevna nevet kapta, majd nagyhercegnővé nyilvánították, miután a szertartást megelőző napon áttért a pravoszláv hitre. Karl Peter Ulrich (orosz nevén: Pjotr Fjodorovics nagyherceg) és Katalin esküvőjét 1745. augusztus 21-én a Kazanyi-székesegyházban rendezték meg, nagy pompával. Hamarosan kiderült azonban, hogy házasságuk nem sok jót ígért. A fiatalasszony esküvője után néhány nappal ezt írta: „…ha szereted e férfit, akkor a legszerencsétlenebb teremtmény leszel a földön, mert természeted szerint viszonzásra vágyol majd; ez az ember pedig jóformán rád sem néz, csak bábukról vagy valami effélékről beszél veled, s bármely más nőhöz figyelmesebb, mint hozzád. Te sokkalta büszkébb vagy, semhogy lármát csapj emiatt, tehát szíveskedj óvatos lenni a gyengédség dolgában ezen úr irányában.

Gondoljon önmagára, hölgyem!" Tény, hogy hatévi házasság után, 1751-ben Katalin még szűz volt; férje nem különben, mivel fitymaszűkületben szenvedett. Az ifjú feleség, aki – *Emlékirata*i szerint – „járatlan volt az efféle dolgokban", szüntelenül hűtlenséget látott a nagyherceg múló szeszélyeiben, aki mások szemében állandóan férfinak akart látszani. Katalin, akiről csak később derült ki nimfomán természete, bosszúságában megvető közömbösséget színlelt, amikor férje valamelyik udvari dámával flörtölt.

Pétervári pásztorórák és palotaforradalom

Minden bizonnyal a családi élet boldogtalanságával magyarázható, hogy a fiatal és – a kortársak szerint is – csinosnak, feltűnően vonzónak mondott nagyhercegnő szívesen keresett futó kalandokat a testőrgárda elegáns tisztjeivel. Katalin kacérkodásának első „áldozata" Andrej Csernisov lett, akit az udvarban csak mint „a nagyhercegnő jegyesét" emlegettek. A majdani cárnő visszaemlékezése szerint ez a viszony csak „félig szerelmes és igen ártatlan barátság volt". Az udvarban azonban lábra kapott a pletyka, amelynek következtében a délceg gárdatisztet az Orenburg mellett állomásozó ezredhez „száműzték".

Katalin 1752-ben ismerkedett meg Szergej Szaltikov gróffal, a 26 esztendős udvari kamarással, akinek a szebbik nemnél elért sikereiről az egész udvar beszélt. A nagyhercegnő így írt róla: „Sugárzóan szép volt, és bizonyára senki sem ért fel vele az udvarban. Nem hiányzott belőle sem a szellemesség, sem az ismereteknek, a modornak, a csiszoltságnak az az ötvözete, amit a nagyvilági társaság, de elsősorban az udvar légköre ad meg." Kettőjük kalandja úgy kezdődött, mint valami könnyű vígjáték: a rögtönzött házi hangversenyek egyikén Szergej Szaltikov rövid széptevés után bevallotta szerelmét, és nem is részesült visszautasításban. Mihelyt azonban elérte célját, beképzelt, pökhendi, cinikus és tapintatlan lett. A nagyhercegnő kapcsolata Szaltikovval nyílt titoknak számított a pétervári udvarban, és senki sem botránkozott meg rajta. Maga a cárnő, I. Erzsébet állítólag még bátorította is a szerelmeseket, sőt felszólította Katalint, hogy ajándékozza meg a birodalmat egy egészséges fiúgyermekkel. A birodalmi érdek feltehetően kevéssé izgatta ekkor Katalint – legalábbis ebben a kérdésben –, az mégis tény, hogy valóban

állapotos lett. 1753. június 25-én azonban egy bál után elvetélte magzatát, és hat hétre volt szüksége, hogy újra talpra álljon.

Körülbelül ezzel egy időben, az akkor 25 éves nagyherceg műtéten, körülmetélésen esett át, amely után már alkalmas lett a házaséletre. Feleségének azonban nem sok öröme származott ebből: férje előbb egy Groot nevű udvari festőművész bájos feleségével kezdett viszonyt, majd később Jelizaveta Voroncovával (Mihail Voroncov alkancellár unokahúgával), aki a „hivatalos szerető" szerepét töltötte be az udvarban. A kortársak nem voltak túlságosan jó véleménnyel erről a hölgyről, mivel úgy káromkodott, mint egy kocsis, férfiakat megszégyenítő módon vedelte a vodkát, és roppant közönséges módon viselkedett az udvari rendezvényeken. A trónörökös nagyherceget nem botránkoztatta meg ez az ordenáré viselkedés, sőt egyre gyakrabban hangoztatta, hogy ha a cukorbeteg és epilepsziás Erzsébet cárnő halála után hatalomra kerül, feleségét kolostorba záratja, és Jelizaveta Voroncovát kívánja majd hitveséül.

1754. szeptember 20-án, kilencévi házasság után Katalin, az udvar nagy örömére, fiúgyermeket szült, akit Pavel Petrovics névre kereszteltek (ő a későbbi I. Pál cár. A rosszindulatú udvari pletykák szerint a gyermek még Szergej Szaltikovtól származott, de ezt bizonyítani nem lehet. A kis Pavel megkeresztelése után a cárnő azzal bízta meg Szergej Szaltikovot, hogy értesítse a svéd királyi és a szász hercegi udvart a gyermek megszületéséről. A megszégyenítő küldetést büntetésként is fel lehet fogni, mivel Katalin viszonya a kamarással ismeretes volt a külföldi udvarokban is, ezért Szaltikov mindenképpen nevetségesnek érezhette magát a hírnök szerepében, és be kellett látnia, hogy a cárnő szűk környezetéből finoman eltávolították. Katalint bizonyára az bántotta meg, hogy amikor „diplomáciai" küldetéséből az ifjú kamarás – akitől kétszer is teherbe esett – egy alkalommal visszaérkezett Pétervárra, nem sok figyelmet szentelt neki.

A csinos nagyhercegnőnek ezután aligha lehettek illúziói, és többé már nem volt hajlandó egyetlen férfi játékszere sem lenni: „Elhatároztam, éreztetem azokkal, akik olyan sok bajt okoztak nekem, hogy tőlem függ, büntetlenül sértegethetnek-e." Úgy döntött, hogy kemény és gúnyos lesz, így áll bosszút a csapodár férfiakon, a szemtelen udvaroncokon. Belevetette magát az udvari életbe, az intrikák, a pletykák és a flörtök világába, előszeretettel költekezett és kártyázott. Ez utóbbit azonban nem nagy sikerrel űzte, hiszen csak 1756-ban több mint 17 ezer rubelt

tettek ki kártyaadósságai, amelyeket főleg az angol követség kölcsöneiből fizetett ki.

1755 nyarán érkezett Pétervárra Stanisław Poniatowski gróf, az ifjú lengyel arisztokrata, aki sokáig Párizsban élt, és ott a legelőkelőbb szalonokat látogatta. Elképzelhető, milyen jó benyomást tett Katalinra a szellemesség és az elegancia valamennyi csábító kellékével felruházott délceg fiatalember, annál is inkább, mert a nagyhercegnő arról értesült, hogy Szergej Szaltikov Svédországban és Drezdában nyakra-főre udvarolt minden szépasszonynak, akivel csak találkozott. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy maga Stanisław Poniatowski is szenvedélyesen szerelmes lett a szépsége teljében lévő, kellemesen társalgó, olvasott, művelt Katalinba. Az akkor 23 éves lengyel gróf visszaemlékezéseiben a következő képet festette imádottjáról: „Fekete haja ellenére vakítóan fehér bőrű volt, arcszíne élénk, nagy kék szeme kissé dülledt s igen beszédes, szája szinte csókra hívó, keze és karja tökéletes, dereka karcsú, inkább magas, mint alacsony, járása igen gyors és mégis előkelő, s a nevetése olyan vidám, akár a kedve." A nagyhercegnő számára ez az új szerelem pompás kedvtelés volt, amelyből – az udvari szóbeszéd szerint – 1757-ben Anna nevű leánya született, aki azonban a hároméves kort sem érte meg. Katalin és Poniatowski (akit később, már cárnőként, 1763-ban, III. Ágost halála után lengyel királlyá választatott) szerelmi viszonyának az 1758-as év vetett véget, amikor az udvari intrikákba keveredett fiatalembert kiutasították az országból.

A nagyherceg ez idő tájt legszívesebben oranienbaumi rezidenciáján tartózkodott, ahol porosz mintára szervezett két holsteini ezredét gyakorlatoztatta. Katalin szörnyülködve jegyezte meg róla, hogy rengeteget ivott és dohányzott, olyannyira, hogy „csaknem állandóan dohánnyal kevert borszag áradt belőle, amely valósággal elviselhetetlen volt azok számára, akik a közelébe kerültek". Pjotr Fjodorovics ráadásul rendkívül népszerűtlen volt az udvari körökben, mivel állandóan szidta és becsmérelte az ország népét és a pravoszláv vallást. Gyakran hirdette, hogy szívesebben lenne a porosz király tisztje, mint orosz cár. II. Frigyes, aki irodalmi műveltségét gyakran fitogtatta, találóan mondta róla: „Én vagyok a Dulcineája." A pétervári nemesi testőrezredek nyílt ellenérzését váltotta ki a nagyherceg hírhedt kijelentése, amelyben a gárdistákat sértő módon janicsároknak nevezte, saját holsteini ezredeit viszont istenítette.

Érthető tehát, hogy amikor 1761. december 25-én I. Erzsébet cárnő

meghalt, és a trónra utódjaként a nagyherceg került, ez a gárdaezredek ellenállását váltotta ki. További olaj volt a tűzre, hogy az új cár, saját holsteini birtokai védelmének ürügyén, a fővárosi gárdistákat Dánia ellen vezényelte. Ezért a Szemjonovi-, valamint az Izmajlovi-ezred szószólói, élükön az Orlov fivérekkel megjelentek Katalin előtt, és támogatásukról biztosították egy esetleges államcsíny, összeesküvés esetén. A nagyhercegnő elfogadta a felkínált palotaforradalom lehetőségét, mivel az egybeesett saját óhajával is. Elhatározását megkönnyítette, hogy 1759 nyarától szerelmi viszony fűzte Grigorij Orlovhoz, akinek az udvari testőrtisztek között hangadó szerepe volt. Katalin végül is a gárdaezredek támogatásával 1762. június 28-án államcsínnyel eltávolította férjét, akit néhány nap múlva, július 6-án az Orlov fivérek, Barjatyinszkij herceg és Fjodor Volkov (a híres színész) Ropsában brutálisan megöltek: állítólag egy nadrágszíjjal fojtották meg.

A „katalini aranykor" ellentmondásai

A 33 éves korában trónra lépő cárnő így – érthető módon – nem csekély hálával tartozott a gárdatiszteknek, ezért az államcsíny végrehajtása után busás pénzjutalomban részesítette őket, vagy magas állami hivatalokat és kitüntetéseket kaptak. Az összeesküvésben résztvevőknek összesen 18 ezer jobbágyot és 526 ezer rubelt adományozott, zömében földbirtok formájában. Különösen jól jártak hűséges segítőtársai, az Orlov fivérek (Iván, Grigorij, Alekszej, Fjodor és Vlagyimir), akik korábban tiszti köpenyükön és kardjukon kívül aligha mondhattak mást magukénak.

II. Katalin trónra lépése után, 1762. július 6-án manifesztumot intézett alattvalóihoz, amelyben ésszerű, felvilágosult és nemzeti jellegű intézkedéseket ígért a kormányzásban. Nem felejtette el, hogy a nemesi gárda ültette trónjára, ezért ünnepélyesen deklarálta, hogy ennek kiváltságos helyzetét, privilégiumait mindenkor tiszteletben tartja. Ezenkívül – főként Charles de Montesquieu és Cesare Beccaria műveinek szellemét követve – eltörölte az uralkodó személyének megsértéséért járó halálos ítéleteket, enyhítette a bírósági büntetéseket, szekularizálta az egyházi birtokokat, megszüntette a vallási üldözéseket, engedélyezte a külföldön betiltott művek terjesztését. Érthető tehát, hogy ezekben az években egész Európa II. Katalin tetteitől visszhangzott, legendák ke-

ringtek a „filozófus cárnő" felvilágosult kormányzati politikájáról és a „közjóért" tett intézkedéseiről. Senki sem kételkedett abban, hogy az orosz uralkodónő a felvilágosult abszolutizmus kormányzati politikájának elkötelezett híve, és a perifériának tekintett cári birodalmat szeretné felzárkóztatni az európai centrumállamok teljesítményeihez. Erre valóban nagy szükség volt az oktatás- és egészségügy, a modern hivatali apparátus kiépítése, a hadsereg hatékony fejlesztése, az ország népességének növelése, az új kórházak és szociális intézmények létesítése, a pénzintézetek alapítása, az út- és csatornahálózat javítása, a népesség lélekszámának növelése terén. (Persze, azt már kevesebben tudták, hogy a cárnő által jóváhagyott 1765-ös, 1767-es és 1773-as törvények értelmében az orosz földesurak szabad belátásuk szerint, bármikor száműzhették, szibériai kényszermunkára ítélhették, brutálisan megfenyíthették, korlátozás nélkül adhatták-vehették és katonának is besoroztathatták jogfosztott jobbágyaikat, „megkeresztelt tulajdonaikat".)

A nagy levelező

Nem kételkedhetünk abban, hogy II. Katalin – már uralkodásának első éveiben – őszintén óhajtotta az orosz törvényhozás korszerűsítését, mivel a birodalomban még mindig az 1649-es törvénykönyv alapján ítélkeztek. Ezzel magyarázható, hogy 1765 elejétől két éven át dolgozott egy új törvénytervezet összeállításán. A cárnő által az 1767–68. évi Törvénykönyvszerkesztő Bizottság munkájának előkészítéséhez írt *Nakaz* (Tervezet) a felvilágosodás híveinek körében Európa-szerte nagy visszhangot váltott ki. Voltaire ezt írta a „republikánus cárnőnek" nevezett Katalinnak 1767. február 26-án: „Elolvastam az Ön Tervezetét, amelyet volt szíves számomra elküldeni. Lükurgosz és Szolón is jóváhagyná Felséged munkáját, mivel abban minden világos, érthető, igazságos és minden sorából az emberek iránti szeretet csendül ki." Bizonyára félrevezette a felvilágosult gondolkodókat a cárnő javaslatainak látszatra humánus és racionális jellege, de Katalin *Tervezet*ének valódi szellemisége hamarosan lelepleződött, mivel annak egyetlen pontja sem valósult meg.

Az uralkodónő intézkedéseinek – minden bizonnyal – elsősorban az volt a célja, hogy elnyerje a nyugat-európai felvilágosult gondolkodók bizalmát és támogatását. Ennek érdekében Katalin sok mindenre haj-

landó volt: gazdag ajándékokat és jelentős pénzösszegeket küldött nekik. Mindezek fejében viszont elvárta tőlük, hogy dicshimnuszokat zengjenek uralkodásáról, felvilágosult tetteiről, bőkezűségéről, nagylelkűségéről, sikeres kül- és belpolitikájáról, tudomány- és művészetpártoló mecénási szerepéről. Különösen sokat tett Katalin azért, hogy Voltaire bizalmát elnyerje, és a jeles gondolkodó tanítványának, sőt barátjának pózában tetszeleghessen. Érthetően, mindkettőjüknek felettébb imponált a kölcsönös hízelgés: a cárnő hiúságának bizonyára tetszett, hogy Európa egyik legjelentősebb gondolkodójának élvezte a bizalmát; Voltaire pedig ugyancsak büszke lehetett arra, hogy a kontinens egyik legnagyobb államának uralkodója kereste kegyeit.

II. Katalin gyakori levelezésben állt a francia *Enciklopédia* egyik szerkesztőjével, Denis Diderot-val is, aki meghívására 1773 szeptemberétől hét hónapot töltött Pétervárott. A cárnő hatvanhét megbeszélést folytatott a sokoldalúan művelt Diderot-val, aki számos javaslatot, tervezetet készített az uralkodónő megbízásából. Ezek között szerepelt: a jobbágyság felszabadítása, valamennyi társadalmi réteg bevonása a hatalom gyakorlásába, az ipar és a kereskedelem még határozottabb támogatása, a merkantilista gazdaságpolitika meghonosítása, az állampolgárok anyagi jólétének és kulturális színvonalának emelése, a kötelező elemi népiskolai oktatás bevezetése. A jeles francia gondolkodó előterjesztéseire Katalin nem titkolt cinizmussal azt válaszolta, hogy ismerve az oroszországi állapotokat, azokból legkorábban száz esztendő múlva valósulhat meg valami. A cárnő kijelentése után Diderot világosan látta, hogy a „gyönyörű Cateau" csak kacérkodik a felvilágosodás gondolataival, gúnyt űz a „ráció" és a „közjó" eszméiből.

A cárnő levelezőpartnerei között olyan kimagasló, az európai szellemi elithez tartozó személyiségek, tudósok szerepeltek, mint Jean d'Alembert, Melchior Grimm, Buffon (Georges Louis Leclerc), Claude-Adrien Helvetius, Honoré Mirabeau és Marie Joseph Lafayette márki. A felvilágosodás korának neves francia gondolkodói közül talán az egyetlen, akit II. Katalinnak nem sikerült megnyernie, az Jean-Jacques Rousseau volt, akinek a társadalmi szerződésről, az emberek közötti egyenlőtlenség eredetének okairól írt művei ugyanakkor aligha nyerhették el a cárnő tetszését. Ettől függetlenül szinte valamennyi munkáját elolvasta, de félt azok merészen forradalmi gondolataitól. Jellemző, hogy amikor 1778 nyarán, Rousseau halála után felesége levélben fordult se-

gítségért a cárnőhöz, az figyelemre sem méltatta a nehéz helyzetben lévő özvegy panaszait. Ez az eset is példázza, hogy II. Katalin csak addig kacérkodott a felvilágosodás eszméivel, addig kereste a legkiválóbb gondolkodók bizalmát, amíg azokra szüksége volt.

Ezek után joggal merül fel a kérdés: hogyan kerültek a 18. század neves gondolkodói a korszak talán legképmutatóbb politikáját folytató uralkodójának uszályába, és miként vélekedett róluk valójában a cárnő? Jól illusztrálja ezt a fonák helyzetet az az eset, amikor Voltaire Oroszországba készült utazni, de erről értesülve az uralkodónő azonnal levelet küldött Melchior Grimmnek: „Kérem Önt, tanácsolja ennek az öregembernek, hogy maradjon otthon. Mit csináljak én itt vele? (…) Ez ugyanaz lenne, mint a svéd király ideérkezése!" Jellemző az is, ahogyan a cárnő közvetlen barátainak a Diderot-val történt találkozást ecsetelte: „Hosszasan beszélgettem vele, de inkább nagyobb kíváncsisággal, mint haszonnal hallgattam. Ha figyelembe venném elgondolásait, akkor egész birodalmamat át kellene formálnom, meg kellene semmisítenem a kormányt, a törvényhozást, az egész eddigi politikámat, és ezeket valamiféle megvalósíthatatlan álmokkal kellene felcserélnem."

A Potyomkin-falvak

A cárnő – országa és alattvalói megismerése céljából – uralkodása első éveitől rendszeresen tett utazásokat a birodalom legtávolabbi kormányzóságaiba is. Így 1763-ban Rosztov és Jaroszlavl vidékét járta be, 1764-ben pedig a Volgán hajózott kíséretének társaságában. A híres 1787. évi utazás alkalmával mintegy kétezren – köztük II. József osztrák császár, Stanisław Poniatowski lengyel király, Charles-Joseph de Ligne herceg, külföldi diplomaták (Ludwig Cobenzl gróf, Louis Philipp Ségur francia követ) és a cári udvar tagjai (Pál cárevics kivételével!) – alkották kíséretét, és kirándultak vele együtt a Krím félszigetre. Útközben a hajók fedélzetéről az előkelő társaság megelégedéssel nyugtázta, milyen jól élnek festői szépségű házaikban, a legújabb divat szerint öltözködő orosz alattvalók, nem is gondolva arra, hogy mindez állítólag – Gerhard Helbig német diplomata 1809-ben publikált könyve szerint – Grigorij Potyomkin herceg színházi dekorációinak csalfa látványa, aki valójában teátrumi díszletekből mesés falvakat építtetett a Dnyeper mentén, ame-

lyeket – míg a cárnő és kísérete pihent – továbbszállítottak anélkül, hogy az ámuldozó külföldiek erről tudomást szereztek volna. (Az orosz történészek egy része az elmúlt évtizedekben határozottan tagadja a Potyomkin-falvak históriáját, és csupán a „rosszindulatú" külföldi útleírók kitalálásának tartja!) Így aztán nem tűnt túlzásnak, amikor Katalin azzal hencegett a francia filozófusok előtt, hogy „Oroszországban nincs muzsik, aki ne akkor enne csirkét, amikor akar. Egy idő óta pedig már a csirkénél nagyobb becsben tartják a pulykát."

A cárnő időnkénti képmutatása valójában arra szolgált, hogy leplezze az ország népességének 90 százalékát kitevő jobbágyság rendkívül nehéz helyzetét. A felvilágosult monarchát nem zavarták gyakran hazugságba hajló szavai, amelyekkel az abszolutizmus önkényét igyekezett palástolni. Olyan ellentmondás ez, amelyet sem környezete, sem a felvilágosult gondolkodók zöme nem tudott feloldani. Kortársai közül csak kevesen (köztük Novikov és Ragyiscsev) ismerték fel, hogy Katalin kacérkodása a felvilágosodás haladó gondolataival valójában csak póz, jól leplezett „fogás" volt, ami mellett elsikkadt a lényeg: a feudális-jobbágytartó orosz társadalom valódi tartalma, a rafináltan leplezett önkényuralom, az elnyomás és a szociális jogfosztottság szomorú valósága, amely a birodalom népességének jelentős részére megnyomorító erővel hatott. Ezt tükrözte az a körülmény is, hogy az 1760-as évek elejétől egyre fenyegetőbb méreteket öltöttek az országban a parasztmozgalmak, a nyílt lázongások, amelyek végül az 1773–75. évi Pugacsov-féle parasztháborúba torkolltak.

Reformok és birodalomépítés

Vitathatatlan tény ugyanakkor, hogy II. Katalin elévülhetetlen érdemeket szerzett az irodalom, a művészetek és a tudományok pártfogásával, valamint egyéb örökbecsű és racionális intézkedéseivel, amelyek méltán emelték egy sorba olyan kiváló kortársaival, mint II. Frigyes, Mária Terézia és II. József. Uralkodását számos külpolitikai siker (közte az 1780-ban meghirdetett tengeri fegyveres semlegesség elvének deklarálása; az orosz–török háborúkat lezáró 1774-es kücsük-kajnardzsi és az 1791-es iaşi-i béke) fémjelezte, és nem volt túlzás Katalin azon megállapítása sem, miszerint „az európai hadszíntereken immár egyetlen ágyút

sem süthetnek el az orosz uralkodó tudta és beleegyezése nélkül". Hadvezérei (Pjotr Rumjancev, Alekszandr Szuvorov, Ivan Prozorovszkij, Mihail Kamenszkij, Grigorij Potyomkin) 1768–74 és 1787–91 között győztes háborúkat vívtak Törökországgal, amelytől visszafoglalták a Fekete-tenger, a Krím és a Kubány vidékét. Ezenkívül újabb szibériai területek megszerzésével és Lengyelország három felosztásával (1772, 1793, 1795) az orosz állam területe megközelítően 500 ezer km^2-rel növekedett, s ezzel elérte a 15 millió km^2-t. Az ország népessége 1762–96 között megduplázódott, és meghaladta a 37 millió főt. A „katalini aranykor" tehát az orosz állam nemzetközi tekintélyének erősödését, területi szuverenitásának megőrzését és európai nagyhatalommá válását eredményezte.

A korabeli orosz állam gazdasági potenciáljának növekedését mutatja, hogy a cárnő uralkodása alatt a kincstári bevétel összege megháromszorozódott, és mintegy 60 millió rubelt tett ki. Ennek egyharmada az úgynevezett fejadóból, 28,6 %-a a szeszfőzésből és -kimérésből, 8,7%-a a vámtarifákból, 7,1%-a az állami sómonopóliumból származott. Érdekességképpen említjük meg, hogy az állami kiadások csaknem felét a cári udvar és a hivatalnoki szervezet költségei, mintegy 40%-át a hadsereg és a flotta fenntartása emésztette fel, oktatási és kulturális célokra 1,7% jutott. A merkantilista gazdaságpolitikát folytató cárnő aktív külkereskedelmi mérlegre törekedett: növelte a hagyományos orosz áruk (nemesprémek, kaviár, gyanta, faggyú, gabona, vas, vászon stb.) kivitelét, és csökkentette a behozatalt, amelynek nagy részét luxuscikkek, borok, gyümölcsök tették ki. A gazdasági élet élénkülését jelezte, hogy a 18. század utolsó harmadában a manufaktúrák száma 567-ről 1200-ra, a városoké 450-ről 634-re növekedett.

II. Katalin tehát nemcsak „szomorú emléket" hagyott maga után Oroszországban, mivel személyében – minden túlzás nélkül – egy Nagy Péter formátumú uralkodót kell látnunk, és nem vitathatjuk el tőle hallatlan energiáját, alkotókedvét, az államügyek iránt kinyilvánított nagyfokú felelősségérzetét sem. Rendkívüli magánélete is azt tudatosítja bennünk, hogy személyében nem hétköznapi ember ült az orosz trónon.

Kegyencek és szerelmek

Hogyan teltek a cárnő hétköznapjai? III. Péter meggyilkolása után tizenegy évig Grigorij Orlov volt Katalin hivatalos kegyence, akit az udvarban mint az „éjszaka cárját" emlegették. Az egykori gárdatiszt valóban nagyon szép férfi lehetett, hiszen még késői arcképei is szabályos és szelíd arcúnak ábrázolják, tűnődő, nagy szemmel, merészen ívelő szemöldökkel, finom vonalú szájjal. Öt évvel volt fiatalabb Katalinnál, de kettőjük közül nyilván ő lehetett az őszintébben szerelmes. Az évek során Orlov jelleme gyökeresen megváltozott, lekezelő és tapintatlan viselkedése sokak ellenszenvét váltotta ki. Mint nem különösebben intelligens és művelt ember, bizonyára sokat szenvedett Katalin szellemi felsőbbrendűségétől, akinek az élettársa ugyan lehetett, de a férje sohasem.

II. Katalinnak három gyermeke született, feltételezhetően Orlovtól: közülük a legidősebb, Alekszej Bobrinszkij még III. Péter életében, 1762 áprilisában. Másik két gyermekük leány volt: az egyik 1763-ban, a másik 1771-ben született. Tizenegy évi viszony után azonban Katalin megunta kegyencét, aki bár odaadó segítőtársa volt, csapodár természetén egyre kevésbé tudott uralkodni. Ezért amikor arról értesült, hogy Orlov megcsalja őt Golicina hercegnővel, úgy határozott, hogy megszabadul tőle. 1773-ban, az orosz–török háború idején Focşaniba küldte, hogy részt vegyen a portai követekkel folytatott béketárgyalásokon. Orlov itt tudta meg, hogy ezalatt a pétervári lakosztályát az előkelő családból származó, jóképű, fiatal Alekszandr Vaszilcsikov foglalta el. Leírhatatlan haragra gerjedt, és elhatározta, hogy szigorúan megbünteti a hűtlen asszonyt és az új kegyencet. Azonnal Pétervárra indult, de Katalin parancsára – a pestisjárvány miatti vesztegzár ürügyén – visszatartották, és házi őrizetbe vették Gatcsinában lévő kastélyában, amely Antonio Rinaldi olasz építész tervei alapján épült az akkori főváros közelében. Orlov ezek után kihallgatást kért a cárnőtől, de ő nem fogadta régi kedvesét, sőt felszólította, hogy „egészségügyi okokból" utazzék el külföldre. Katalin ugyanakkor meglehetősen nagylelkűen viselkedett egykori kegyencével, hiszen elbocsátásakor hatezer jobbágyot, 150 ezer rubel életjáradékot, 250 ezer rubel értékű sèvres-i porcelánkészletet, valamint egy márványpalotát ajándékozott neki. Orlov cserébe egy gyönyörű gyémánt ékszert vásárolt a cárnőnek, amelynek értéke mintegy 460 ezer rubel volt. (Ez a híres Orlov-gyémánt még ma is a világ egyik legértékesebb ékszere!)

Alekszandr Vaszilcsikov, az üresfejű, szellemtelen szépfiú rögtön szárnysegédi beosztást és vezérőrnagyi rangot kapott az udvarban. Katalin azonban hamarosan kiábrándult belőle, mivel szörnyen unatkozott mellette, ezért a férfi még egy évig sem élvezhette kegyeit. Elbocsátásakor vele sem volt szűkkeblű a cárnő, mivel 100 ezer rubel „bánatpénzt", hétezer jobbágyot, 60 ezer rubel értékű gyémántot és 20 ezer rubel életjáradékot adott egykori hódolójának.

Katalin új szerelme nem váratott sokáig magára. A cárnő már évek óta erős vonzalmat érzett egy jó megjelenésű, hatalmas termetű fiatalember iránt, akit Grigorij Alekszandrovics Potyomkinnak hívtak. Ez a barna hajú, csábító arcú, értelemtől sugárzó tekintetű férfi a szmolenszki kormányzóság egyik kisnemesi családjából származott. Előbb Moszkvában, az egyik jó nevű gimnáziumban és az 1755-ben alapított egyetemen folytatta tanulmányait, majd Pétervárott a nemesi testőrgárdánál lovassági szolgálatba lépett, ahol költekező, mulatságokat kedvelő életmódjával is kitűnt. Bajtársai szerették szellemességéért, szép hangjáért és rendkívüli színészi tehetségéért. Éppen ez utóbbi tulajdonsága tette lehetővé, hogy mint az Orlov fivérek közeli barátja, találkozhasson a cárnővel, és – annak kérésére – a megtévesztésig híven figurázza ki Katalin csúnya, németes kiejtését. Ez a tiszteletlenség, úgy látszik, tetszett Katalinnak, mivel Potyomkin ettől kezdve bennfentes vendégei, majd barátai közé tartozott.

Potyomkin 1762. június végén részt vett a III. Péter elleni összeesküvésben, ezért testőrkapitányi és kamarási címet, 10 ezer rubelt, valamint négyszáz jobbágyot kapott ajándékba. Karrierje ettől kezdve töretlenül ívelt felfelé. Az összeesküvést követő hónapokban Grigorij és Alekszej Orlovnak keserűen kellett tapasztalnia, hogy a cárnő megkülönböztetett kegyben részesíti a kellemes arcú, szellemes és szórakoztató Potyomkint. Ezért az Orlov fivérek egy alkalommal alaposan megverték riválisukat, aki állítólag ekkor vesztette el bal szemét. Az új kegyencjelölt ezt követően egy kolostorba vonult vissza, ám másfél év után úgy találta, hogy ez az életforma mégsem neki való. Ezért Vaszilcsikov menesztése után a cárnő kérésére visszatért az udvarba, ahol ettől kezdve haláláig (1791) a legbefolyásosabb személynek számított. Azt, hogy Katalin házasságot kötött volna Potyomkinnal, egyetlen fennmaradt okmány sem bizonyítja, bár a hagyomány szerint az esküvőt állítólag 1774 végén megtartották a pétervári Szent Sámson-templomban. Az esküvő tényé-

től függetlenül a cárnő minden bizonnyal nagyon szerethette ezt a nála tíz évvel fiatalabb férfit, akit leveleiben aranyfácánnak, pávának, kandúrnak, bozóti tigrisnek, dzsungel oroszlánjának, márványszoborszerű szépségnek becézgetett.

Feltehető, hogy Potyomkin éppúgy, mint annak idején Grigorij Orlov, büszkeségében és önérzetében megalázva érezte magát, sokat szenvedett „kegyenci" helyzete miatt. Ezzel magyarázható, hogy kétévi kölcsönös, boldog és szenvedélyes kapcsolat után, 1776-ban Potyomkin átengedte helyét a cárnő hálószobájában egy Pjotr Zavadovszkij nevű ukrán fiatalembernek. (A cárnő unokája, I. Sándor idején, 1802-től ő lett az első közoktatásügyi miniszter!) Az ügy természetesen nagy feltűnést keltett az udvarban, és többen már a mindenható kegyenc menesztésére gondoltak. Potyomkint azonban II. Katalin továbbra is ugyanolyan figyelmesen fogadta, és a korábbihoz hasonló barátságot tanúsított iránta. Az egykori kegyenc változatlanul a cári palotában lakott, és szemlátomást a legjobb viszonyban volt ifjú vetélytársával. Mi történt tulajdonképpen? Valószínűnek látszik, hogy az orosz „félszemű Alkibiádész", ahogyan a kortársak nevezték, önként mondott le kegyenci „tisztéről", és a cárnő iránti rajongásából fakadóan maga vállalkozott arra, hogy a szerencsés utódokat kiválassza. Az egykori szerető tehát jó baráttá, tanácsadóvá változott, aki mindezen kívül sorra „szállította" az „éjszaka cárjait" Katalin számára. E kiválasztottak (Zavadovszkij, Zorics, Rimszkij-Korszakov, Lanszkoj, Jermolov, Mamonov, Zubov) „uralma" általában egy-két évig tartott, azután egyik percről a másikra eltávolították őket az udvarból, és gazdag ajándékokkal halmozták el valamennyiüket. Mit jelentettek ezek a fiatal udvaroncok Katalin számára? A cárnő emlékiratai szerint gyengédséggel vonzódott ezekhez a csinos fiatalemberekhez, igyekezett nevelni, tanítani, „az állam jó szolgáivá" tenni őket.

1789-ben, az akkor 60 éves Katalin azt a Platon Zubovot szemelte ki kegyencéül, aki nehezen kezelhető, cinikus, becsvágyó fiatalember hírében állt. Ez a kapcsolat sok keserűséget okozott neki, mivel Zubov gyakori követelőzése, nyakassága időnként csaknem búskomorságba kergette a cárnőt. Zubov személye a kegyencség intézményének mélypontját jelentette az 1796. november 6-án elhunyt II. Katalin életében, akinek már nem kellett megélnie azt a szomorú tényt, hogy 1801. március 11-én, a gárdatisztek egy szűk csoportjának összeesküvése idején, I. Pál brutális gyilkosainak egyike éppen az uralkodónő legutolsó kegyence volt.

Új modell

Az utókor aligha női „gyengeségei" miatt bírálja az orosz birodalmat harmincnégy évig irányító, a kortársak és napjaink emberének értékítéletét megosztó uralkodónő tevékenységét. Voltaire „Észak Szemirámiszá"-t, a „Nagy Törvényhozót", Puskin a „koronás és szoknyás Tartuffe" alakját látta benne. Az oroszok többsége azonban Nagy Péter politikájának folytatóját tiszteli személyében, aki a reformokat kifinomultabb módszerekkel, női rafinériával és kevesebb véráldozattal hajtotta végre. Egyik közeli híve, Pjotr Vjazemszkij herceg találóan mondta róla: „Különösnek tűnhet, de ez a német hercegnő tett bennünket igazi orosz patriótává." A kortárs költő és drámaíró, Alekszandr Szumarokov úgy ítélte meg, hogy az oroszoknak Péter adott „létformát", Katalin pedig „lelket". Maradéktalanul egyetérthetünk Andrej Szaharov akadémikussal, a neves történésszel, aki II. Katalin méltatásakor a legfontosabbnak azt tartotta, hogy a cárnő új „modellt", az államügyek iránt elkötelezett, ambiciózus, mindenkor a birodalom érdekeit szem előtt tartó uralkodó típusát testesítette meg Oroszországban.

V. Molnár László

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Kamenszkij, A. B.: *Nagy Katalin.* Bp., 2000

Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *A Romanovok.* Bp., 2002, 136–167.

V. Molnár László: *A félszemű Alkibiadész (Grigorij Patyomkin, 1739–1791).* In: *Szürke eminenciások.* Válogatta és szerkesztette: Szvák Gyula. Bp., 1989, 140–158.

V. Molnár László: *A francia felvilágosodás és forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában.* Világtörténet, 1984/ 3., 131–154.

Alexander, J. T.: *Catherine the Great (Life and Legend).* New York–Oxford, 1989

Gracianszkij, P. Sz.: *Polityicseszkaja i pravovaja miszl v Rosszii vtoroj polovini XVIII veka.* Moszkva, 1984

Madariaga, I.: *Catherine the Great.* New Haven–London, 1990

Scharf, Claus: *Katharina II, Deutschland und die Deutschen.* Mainz, 1996

Kamenszkij, A. B.: *Ot Petra I do Pavla I (Reformi v Rosszii XVIII veka).* Moszkva, 1999

Mironov, B. N.: *Szocialnaja isztorija Rosszii perioda imperii (XVIII – nacsalo XIX veka),* tom I., Szankt-Petyerburg, 1999

Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka, tom I–IV. Szerk.: Ribakov, B. A. Moszkva, 1985–1990

Szocsinyenyija Jekatyerini II. Szerk.: Mihajlov, O. N. Moszkva, 1990

12.

II. Sándor

II. Sándor
Nyikolaj Lavrov festménye 1868-ból

Az elutasított „médiasztár”

„Rendkívüli ember volt.” Ezzel a mondattal kezdődik a II. Sándorról szóló rövidfilm, amely bemutatja az 1860–70-es évek legfontosabb oroszországi reformjait. Ezek a reformok azonban sikertelenségre voltak ítélve, sugallják a film készítői, hiszen az orosz autokrácia legnagyobb tragédiája az volt, hogy nem tudhatta anélkül megreformálni magát, hogy egyúttal saját alapjait is alá ne ássa. Ez a tragédia érte volna utol II. Sándort is, aki visszakozott, amikor úgy érezte, hogy a reformok olyan szintre jutottak el, amikor már korlátozzák az uralkodó hatalmát. Így váltotta fel a „liberalizációt” a soron következő politikai „lehűlés” és az azzal járó társadalmi elégedetlenség, amely végül a cár meggyilkolásához vezetett. A műsorban II. Sándor „szószólójaként” hasonló kiindulópontot választott a neves történész, Andrej Szaharov akadémikus is, aki szerint Oroszországban minden reformernek nehéz sorsa van. Az említett film készítőivel ellentétben azonban Szaharov úgy véli, épp a kezdődő merényletek kényszerítették II. Sándort arra, hogy visszavegyen a reformokból, miközben – a történész szerint legalábbis – a végzetes merénylet napján már II. Sándor asztalán feküdt az aláírt alkotmány, amely egészen más irányt szabhatott volna az orosz történelemnek.

A műsorban az esküdtek ezt követő hozzászólásaiból aztán kiderült, hogy közülük még a legtájékozottabbak is csak igen nehezen ismerik ki magukat a korszak eseményei között, nem voltak pontos elképzeléseik a Sándor uralkodása végén kibontakozó terror méreteiről, okairól, sőt még a terroristák és áldozataik nevét is összekeverték. De olyan állítás is elhangzott, hogy mivel a jobbágyokat felszabadító II. Sándor úgymond „sugalmazta” Lincolnnak a rabszolgák felszabadítását, sőt fegyveres segítséget is nyújtott neki, az orosz cár nélkül az Egyesült Államokban ma nemcsak demokrácia nem lenne, de színes bőrű elnököt sem választhattak volna Barack Obama személyében. Az „aktualitásokra” szomjazó nézők akkor is felkaphatták a fejüket, amikor elhangzott az az elképesztő feltételezés, hogy a cárra vadászó terroristákat – úgymond „az orosz al-

Kaida" tagjait – talán külföldi segítséggel készítették fel, külföldről támogatták, így a reformer cár halála valamiféle nemzetközi összeesküvés eredménye lehetett.

A végszót a műsor szabályai szerint a világhírű színész-rendező, Nyikita Mihalkov mondta ki, aki azonban ez alkalommal nem bizonyult következetesnek. Bár elismerte, hogy II. Sándor sok jót hozott az országnak, az esküdtszék „elnöke" lényegében a korabeli baloldali radikálisok (és a mai orosz kommunisták vezetője, Gennagyij Zjuganov) véleményéhez csatlakozott, amikor azt vetette Sándor szemére, hogy a nép nem kapott földet a reformmal, ami a megoldhatatlan problémákat generáló lumpenproletariátus kialakulásához vezetett. Emellett a mindenkori „konzervatív" álláspontnak is hangot adott, amely szerint az orosz terrorista párt tevékenysége végső soron a „liberálisoknak" tett engedmények, azaz maguknak a reformoknak az eredménye volt. A végső egyenlegben tehát a „rengeteg jó" „rengeteg rosszként" jelent meg, ami láthatóan a műsor nézőit is összezavarta, hiszen, míg az esküdtek az 5. helyre tették II. Sándort, a nézők szavazatai csupán az utolsó, vagyis 12. helyezést juttatták neki.

A trónörökös

1818. április 17-én 201 ágyúlövés jelezte Moszkva lakosainak az örömteli hírt, hogy Miklós nagyhercegnek és feleségének, Alekszandra Fjodorovnának gyermeke, méghozzá – külön örömükre – fia született, akit nagybátyja, I. Sándor tiszteletére Sándornak (Alekszandrnak) kereszteltek. Szimbolikus jelentőségűnek is tarthatjuk, hogy a névadó cár éppen Varsóban tartózkodott, ahol alkotmányos lengyel királyként az első Szejmet megnyitó beszédében sokakat meglepve kijelentette, hogy a lengyelországi alkotmányos berendezkedést példaértékűnek tartja, és kiterjeszti a „gondoskodására bízott minden országra", így Oroszországra is. Az oroszországi alkotmány tervezete el is készült, ám soha nem hozták nyilvánosságra, és nem is vezették be. Az 1820-as évek elejétől I. Sándor felhagyott a reformkísérletekkel, politikájában konzervatív fordulat következett be. A cár váratlan halála után, 1825. december 12-én Miklós fiát trónörökössé nyilvánították, ám a hétéves fiú első benyomásai rendkívül nyomasztóak lehettek: szemtanúja volt az ország átalakí-

tását célzó, ugyanakkor az új cár és családtagjai életét fenyegető dekabrista felkelésnek, amelyet kemény megtorlás és a „harmincéves ellenforradalom" követett, Miklós cár ultrakonzervatív, paranoiásan forradalomellenes rendszere, amelyben maga Sándor is szocializálódik majd, és amelynek lebontásában cárként meghatározó szerepe lesz.

I. Miklós gondoskodott arról, hogy tehetséges és eszes, ám lustaságra hajlamos és szorgalmasnak sem mondható fia alapos, korszerű műveltséget kapjon a híres orosz költő, Vaszilij Zsukovszkij irányításával. Zsukovszkij féléves előkészítő munka után nyújtotta be a koronás szülőknek tervét, amelynek fő irányelve az volt, hogy a majdani uralkodónak „nem tudósnak, hanem művelt embernek kell lennie. (…) Az igazi műveltség pedig az erkölcsösséggel ötvözött sokoldalú tudásból áll." A rendszeres oktatás 1826-ban vette kezdetét; kiemelt helyet kapott benne az anyanyelv és az idegen (francia, német, angol, lengyel) nyelvek elsajátítása, valamint a bölcs nevelő által legfontosabbnak tartott tudomány, a történelem tanulmányozása, amely – Zsukovszkij szerint – az uralkodót a múlt tapasztalatával gazdagítja, és megvilágítja előtte az ország és általában a jelenkor szükségleteit. Emellett Sándor természettudományokat, földrajzot és statisztikát is tanult, készségfejlesztő tárgyakkal: rajzzal, tánccal, beszédgyakorlattal foglalkozott, valamint sportolt is: vívott, úszott, tornázott, lovagolt.

1834. április 17-én a trónörökös elérte a nagykorúságot, és ebből az alkalomból ünnepélyes esküt tett a császár és az ország iránti hűségre. Az esemény fontos fordulatot hozott életében. Elérkezett ugyanis a „gyakorlati" felkészítés ideje, amikor is olyan tapasztalt államférfiak, mint például a korábbi híres reformer, Mihail Szperanszkij vagy a korszak kiemelkedő pénzügyminisztere, Jegor Kankrin, bevezették a törvénykezés, a pénzügyek, a diplomácia és a hadügyek rejtelmeibe. 1837 tavaszán a fiatalember a tanáraiból álló, apja által vezetett bizottság elé járult, és sikeresen letette utolsó vizsgáit, ezt követően pedig személyes tapasztalatszerzés céljából ellátogatott az európai Oroszország 29 kormányzóságába, majd 1838 májusától 1839 júniusáig, a tanulóévek befejezéseként bejárta Európát: meglátogatta Angliát, Ausztriát, Hollandiát, Svédországot, Dániát, a német és az itáliai államokat.

A külföldi utazás már a végéhez közeledett, amikor 1839 áprilisában Sándor, szinte véletlenül megismerkedett a 15 éves hessen-darmstadti hercegnővel, Máriával. Már másnap levélben kérte szülei engedélyét a

házasságra, akik, ha nem is azonnal, de végül is beleegyeztek. 1840-ben megtörtént az eljegyzés, a hercegnő az orosz elvárásoknak megfelelően felvette az ortodox vallást, és 1841. április 16-án, a Téli Palota nagytemplomában megtartották az esküvőt. A házasság kölcsönös vonzalmon alapult, és eleinte boldog volt, még a nőfaló hírében álló Sándor számos futó kalandja ellenére is (mint Bismarck megjegyezte róla: „mindig szerelmes volt"). Az új országában közkedvelt Mária, orosz nevén Marija Alekszandrovna két lányt és hat fiút szült férjének, és közös életüket nem is árnyékolták be komoly problémák, ameddig ki nem derült, hogy a trónörökös felesége súlyos beteg, szervezetét tüdőbaj támadta meg. Hamarosan újabb csapás következett: idősebb fia, Nyikolaj gerince egy jelentéktelennek tűnő balesetben megsérült, és az ennek következtében kifejlődött betegséget az orvosok nem vették észre, ami 1865-ben az akkor 22 éves, okos, művelt, liberális gondolkodású fiatalember halálához vezetett. Ez a tragédia törést jelentett a család életében. Marija Alekszandrovna állapota folyamatosan romlott, férje pedig ezzel egy időben újból, immár komolyan szerelmes lett egy 30 évvel fiatalabb hölgybe, Dolgorukaja hercegnőbe, akinek 1866-ban megígérte, hogy soha nem hagyja el, és amint lehetősége lesz rá, feleségül veszi. Adott szavát 14 évvel később, felesége halálát követően be is tartotta, komoly botrányt kavarva ezzel az udvarban. Ez az esemény szembeállította Sándorral az akkori trónörököst: a későbbi III. Sándor soha nem békélt meg „mostohaanyjával", aki később, férje meggyilkolása után jobbnak látta elhagyni Oroszországot.

Még az 1830–40-es évek fordulóján, miközben Marija Alekszandrovna igyekezett alkalmazkodni szigorú apósához, a pétervári udvar fényűző, agyonszabályozott életéhez, a trónörökös – apja kívánságának megfelelően – egyre jobban belemerült az államügyekbe. A 40-es években már I. Miklóst helyettesítette annak távolléte esetén, egyre fontosabb megbízatásokat kapott. Többek között ő lett az elnöke két titkos bizottságnak is, amelyek a jobbágykérdés rendezésének lehetőségét vizsgálták, ám eredménytelenül fejezték be munkájukat, hiszen ekkoriban, apjához hasonlóan Sándor is időszerűtlennek tartotta a jobbágyrendszer megszüntetését. Minden jel arra utal, hogy az 50-es évek elején életének negyedik évtizedébe lépő trónörökös apjának és az általa kiépített, a korlátlan, egyszemélyes, tekintélyelvű hatalmon alapuló, a legbátortalanabb

társadalmi kezdeményezéseket, különvéleményeket is kíméletlenül elfojtó rendszer feltétlen híve és támogatója volt.

I. Miklós szerette, fontos „cári mesterségnek" tartotta a külpolitikát, és gyakorlatilag kénye-kedve szerint, nemegyszer az ország valóságos érdekeivel ellentétesen formálta az orosz külpolitika irányvonalát. Az 50-es évek elején a cár nagyhatalmi törekvéseinek célpontja a Török Birodalom volt. 1853 őszén kitört a krími háború, amely orosz–török konfliktusnak indult, de Miklós külpolitikai baklövéseinek következtében Oroszország hamar egy angol–francia–török koalícióval találta szemben magát, amelyhez később csatlakozott a Szárd Királyság is, sőt még a hivatalosan semleges Ausztria oroszellenes álláspontjával is számolni kellett. A Krím félszigeten elszenvedett orosz katonai vereségek szembesítették az orosz társadalmat és kormányköröket az ország elmaradottságával, komoly belső problémáival, és magát I. Miklóst is mélyen megrázták, sőt egészségét is megrendítették. Sándor látta, hogy apja gyengül, már nem képes a tőle megszokott energiával dolgozni. 1855. január 27-én a cár megbetegedett. Úgy tűnt, könnyű megfázásról van csupán szó, de a beteg állapota hamarosan komolyra fordult, és február 18-án I. Miklós meghalt: tüdőgyulladás végzett vele. „Nem a megfelelő rendben hagyom rád a parancsnokságot" – mondta nem sokkal halála előtt Sándornak. De ezenkívül mást is mondott. Marija Alekszandrovna szerint a haldokló egyik utolsó mondata, amelyet fiához intézett, így hangzott: „Így tarts meg mindent – így tarts meg mindent!" És közben energikus kézmozdulatot tett, jelezve, hogy a dolgokat keményen kézben kell tartani.

A felszabadító

Sándor 1855. február 19-én vette át a hatalmat, és nagyon hamar megértette, hogy a kemény irányvonal folytatására egészen egyszerűen nincs lehetőség. A háborús kudarcok pillanatok alatt felébresztették, pontosabban szólva létrehozták az orosz közvéleményt. Kéziratos feljegyzések és tervezetek tucatjai jelentek meg és terjedtek, amelyekből többé-kevésbé pontos képet lehetett alkotni az ország állapotáról, I. Miklós harmincéves uralkodásának súlyos következményeiről. Ezek a sokszor gyilkos kritikát tartalmazó írások eljutottak II. Sándorhoz is. Szá-

mos keserű igazsággal szembesülhetett az új cár, például a híres szlavofil gondolkodó, Konsztantyin Akszakov feljegyzésében: „A nép nem bízik a kormányban, a kormány nem bízik a népben. (…) Mindenki hazudik mindenkinek, és noha ezt látja is mindenki, egyre csak hazudik tovább, és ki tudja, mi lesz a vége mindennek. (…) Ijesztő a korrupció, a hivatalnokok által folytatott szervezett rablás. (…) Itt már nem is egyéni, hanem társadalmi bűnről van szó, amely nyilvánvalóvá teszi társadalmi helyzetünk és belső berendezkedésünk egészének erkölcstelenségét. Mindezek a bajok főként kormányzati rendszerünk elnyomó jellegéből fakadnak, amely az élet, a vélemény, az erkölcs szabadságára nehezedik."

Az uralkodónak sürgősen döntenie kellett a háború folytatásáról. II. Sándor, meghallgatva minisztereinek helyzetértékelését, hamarosan felismerte, hogy a nemzetközi elszigeteltség, a mély pénzügyi válság és a társadalmi elégedetlenség körülményei között akár engedmények árán is, de békét kell kötnie, és hozzá kell kezdenie a reformokhoz, noha akkor még senkinek nem volt világos elképzelése arról, hogy pontosan mit és hogyan is kellene tenni. A párizsi béke megkötése mellett az új cár gyorsan felszámolta az apja által bevezetett „cenzúraterrort"; engedélyezte a külföldi utazásokat lehetővé tevő útlevelek szabad kiadását; 1856 augusztusában megtartott koronázásának alkalmából pedig amnesztiát hirdetett a politikai elítéltek, többek között a dekabristák, a Petrasevszkij-kör tagjai és az 1830–31-es lengyel felkelés résztvevői számára. A közvélemény a biztató kezdetek után visszafogott optimizmussal várta a folytatást. Minden bizonytalanság ellenére sem volt kétséges, hogy nincs lehetőség érdemi átalakulásra a jobbágyrendszer megszüntetése nélkül. Az uralkodó előtt álló feladat azonban egyáltalán nem volt könnyű.

„Elméletben", a nyugat- és közép-európai tapasztalatok összevetése alapján már jóval korábban nyilvánvalóvá vált, hogy a kényszer alatt végzett jobbágymunka nem hatékony: miközben erkölcsileg lezülleszti a kiváltságos helyzetben lévő nemességet, a parasztok röghöz kötése erősen korlátozza a munkaerő piacát, fékezi az ipar fejlődését, és a mezőgazdasági „rabszolgaság" egyszerűen ellentmond az „idő szellemének". A gyakorlatban azonban a sajátos orosz viszonyok között a jobbágyrendszer még nem merítette ki lehetőségeit, új területekre terjedt ki, és továbbra is biztosította az orosz nemességnek a kényelmes és megfelelő színvonalú jövedelmet. Épp ezért kétharmaduk (pesszimistább becslések szerint

kilenctizedük) ellenezte a jobbágyfelszabadítást. Így a jobbágyrendszer megszüntetésére törekvő uralkodó kénytelen lett volna szembefordulni a nemesség túlnyomó többségével, és a liberális nemesség és bürokrácia túlságosan szűk rétegére támaszkodni. I. Miklós nem vállalta ezt a kockázatot, és még kevésbé várták ezt fiától, akit senki sem tartott „rendkívüli" embernek, akiben nem látták a reformerekre jellemző temperamentumot, elszántságot és akaratot. Az erős akaratú, sokszor merev és hajthatatlan I. Miklóshoz képest II. Sándor határozatlan, gyenge uralkodónak tűnt, ám apjával ellentétben rendelkezett egy fontos tulajdonsággal: képes volt a reális és józan helyzetértékelésre, arra, hogy tények, kellően alátámasztott érvelés hatására átértékelje álláspontját, ugyanakkor keményen keresztülvigye megalapozott, véglegesen kialakult elképzeléseit. Erről tanúskodott a jobbágyfelszabadításért vívott küzdelme is.

1856 márciusában Moszkva kormányzója, a reformokat ellenző Zakrevszkij arra kérte II. Sándort, hogy nyilvánosan nyugtassa meg a moszkvai nemességet a közeli jobbágyreformról terjedő híreket illetően. A cár március 30-i rövid, váratlan tartalmú nyilatkozata azonban egyértelműen jelezte a kormányzat szándékát a változtatásra: „Meggyőződésem, hogy előbb vagy utóbb kénytelenek leszünk rátérni erre az útra. Úgy gondolom, önök is osztják véleményemet: sokkal jobb, ha ez felülről megy végbe, mint ha alulról." Semmi bizonyítékunk nincs komolyabb parasztmozgalmak létezésére az akkori Oroszországban, így joggal feltételezhető, hogy az uralkodó megpróbált „ráijeszteni" a nemességre, kikényszeríteni a reformkezdeményezéseket, hogy ily módon megoszthassa a felelősséget a népszerűtlen reformért, azonban az orosz nemesség a kivárás taktikáját választotta. Így a reform ügye már a kezdet kezdetén hosszú időre elakadt; csak annyi történt, hogy II. Sándor elővette a régi receptet, és 1857. január 3-án Titkos Bizottságot hozott létre a kormányzati koncepció kidolgozására, de az új testület munkája a cár személyes sürgetése ellenére sem hozott gyors eredményt.

1857 végén Vlagyimir Nazimov tábornok, a vilnai kormányzó tolmácsolta II. Sándornak a helyi nemességnek a jobbágykérdés rendezésére való hajlandóságát. Az uralkodó kapott az alkalmon, és Nazimovnak címzett leiratában elrendelte a reformjavaslatok kidolgozására választott nemesi bizottságok felállítását. 1858 folyamán a többi kormányzó is hasonló leiratokat kapott, és 46 kormányzóságban, ahol földesúri parasztok éltek, megalakultak a bizottságok, amelyek célját hiva-

talosan „a földesúri parasztok életkörülményeinek javításában" jelölték meg. 1857. december 24-én a leiratot az orosz sajtóban is publikálták; ettől kezdve a jobbágyfelszabadítás előkészítése a fővárosban és az egymás után megalakuló választott kormányzósági nemesi bizottságokban nyilvánosan zajlott, a Titkos Bizottságot pedig 1858. február 16-án Főbizottsággá alakították át. A kortársak szavaival élve, „a császár átlépte a Rubicont" – de az igazi nehézségek csak ezután kezdődtek.

Az előkészítő munka során külön problémát jelentett a jobbágyrendszer fogalmának tisztázatlansága, így például nem volt világos, jogilag milyen természetű a földesúrnak a jobbágyok feletti hatalma, van-e egyáltalán, és ha igen, miféle joguk van a jobbágyoknak a földre. Miközben a nemesség abból indult ki, hogy a föld tulajdonjoga teljesen az övé, a parasztok elképzelései szerint a földet azoknak kell birtokolniuk, akik dolgoznak rajta. A kormánynak tehát eleve valamiféle kompromisszumos megoldást kellett volna keresnie, miközben számítani lehetett rá, hogy ez nem fogja kielégíteni sem a nemeseket, sem pedig a parasztokat. A Nazimovnak küldött leiratban tükröződő kormányzati álláspont szerint a földesurak az egész föld tulajdonjogát megtartják, míg a parasztoknak megmarad udvari gazdaságuk, amely meghatározott időn belül megváltás útján a tulajdonukba kerülhet; ezenfelül a parasztoknak használatra bizonyos mennyiségű földet adnak a létfenntartás, valamint a kormány és a földesúr iránti kötelezettségek teljesítése céljából; ezért a földért aztán úrbért fizetnek, vagy pedig munkával szolgálnak érte a földesúrnak. De még ez a „puha" tervezet is ellenállásba ütközött: a kormányzósági bizottságokban a reform híveinek sokszor testi épségüket is volt okuk félteni, és testőrökkel vagy fegyverrel jártak az ülésekre. Nem sokat segített a cár oroszországi körútja sem 1858 nyarán, amelynek során személyesen ösztökélte a nemességet konstruktívabb munkára.

Hamarosan új fordulat következett be. 1858 decemberében II. Sándor és a Főbizottság belátta az addig követett, a jobbágyok föld nélküli felszabadítását célzó koncepció tarthatatlanságát, ezért új alapelveket fogadtak el. Ezek kilátásba helyezték nemcsak a házhelyek, de a jobbágyok által megművelt területek egy részének megváltás fejében tulajdonukba való átadását is, továbbá a földjüket megváltott parasztok teljes felmentését a földesúri szolgáltatások alól. Ezek az irányelvek jelentősen eltértek a kormányzósági nemesség többségének lényegesen kon-

zervatívabb javaslataitól. 1859. március 4-én II. Sándor úgynevezett Szerkesztői Bizottságokat hozott létre a kormányzósági nemesi tervezetek összegzésére és a jobbágyfelszabadítási törvénytervezet kidolgozására. A bizottságok tagjainak többsége a kérdést jól ismerő, liberális beállítottságú hivatalnokok, földesurak és szakértők soraiból került ki. A bizottságok elutasították a föld nélkül történő felszabadítás gondolatát, sőt a nemesi tervezetekkel szemben megnövelték a parasztoknak átadandó telkek méretét, valamint döntést hoztak arról is, hogy a földesurak adminisztratív hatalmát az állami közigazgatási-rendőri szerveknek alávetett paraszti önkormányzatokra kell átruházni.

A kormányzat nem akarta megkockáztatni, hogy az így kialakított törvénytervezetet a nemesség elé, széles körű helyi vitára bocsássák, így II. Sándor az ügy érdekében kénytelen volt durván elfojtani azokat a nemesi kezdeményezéseket, amelyekre eleinte annyira vágyott. Ezért a kormányzósági bizottságok képviselőit 1860 folyamán külön csoportokban Pétervárra rendelték, ahol aztán megtiltották nekik az egymással való tanácskozást és kollektív beadványok benyújtását. Ennek ellenére a Szerkesztői Bizottságokban a kormányzatnak szabályos szellemi csatát kellett vívnia a vidéki nemesség képviselőivel. Végül 1861. január 28-án a törvénytervezet a konzervatív Államtanács elé került, és a cár újra átvette a kezdeményezést. Nyikolaj Miljutyin, a jobbágyreform egyik élharcosa már korábban így nyilatkozott: „nem lehet eléggé csodálni az uralkodó párját ritkító eltökéltségét. Egymagában féken tartja a jelenlegi reakciót"; és II. Sándor ezúttal is határozott beszédben követelte az ügy mielőbbi befejezését, világosan célozva arra, hogy nem szeretne további változtatásokat, hiszen „az egész ügy alapelve a parasztok életkörülményeinek a megjavítása kell, hogy legyen, nem csupán szavakban és papíron, hanem a valóságban is". Ennek ellenére az Államtanács még így is beépített a tervezetbe egy, a földesuraknak kedvező módosítást, de ennél jelentősebb volt az, hogy 1861. február 19-én, trónra lépése évfordulójának napján a cár aláírta a jobbágyok felszabadításáról szóló, több rendeletből álló törvénycsomagot és a néphez címzett kiáltványát.

Ezért a legfontosabb intézkedéséért kortársai megérdemelten adták II. Sándornak a „felszabadító cár" nevet. Önmagában is óriási jelentősége volt annak, hogy a parasztok személyi szabadságot kaptak, és megszabadultak a magán- és családi életükbe való külső beavatkozástól. A földesurak és a paraszti faluközösségek szerződéseket kötöttek, ame-

lyek rögzítették a parasztok kollektív tulajdonába kerülő föld nagyságát és a megváltás összegét. Tehát a parasztok a valóságban kaptak földet, ha nem is annyit, amennyit a reform előtt használtak, hanem átlagban mintegy 20%-kal kevesebbet. A felszabadított parasztok számára a rendelet önigazgatási egységek létrehozását irányozta elő. A magánföldesúri jobbágyok felszabadítását 1863-ban követte a koronaparasztok és az állami parasztok felszabadítása, akik addig is valamivel kedvezőbb helyzetben voltak, és most jobb feltételek mellett (például nagyobb telekkel) szabadultak fel. De a jobbágyok számára legelőnyösebb reformot Lengyelország területén hajtották végre, aminek nyilvánvaló oka az volt, hogy a cári kormány ily módon szerette volna megosztani az orosz fennhatóság ellen küzdő lengyel társadalmat.

Nem kétséges, hogy a jobbágyfelszabadítás számos problémát hagyott megoldatlanul: a parasztok a szükségesnél kevesebb földet kaptak, a megváltás komoly összegeket vont el az új gazdáktól, a reform végrehajtása hosszú időt vett igénybe, és megmaradt a modernizációt fékező *obscsina*, a faluközösség rendszere is. Ám nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a reform kompromisszumos jellegű volt, ráadásul komoly nemesi ellenállással találta magát szembe, amelyet csak a cár határozott fellépése tört le. Dosztojevszkij szavaival élve, a február 19-i rendelet a társadalmi élet résztvevőjévé tette az orosz népet, így a jobbágyfelszabadítás teljes joggal nevezhető az újkori orosz történelem egyik, ha nem a legfontosabb eseményének, amely kiindulási alapul szolgált a további reformokhoz.

A reformer

A több tíz milliós néptömeg felléptetése a történelem színpadára önmagában is az új helyzet figyelembevételét és további mélyreható reformok megvalósítását követelte meg. De a krími háborúban elszenvedett vereség, a nagyhatalmi státus fenntartásának igénye egyértelművé tette azt is, hogy a reformtevékenységnek, amennyire csak lehet, európai mintákat kell követnie. Nem véletlen, hogy az egyes intézkedések bevezetését általában az európai tapasztalatok gondos tanulmányozása előzte meg. Így például 1862 januárjában a cár egyértelműen elrendelte, hogy a bírósági reformot „a tudomány útmutatása és az európai államok tapasztalatai szerint" kell kidolgozni. Ugyanakkor az európai tapasztalatok

közül ki kellett válogatni az oroszországi helyzethez leginkább illő megoldásokat, és ebben a vonatkozásban az egész reformfolyamatot irányító II. Sándor nemcsak az orosz helyzet társadalmi-gazdasági sajátosságait vette figyelembe, de következetesen ellenzett minden olyan újítást, amely jelentősen korlátozta volna az uralkodó hatalmi jogait. Ezzel együtt II. Sándor uralkodása kétségtelenül az intenzív európaizálás gyümölcsöző korszakát jelentette az orosz történelemben.

A krími háborút követő súlyos pénzügyi válság azonnali, tűzoltás jellegű változtatásokat követelt, elsősorban a rendezetlen pénzügyi irányítás központosítását. 1860-ban hozták létre az Állami Bankot, 1862-ben pedig a pénzügyminisztérium lett a költségvetési tervezés és ellenőrzés központi intézménye, ami megszüntette a minisztériumok „önálló", áttekinthetetlen és pénzpazarló gazdálkodását, 1862. január 1-jén ráadásul cári rendelet írta elő a korábban „szent titokként" kezelt állami kiadások és bevételek évenkénti közzétételét. 1863-ban vezették be a híres Egyetemi Szabályzatot, amely gazdasági autonómiát, széles körű önigazgatást és fegyelmi vétségekkel foglalkozó egyetemi bíróságot biztosított a felsőoktatási intézményeknek. Minden jelentős ügyben az egyetemi tanácsok döntöttek, a rektor engedélye nélkül a katonaság vagy a rendőrség nem léphetett az egyetem területére. Alapos konzultációk előzték meg a közoktatás reformját, amely létrehozta a hétosztályos gimnáziumok és négyosztályos „előgimnáziumok" hálózatát. II. Sándor idejében rakták le a nőoktatás alapjait is, amennyiben engedélyezték a három- és hatosztályos leánygimnáziumok megnyitását a kormányzósági városokban, 1876-ban pedig azzal a nem titkolt szándékkal tették lehetővé női felsőoktatási „tanfolyamok" létrehozását, hogy a nők ne folytathassanak tanulmányokat Nyugat-Európában.

1864. január 1-jén lépett életbe a *zemsztvó*k, a választott helyi önkormányzatok rendszerét bevezető törvény. Az Oroszország központi területein lévő 34 kormányzóságra kiterjedő törvény értelmében a járásokban és kormányzóságokban önkormányzati gyűlések és hivatalok jöttek létre a földbirtokosok, városlakók és parasztok részvételével, amelyek döntési joggal rendelkeztek a helyi adókat, a közlekedési infrastruktúrát, a nép élelmezését, a helyi oktatást és egészségügyet, az ipart és a kereskedelmet érintő ügyekben. Lényeges, hogy a kormányzók jogot kaptak az önkormányzatok határozatainak felfüggesztésére, amennyiben azok „ellentmondanak a törvényeknek vagy az általános állami érdekeknek",

továbbá az, hogy az önkormányzati rendszernek nem volt alsó, a közigazgatási alapegységeket (az úgynevezett *volosztyok*at) átfogó szintje. És természetesen szembetűnő volt az összoroszországi *zemsztvo* hiánya is (az uralkodó elutasította egy ilyen „parlamentáris jellegű" intézmény lehetőségét). Ennek ellenére a törvény az állami bürokráciától jelentős mértékben független, „riválisˮ intézményrendszert teremtett, amelyet később kiegészítettek az 1870. évi, városi önkormányzatokat létrehozó törvénnyel; mindez együttesen nagymértékben ösztönözte az orosz társadalom közéleti aktivitását.

Az igazságszolgáltatás átalakítása egyértelműen az egész reformfolyamat egyik csúcsteljesítményének tekinthető. A kortársak már hosszú ideje nehezményezték az orosz bírósági rendszer kuszaságát, a bíróságok lassú és a nyilvánosságtól elzárt munkáját. A hosszú és alapos előkészítő munka eredményeképpen végrehajtott reform az akkori legkorszerűbb elvek alapján teljesen átalakította az orosz igazságszolgáltatási rendszert: bevezette a törvény előtti egyenlőséget, a védőügyvédek és ügyészek részvételével levezetett, nyilvános tárgyalásokat, az esküdtek intézményét, a bírák leválthatatlanságát, valamint a bírói és végrehajtói hatalom szétválasztását. A bírói függetlenséget a leválthatatlanság mellett rendkívül magas fizetések biztosították: Európában csak az angol igazságszolgáltatás bírái kerestek többet. A korszak másik kiemelkedő reformja átalakította az orosz hadügyi rendszert. A krími háborúban elszenvedett vereség nyilvánvalóvá tette az orosz haderő technikai és szervezeti elmaradottságát. A több lépésben végrehajtott reform még 1861-ben, a kitűnő elméleti és tapasztalt gyakorlati szakember, Dmitrij Miljutyin (1816–1912) hadügyminiszterré való kinevezésével elkezdődött. Egyik első lépéseként Miljutyin 25-ről 16 évre csökkentette a katonai szolgálat idejét, eltörölte a testi fenyítést, korszerűsítette a katonai oktatási intézmények rendszerét. Az 1874. évi szabályzat bevezette az általános hadkötelezettséget és a rugalmas, a férfilakosság jelentős részének hatékony kiképzését biztosító behívási rendszert. A katonai szolgálat idejét már csupán 6 évben állapították meg, de például a felsőfokú végzettséggel rendelkezők csak fél évet töltöttek a seregben. Az átformált orosz haderő az 1877–78. évi orosz–török háborúban bizonyította felkészültségét, és ha nem is könnyű, de döntő győzelmet aratott, többek között alapot teremtve a független Bulgária megalakulásához (amiért II. Sándor Bulgáriában is kiérdemelte a „felszabadítóˮ elnevezést).

Talán ebből a rövid áttekintésből is kitűnik, hogy a 60–70-es évek reformjai nem voltak egyenletes színvonalúak (ráadásul később a hatalom kissé megnyirbált, leszűkített egyes korábban bevezetett, de túlságosan „merésznek" ítélt változásokat), azonban a „reformcsomagnak" az orosz életre gyakorolt jótékony hatása tagadhatatlan. A reformok alapvetően nem bontották meg a jogok tradicionálisan egyenlőtlen megoszlásán alapuló társadalmi szerkezetet, de a változások következtében a legelőnyösebb helyzetben lévő nemesség fokozatosan elvesztette legfontosabb kiváltságait, a társadalmi különbségek lépésről lépésre csökkenni kezdtek. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan az alkotmányosság kényes problémája is napirendre került. A liberálisok a képviseleti rendszer bevezetését követelték, de a másik oldalról hasonló igényekkel lépett fel a konzervatívabb érzelmű nemesség is, amely a jobbágyfelszabadítás tapasztalataiból okulva az érdekérvényesítés hatékonyabb formáit kereste. Bizonyos pontokon már maguk a cár által irányított reformok is törvényi határok közé szorították az uralkodói hatalmat, ennek ellenére II. Sándor konzervatív elveitől és nem utolsósorban a reformok hatékony levezénylésének szándékától vezérelve elutasította az autokrácia korlátozását. Hátra volt még egy döntő ütközet saját meggyőződésével és azokkal az erőkkel, amelyek a reformok folytatását és kiteljesítését követelték. Mint kiderült, szó szerint élet-halál harcról volt szó.

„Halálra ítélve"

Kicsit sarkítva azt mondhatnánk, hogy Oroszországban Nagy Péter óta a központi, az ország nagyhatalmi érdekeit szem előtt tartó cári hatalom jelentette a modernizáció motorját, miközben a társadalom többsége inkább közömbös maradt, vagy egyenesen opponálta a változásokat. Mint láttuk, a jobbágyfelszabadítás is hasonló séma szerint zajlott. A kormányzat által megengedett, sőt nemegyszer ügyesen kihasznált nyilvánosság (glasznoszty) légköre azonban gyorsan felébresztette az orosz társadalmat, és megteremtette az ezután egyre inkább erősödő közvéleményt. A jobbágyfelszabadítás előkészítésének és végrehajtásának során, különösen 1858-tól kezdve, amikor is a kormány engedélyezte a jobbágykérdés nyilvános megvitatását, az orosz közvéleményben, a művelt társaságban rövid idő alatt lezajlott az ideológiai differenciálódás, a külön-

böző eszmei irányzatok kialakulása. Ezek közül talán a leglátványosabban a radikális áramlat jelentkezett és növelte befolyását. Az irányzat vezetői a jobbágyfelszabadítási rendelet kiadása után egyértelműen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a népet becsapták, ezért ettől kezdve a forradalmi átalakulás reményét hirdették. 1861–62 folyamán Péterváron megalakult a Föld és Szabadság elnevezésű, főként egyetemistákat tömörítő titkos forradalmi szervezet, amely azonban az 1863-as lengyel felkelés leverése után, a forradalmi propaganda ellehetetlenülése következtében feloszlatta magát.

Úgy tűnt, hogy – kétségkívül aránytalanul nagy – erőszak alkalmazásával sikerült elfojtani a radikális ellenzék hangját. 1866. április 4-én azonban egy fiatalember a nyílt utcán rálőtt a délutáni sétáját éppen befejező cárra, a golyó célt tévesztett. II. Sándor kérdésére a merénylő, Dmitrij Karakozov azzal magyarázta tettét, hogy a cár 1861-es reformjával becsapta a népet. Ez megrázó és elkeserítő jelzés volt az uralkodó számára, bár úgy tűnt, hogy Karakozov egyedül vállalkozott a merényletre. Még a radikálisok táborában sem mindenki örült a történteknek. „Csak vad és elaggott népeknél nyomják előre a történelmet gyilkosságokkal" – vélekedett külföldön Herzen. A „gonosztevőt" – Dosztojevszkij jellemzése szerint: „a szerencsétlen és vak öngyilkost" – felakasztották, de a feszültség nem csökkent.

Az 1860-as évek végére a radikális mozgalom újjáéledt, de hamarosan kitört a botrány, az egész orosz társadalmat megrázó Nyecsajev-ügy. Szergej Nyecsajev (1847–82), az orosz forradalmi mozgalom híres-hírhedt alakja, az anarchizmus ismert ideológusának, Mihail Bakunyinnak a hatása alatt, nem kis részben pedig saját kalandor hajlamait követve az 1860-as években a nem létező Egyetemes Forradalmi Szövetség képviselőjének kiadva magát, hozzálátott a Népi Leszámolás elnevezésű, szigorúan centralizált forradalmi szervezet megalakításához. Miután 1869 novemberében nézeteltérése támadt egyik eszmetársával, egy Ivanov nevű egyetemistával, a kezdeményezésére – a „belső fegyelem megsértőjeként" – „likvidálták" a diákot. A rendőrség hamarosan felszámolta a szervezetet, és felderítette a gyilkosságot. Nyecsajev külföldre menekült, ahol azonban rövidesen köztörvényes bűnözőként kiadták az orosz hatóságoknak, végül pedig 1873-ban 20 év kényszermunkára ítélték Ivanov meggyilkolásáért. II. Sándor utasítására a Péter-Pál-erőd egyszemélyes zárkájában helyezték el, ahol kilenc évvel később halt meg.

Úgy tűnt, hogy Nyecsajev módszerei ijesztő hatást gyakoroltak, elutasításra találtak elvbarátai körében. A 70-es években kibontakozó úgynevezett „narodnyik mozgalom" már egészen más utakat keresett. A mozgalom alapvetően erkölcsi indíttatású volt, tagjai túlnyomórészt fiatal egyetemisták, diákok, akik úgy érezték, hogy „adósai" a népnek, morális kötelességük elősegíteni annak felemelkedését. Ezért is jártak „a nép közé", kísérletet tettek arra, hogy elmagyarázzák nyomorúságos helyzetének okait, megnevezzék a felelősöket, és forradalmasítsák a parasztságot. Hamarosan azonban kiderült, hogy a parasztok idegenkedtek a városi „agitátoroktól", így történhetett, hogy sokszor maguk adták át őket a rendőrségnek. 1874 végére a „nép közé járás" kudarca nyilvánvalóvá vált. 1877-ben és 1878-ban az orosz társadalom figyelmét két nagy bírósági tárgyalás kötötte le: a „193-ak" és az „50-ek" pere, amelyek megtorló ítéleteikkel „lezárták" a narodnyikmozgalom első szakaszát.

A kudarc okait elemezve a narodnyikok visszatértek a centralizált, konspiratív párt szükségességének gondolatához, mivel nem láttak más lehetőséget arra, hogy szembeszálljanak a hatalom erőszakos fellépésével. Így jött létre a forradalmi propagandával foglalkozó körök összefogására szervezett második Föld és Szabadság, amely már elfogadta a politikai terror eszközének korlátozott mértékű, „kiegészítő" jellegű használatát. A nép körében kifejtett propagandatevékenység kudarca aztán fokozatosan egyre inkább előtérbe helyezte a terrort. 1879 augusztusában a Föld és Szabadság kettészakadása következtében alakult meg a terror híveit tömörítő szervezet, a Népakarat és ennek vezetősége, a Végrehajtó Bizottság, amelyet ma egyesek az „orosz al-Kaidaként" is emlegetnek. A történelmi analógiákkal való bűvészkedés azonban mindig veszélyes. A terrorista narodnyikok nem alkalmaztak „médiarobbantásokat", nem gyilkoltak halomra ártatlan embereket, és túszokat sem szedtek soha.

Nem kétséges, hogy a terror elsődleges igazolása mindig az önvédelem, illetve a „jogos" bosszú. „A politikai gyilkosság mindenekelőtt a bosszú aktusa. A forradalmi szervezet csak akkor nézhet nyíltan ellenségei szemébe, ha bosszút áll elpusztított tagjaiért" – írta a Végrehajtó Bizottság egyik vezéralakja. 1878. január 24-én a forradalmi mozgalom egyik résztvevője, Vera Zaszulics merényletet követett el Trepov szentpétervári rendőrfőparancsnok ellen, aki testi fenyítést alkalmazott egy Bogoljubov nevű letartóztatott forradalmárral szemben. Ugyanezen év augusztus 4-én Sztyepnyak-Kravcsinszkij fényes nappal, Pétervár

közepén leszúrta Mezencev tábornokot, a csendőrség főparancsnokát. Elszaporodtak a hivatalnokok, a rendőrségi ügynökök elleni merényletek. A forradalmi terror öngerjesztővé, a rendszer elleni küzdelem fő eszközévé vált. A legfontosabb célpont persze a „főgonosz", II. Sándor lett. 1879. április 2-án Alekszandr Szolovjov több lövést adott le rá, de a cárnak végül sikerült futva elmenekülnie a merénylő elől. 1879. augusztus 26-án a Népakarat Végrehajtó Bizottsága „hivatalosan" is kimondta a „halálos ítéletet" II. Sándor cárra. Egy sikertelen vasúti merényletet követően, 1880. február 5-én Sztyepan Halturin nagy erejű robbantást hajtott végre a Téli Palotában. A véletlennek köszönhetően a cár ezúttal is sértetlen maradt, a palota őrségéből és személyzetéből azonban 10 ember életét vesztette, 33-an pedig megsebesültek.

Ezek az események fokozatosan rádöbbentették a kormányzat képviselőit, a cárt is beleértve, hogy a rendőri megtorló intézkedések jól megszokott, hagyományos eszköztára már nem elegendő a társadalmi elégedetlenség leszerelésére. Az 1880. február 8–9-i tanácskozáson II. Sándor döntést hozott egy rendkívüli szerv, az Államrend és Köznyugalom Fenntartását Biztosító Legfelsőbb Intézkedő Bizottság létrehozásáról, Mihail Lorisz-Melikov tábornok vezetésével. Lorisz-Melikov koncepciója egyrészt a parasztok helyzetét megkönnyítő intézkedések bevezetését irányozta elő, másrészt célul tűzte a mérsékelt, liberális ellenzéknek a kormány oldalára történő átállítását. Ezt szolgálta az az előterjesztés is, amelyet Lorisz-Melikov „alkotmánytervezetének" is neveznek. Február közepén a cár kisebb módosításokkal elfogadta a javaslatot, amely messze nem nevezhető alkotmánytervezetnek, de II. Sándor világosan tudta – és 1881. március 1-jének végzetes reggelén fiaival is közölte –, hogy ezzel megtette az alkotmány irányába vezető első lépést. További lépésekre azonban már nem maradt ideje: a narodnyikok bombája még aznap véget vetett életének. Utóda, III. Sándor a következő megjegyzéssel vonta vissza Lorisz-Melikov előterjesztését: „Hála istennek, nem tettük meg ezt a bűnös és elsietett lépést az alkotmány irányában, és a Minisztertanács jelentéktelen kisebbség ellenében az egész délibábos tervezetet elvetette – Sándor."

*

II. Sándor nem volt népszerű. A „hazafiak” nyugatos reformjaiért bírálták, a „nyugatosok” nem értették az orosz sajátosságok túlzott tiszteletét. A konzervatívok szerint túl radikális volt, a liberálisok ízléséhez pedig nem elég határozott és következetes. A radikálisok gyűlölték; a legfőbb katonai ügyész szabadgondolkodású felesége például így írt róla: „Gyűlölöm a jelenlegi kormányunkat, ez egy rablóbanda, amely tönkreteszi Oroszországot.” Úgy tűnik, a cárnak a mai Oroszországban sincs nagyobb szerencséje. A tévéműsor szavazóitól kapott utolsó helyezését kissé hatásvadász megfogalmazásban a cár második, „médiagyilkosságának” is nevezhetnénk. Mindenesetre nagyon úgy tűnik, hogy sokan vannak olyanok, akiknek jobban tetszenek a Rettegett Iván vagy Sztálin típusú véres diktátorok, mint a „felszabadító”, polgári reformokat kezdeményező cár, aki – egy találó, de szándékosan provokatív és vélhetően sokaknak nem tetsző megjegyzés szerint – Oroszország egyetlen olyan vezetője volt, aki többet adott a népnek, mint amennyit elvett tőle.

Filippov Szergej

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

Ejdelman, Natan: *Forradalom? Felülről?* Bp., 1989
Figner, Vera: *Vihar Oroszország felett*. Bp., 1968
Kropotkin, P. A.: *Egy forradalmár feljegyzései*. Bp., 1966
Niederhauser Emil – Szvák Gyula: *A Romanovok*. Bp., 2002
Radzinszkij, Edvard: *II. Sándor. Az utolsó nagy cár*. Bp., 2006
Dnyevnyik, P. A.: *Valujeva, minyisztra vnutrennyih gyel*, v dvuh tomah. Moszkva, 1961
Ljascsenko, L. M.: *Alekszandr*. Moszkva, 2003
Tyutcseva, A. F.: *Voszpominanyija*. Moszkva, 2000
Zaharova, L. G.: *Alekszandr II*. In: *Rosszijszkije szamogyerzsci*. Moszkva, 1994.

FÜGGELÉK

A szavazás végeredményei

Könyvünk az *Oroszország neve* címet viselő műsor 12 győztesét a helyezések sorrendjében mutatja be. A végső helyezéseket kialakító szavazatok a következőképpen alakultak:

	szavazatok száma	helyezés
Alekszandr Nyevszkij	524 575	1.
P. A. Sztolipin	523 766	2.
J. V. Sztálin	519 071	3.
A. Sz. Puskin	516 608	4.
I. Péter	448 857	5.
V. I. Lenin	424 283	6.
F. M. Dosztojevszkij	348 634	7.
A. V. Szuvorov	329 028	8.
D. I. Mengyelejev	306 520	9.
IV. Iván	270 570	10.
II. Katalin	152 306	11.
II. Sándor	134 622	12.

Volt a műsorban egy másik szavazás is. A televíziós show-ban szereplő, úgynevezett esküdtek fő feladata az általuk legnagyobbnak tartott – vagy rájuk osztott? – „név" bemutatása, védelmezése volt. A tizenkét esküdt – Viktor Csernomirgyin, Ilja Glazunov, Szergej Kapica, Kirill metropolita, Jurij Kublanovszkij, Nyikita Mihalkov, Szergej Mironov, Dmitrij Rogozin, Andrej Szaharov, Alekszandr Tkacsov, Valentyin Varennyikov, Gennagyij Zjuganov – az orosz történelem és kultúra tizenkét,

döntőbe jutott alakját egytől tizenkét pontig értékelte. Az esküdtek által megállapított sorrend a fentitől valamelyest eltérően alakult.

	összes pontszám	helyezés
Alekszandr Nyevszkij A. Sz. Puskin	131	1.
A. V. Szuvorov	120	2.
P. A. Sztolipin	116	3.
D. I. Mengyelejev	114	4.
II. Sándor	113	5.
F. M. Dosztojevszkij	105	6.
I. Péter	96	7.
II. Katalin	94	8.
IV. Iván	59	9.
J. V. Sztálin	39	10.
V. I. Lenin	34	11.

TARTALOM

Oroszország választott 5

Alekszandr Nyevszkij (*Gyóni Gábor*) 9
Pjotr Arkagyjevics Sztolipin (*Filippov Szergej*) 29
Joszif Visszarionovics Sztálin (*Krausz Tamás*) 49
Alekszandr Szergejevics Puskin (*Kalavszky Zsófia*) 71
I. Péter (*Szvák Gyula*) 91
Vlagyimir Iljics Lenin (*Krausz Tamás*) 113
Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij (*Dukkon Ágnes*) 135
Alekszandr Vasziljevics Szuvorov (*V. Molnár László*) 157
Dmitrij Ivanovics Mengyelejev (*Inzelt György*) 177
IV. Iván (*Szvák Gyula*) 197
II. Katalin (*V. Molnár László*) 217
II. Sándor (*Filippov Szergej*) 237

Függelék 257

Alföldi Nyomda, Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

ISBN 978 963 7730 48 1

Felelős kiadó: a Magyar Ruszisztikai Egyesület és
az Alapítvány az Orosz Nyelvért és Kultúráért elnöke

Felelős szerkesztő: Schiller Erzsébet
Borítóterv: Pintér József
Tördelés: Typo D'Apo Bt.